

Віктор Драчук

ДОРОГАМИ ТИСЯЧОЛІТЬ

Про що розповіли письмена

НАРИСИ

Для середнього
та старшого шкільного віку

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА» 1978

Д72
902.9

ЛЕНІНСЬКОМУ

КОМСОМОЛУ

ПРИСВЯЧУЮ

Автор

Про розвиток письма від рисунка до букви, про розшифрування найдавніших писемностей різних народів і про те, що ми довідалися з писемних пам'яток минулого, розповідає автор, кандидат історичних наук, старший науковий працівник Академії наук УРСР.

На Всесоюзному конкурсі науково-художньої літератури книга отримала першу премію та Диплом першого ступеня.

Переклад з російської
Володимира Чуйка

Обкладинка і титул
Георгія Філатова та Ростислава Безп'ятова

Малюнки
Галини Бойко та Ігоря Шалито

Перекладено за виданням:
Виктор Дричук Дорогами тисячелетий.
М. «Молодая гвардия», 1976

Д 70803—187
М206(04)—78 БЗ—8—20—78

© Видавництво «Веселка», 1978,
переклад українською мовою
обкладинка, титул

Писемність обезсмертила думку людини. Винайшовши письмо, людина стала спілкуватися як із сучасниками, так і з далекими нащадками; зміцнів зв'язок часів і поколінь...

Радіолюбитель, який відшукує в ефірі голоси найрізноманітніших людей планети, переживає особливе хвилювання, коли йому щастить зв'язатися з кораблем у далеких водах, з відважними альпіністами, що відірвалися від земного життя заради невідкороених вершин, із загубленою в тайзі зимівлею. Дослідник писемності чує голоси древніх царів, полководців, майстрів і поетів, голоси, що долинали з далеких тисячоліть.

Цій захоплюючій темі й присвятив книгу Віктор Драчук. Автор її вже відомий як дослідник причорноморських загадкових знаків античної епохи. У своїй новій книзі він звертається до питань походження письма і розвитку найважливіших видів писемності.

Читач ознайомиться і з ранніми формами закріплення думки в тій чи іншій системі знаків, і з розшифровкою таких важливих для історії людства видів писемності, як єгипетська ієрогліфіка і месопотамський клинопис.

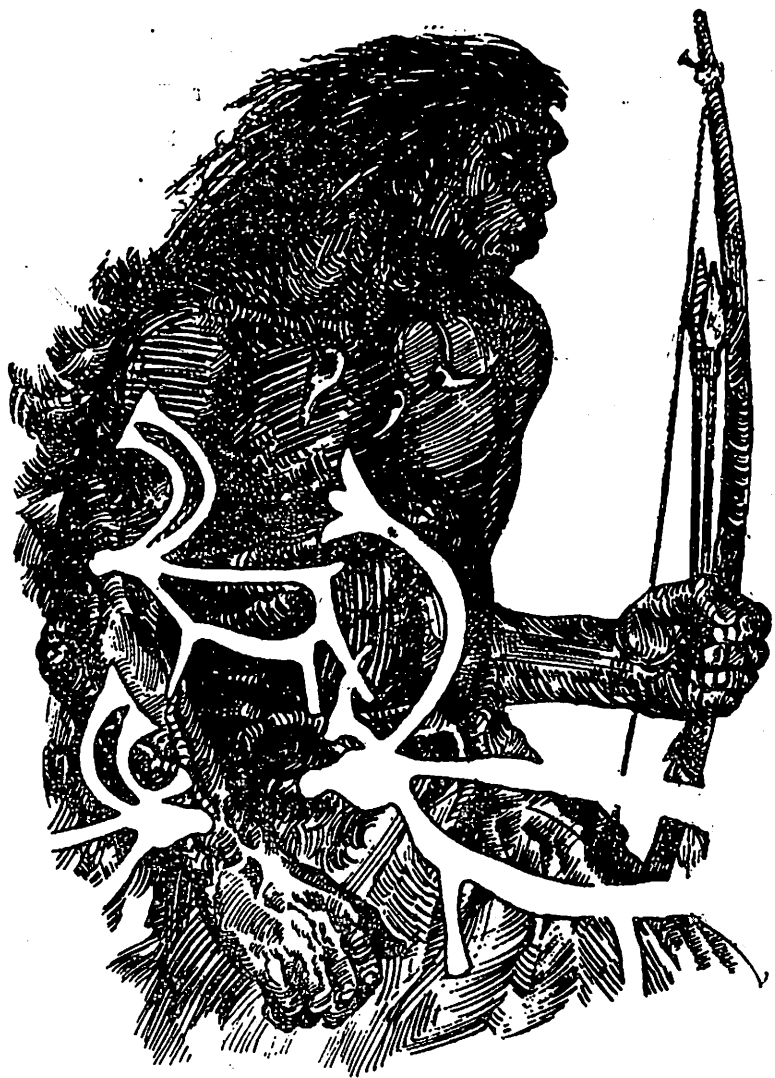
Автора особливо приваблює романтика пошуку, важка робота по розшифровці древніх написів. Цікаво стежити за тим, як колективна праця кількох поколінь учених роззвічується спалахами таланту окремих щасливих дослідників.

Історія письма розглядається в зв'язку з історією мови, а все це разом показано на тлі історії народу.

Перед читачем проходять єгиптяни і шумери, греки і фінікійці, етруски і римляни, скіфи і сармати, далекі тюрки на Орхоні... Окремий розділ присвячено слов'янам і Русі. Закінчується книга розповіддю про проблеми, які стоять перед дослідниками писемності.

Невелика за обсягом книга оповідає про писемність різних народів Старого Світу протягом шести тисяч років і не може, ясна річ, висвітлити повністю цю величезну тему (і не в цьому її завдання), але захопити читача, пробудити його допитливість вона зможе цілком. І багатьом захочеться піти далі «шляхами тисячоліть».

Академік В. РИБАКОВ,
Герой Соціалістичної праці,
лауреат Ленінської премії

КЛЮЧІ ДО ТАЄМНИЦЬ МИНУЛОГО

ЗАГУБЛЕНИЙ СВІТ

Відомий європейський етнограф П. Ліптон зовсім не думав відкривати нову писемність. Його цікавили побут і звичаї африканських народів. З цією метою він і подорожував по Південній Африці на початку нашого століття.

Але трапилося непередбачене.

П. Ліптон перебував у селищі басуто. Кожного європейця вражали пишні строкаті самобутні басутські житла. Вони не були схожі ні на круглі споруди з лози і трави — хатини зулусів, ні на жовті глиняні будиночки бечуанів, ні на вишукані котеджі бурів...

Всі стіни басутських будинків були оздоблені вигадливим орнаментом, розписані яскравими фарбами. Мандрівників дивувало, що господарі постійно підновляли рисунки на будинках. Тому ніде неможливо було помітити потьмянілу лінію чи облуплену фарбу. Вражало, що басутський орнамент не повторюється: кожен будинок мав свої візерунки, свій вигляд.

Та П. Ліптона цікавило інше — родинні зв'язки в племені: як басуто називають своїх дядьків, тіток, племінників, які тут правила одруження і таке інше.

З цією метою він і ходив з хатини в хатину, заводячи тривалі, іноді марні розмови. Забобонних жителів насторожувала цікавість білого до їх родинних зв'язків. Але в одному будинку йому пощастило. Правда, господар поважно мовчав і курив люльку, та його перша дружина виявилася говіркою і довірливою. Вона давала вченому детальні пояснення. Тут же, біля порога, юрмилися молодші дружини, уважно прислухаючись до розмови.

Перша дружина, вказуючи то на одну, то на іншу жінку, говорила:

— Син від цієї дружини народився на чотири дні раніше, ніж син тієї дружини, і перший зве другого хлопчика «цколі», а той його «квана», тому що перший старший...

— Неправда, — гаряче заперечила одна з молодших дружин. — Якраз навпаки... Мій син старший!

Несподівано виникла суперечка. В неї втрутився навіть мовчазний господар. Без зайвих слів він, на велике здивування вченого, повів усіх на подвір'я і почав

водити пальцем по лініях орнаменту на стіні, час від часу про щось діловито перемовляючись з першою дружиною. Нарешті гявава сім'ї пристукнув пальцем по одному з вигинів розпису:

— Так, у неї старший! — і авторитетно показав на жінку, яка розпочала суперечку.

Етнограф був приголомшений: перед ним на стінах житла постала своєрідна писемність басуто... Ось чому господарки регулярно поновлювали рисунки: домашні літописці вносили нову «інформацію» у вигадливий рисунок на стіні! Ось чому на кожному будинку свій орнамент: стіна — сімейний архів!

П. Ліптон почав розпитувати, зрисовувати, захоплюватися... Спершу господарі не збагнули, чим так вражений білий. Потім здивувалися, що вчений не знає такого «зрозумілого» і «звичайного» для них письма. І господар почав розтлумачувати. Кожна деталь орнаменту має певне значення, це ніби ціле речення. «Народився син» — і далі позначено число, місяць, рік. «Купив худобу» — і вказано коли, в кого і за скільки. «Заплачено податок...», «Приїхав до селища білий...», «Сталась пожежа...», «У брата померла старша дочка...», «Переобрали вождя...», «Три дні лили дощі, йшов град...»

Господар «читав», і перед ученим розкривалась панорама життя басутського села.

П. Ліптон не був мовознавцем. Але в одному з наукових журналів він опублікував повідомлення про дивовижне письмо басуто. Цим етнограф звертав увагу вчених-лінгвістів на необхідність термінового вивчення своєрідної писемності.

На жаль, статтю П. Ліптона мовознавці помітили не відразу. На неї звернули увагу лише через багато десятиріч, в наші дні. У назване колись П. Ліптоном селище Південної Африки вирушили спеціалісти. Та ба! Вчених чекало гірке розчарування.

Будинки басуто, як і колись гарно розрисовані, але орнамент вже уніфікували. Адже десь на початку століття, невдовзі після поїздки П. Ліптона в Південну Африку, басуто створили буквену писемність сисуто (на основі латинської). Відкрились школи, де розпочали вивчати і нову писемність, і англійську мову.

В Лесото, державі басуто, всі необхідні записи дав-

но вже роблять на сисуто і по-англійськи. Народ басуто вважають найписемнішим у Південній Африці. А орнаментальне письмо? Воно... забуте «через непотрібність». Навіть сімдесятирічні діди нічим не можуть допомогти: вони навчалися англійської і сисуто... Письмо батьків — досить складне і громіздке, непрактичне в час авторучок, друкарських машинок, лінотипів — вони, будучи дітьми, навіть не бралися переймати...

І тепер жителі селищ басуто, будуючи нові житла, копіюють орнамент своїх дідів і прадідів. Просто зривають архів предків, не розуміючи його і, звичайно, багату в чому спрощуючи.

Так усього за сімдесят років було забуто оригінальну писемність. Утрачено важливі сторінки історії людства. Щезла ціла епоха з життя народу... Загублено цілий світ.

Чи пощастить кому-небудь дешифрувати орнамент басуто, «оживити» його? Примусити «заговорити» ці прекрасні рисунки, позбавлені поки що для нас смислу і значення?

Ентузіасти знайдуться. Повинні знайтись, щоб повернути народові його історію, його минуле, його біографію. Адже без орнаментального письма басуто світова культура матиме вигляд трохи бідніший. Як букет без гарної квітки.

Не може людина бути весь час безсилою перед загадкою історії, до того ж нещодавньої. А, знайшовши ключ до розшифровки орнаментальної писемності басуто, ми, можливо, відшукаємо ключі до пізнання інших загадкових писемностей, знаків, орнаментів...

ЯК ВИНИКЛО ПИСЬМО

Людство не знало письма протягом більшої частини своєї історії. Довгими шляхами йшло воно до нього і тільки декілька тисячоліть тому стало застосовувати для запису мови знаки.

Вважають, що це сталося близько шести тисяч років тому, в четвертому тисячолітті до нашої ери. Проте 1961 року в Трансільванії, біля маленького румунського селища Тертерії, археологи знайшли три глиняні таблички, покреслені загадковими рисунковими знака-

ми, — пам'ятки писемності майже семитисячолітньої давності. А які несподіванки готують нам нові знахідки?

У міру накопичення досвіду і знань у людини виникла потреба запам'ятовувати і передавати їх. Сучасною мовою кажучи, постала проблема збереження і передачі інформації.

Робити це при безпосередньому спілкуванні було просто, але й тут багато втрачалось через недосконалість людської пам'яті. Головною ж перешкодою стали простір і час, подолати які могло тільки зафіксоване слово.

Першим кроком на довгому і важкому шляху до сучасного письма було використання предметів — спочатку як мнемонічних, або «нагадувальних» засобів. Вони не передавали думку, а лише нагадували про неї. Досі збереглась у нас звичка зав'язувати вузлики на пам'ять.

Потім за предметами стали закріплювати конкретне значення.

Вони були своєрідними сигналами, умовними знаками, які означали те, про що заздалегідь домовлялися. Такими умовними знаками слугували зарубки на бірках чи деревах, вузли, шнури, стріли для оголошення війни та інші предмети. Цей засіб закріплення значень має назву «предметне письмо».

Повідомлення числового характеру, наприклад, відмічали умовними зарубками на бірках. Їх використовували для різноманітних угод. При укладанні угоди бірку розщеплювали по довжині, і кожна із сторін одержувала половинку. При сполученні половинок зарубки збігалися. Бірки застосовували і як календарі (на них вирізали число днів, тижнів і т. д.). Вони правили за розписки в боргових зобов'язаннях. До нас дійшов навіть такий вираз: «Хто скільки має на бірці». Використовувались бірки і як реєстри пам'ятних подій, які треба було довго тримати в голові.

Для правильного розрахунку застосовували також лічильні шнури. Їх і тепер можна побачити в перуанських пастухів, у деяких інших народів Латинської Америки й Африки. Один шнур служить для підрахунку биків, інший — корів; він ділиться на два пасма — для дійних корів і для тільних. На третьому шнурі під-

раховуються телята. Кількість вузлів на шнурі відповідає числу голів у череді пастуха.

Стародавні китайці також використовували для підрахунку і запам'ятовування вузлики на шнурах. Вузлики часто застосовувалися древніми народами і для обліку часу. Прикладом може служити календар Дарія, про який розповідає Геродот, найвидатніший древньогрецький історик, котрий жив у V столітті до нашої ери.

Геродот засвідчує, що перський цар Дарій I під час походу на Скіфію переправлявся через Дунай по спеціально спорудженому мосту. Щоб зберегти міст, Дарій залишив своїх союзників іонян стерегти споруду. Їм він передав ремінь з шістдесятьма вузлами і сказав: «...Візьміть цей ремінь і робіть так: як тільки побачите, що я виступив проти скіфів, починаючи з цього часу розв'яжуйте щодня по одному вузлу. Якщо я за цей час не повернусь, а дні, позначені вузлами, минуть, то пливіть на батьківщину. Поки ж... стережіть міст і всіляко намагайтесь його допильнувати і зберегти. Цим ви зробите мені велику послугу».

Вузликовими календарями користувались також народності Сибіру, Гвінеї, Полінезії, Східної Африки.

Роль своєрідного предметного письма виконували і «жезли вісників». Вони були відомі у Стародавній Європі, в Стародавньому Китаї, австралійським та африканським племенам. Жезл, принесений гінцем іншого племені, ставав своєрідним документом, який підтверджував повноваження прибулого. На жезл наносили зарубки, пам'ятні знаки. Дивлячись на них, гонець згадував про кількість даних йому доручень. Можливо, розташування зарубок означало певні факти.

Оригінальні за формою і пояси «вампус» — предметне письмо північноамериканських індіанців. Пояси служили своєрідними посланнями, що їх вручали вісники. Вампус складався з комбінації різнобарвних черепашок, вплетених у пояс чи підвішених до нього. Певне смислове значення мали і кількість, і колір, і взаєморозташування черепашок. Інколи на вампуми наносили малюнки, які уточнювали зміст повідомлення.

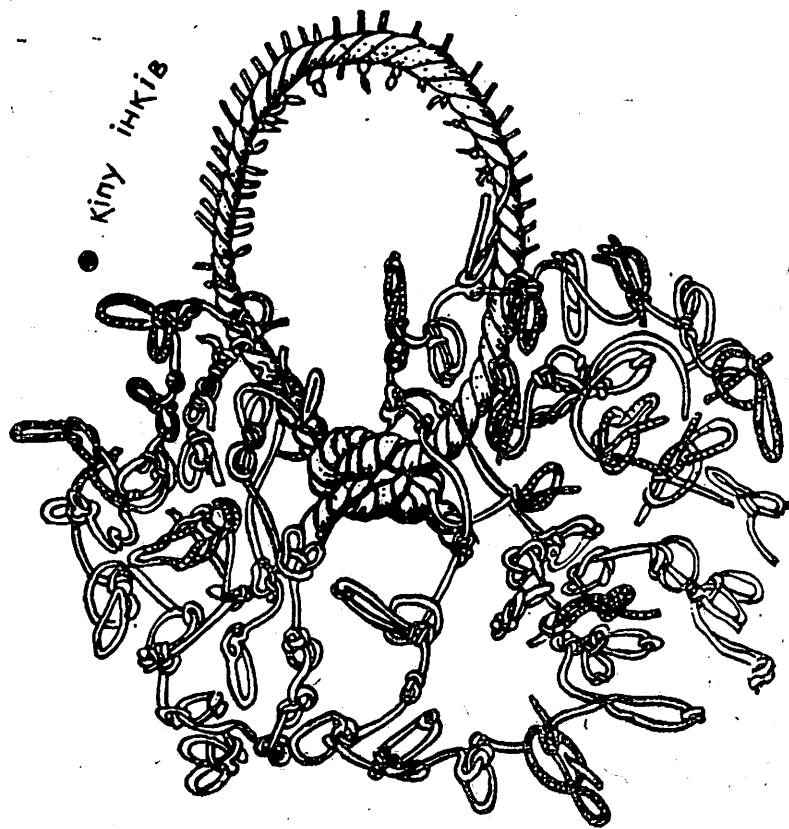
Відомий вампус, що став важливим політичним документом XVII століття. Це так званий вампус Пенна — білий пояс з двома чорними фігурками посередині.

Його подарували індіанці племені леніленапе В. Пенну, засновнику Пенсільванії, як запоруку миру й дружби білих та індіанців.

● ВАМПУМ ПЕННА

Цікавим зразком предметного письма служить кіпу інків — споконвічних жителів нинішнього Перу. Вважають, що в ньому предметне письмо розкрило всі свої

можливості. Кіпу являє собою товсту мотузку чи палку, на яку нанизані шнури з вузликами і сплетіннями. Сміслові значення надавали кількості шнурів і вузлів, їх величині, розміщенню й кольору. Вага кіпу досягала часом чотирьох кілограмів. Непофарбовані шнури застосовували для числового обліку і запам'ятовування знаменних подій, різнобарвні — для складніших повідомлень.

В індіанців кожен колір мав певний смисл. Чорний означав нещастя, смерть, фіолетовий — небезпеку чи ворожнечу, червоний — війну, білий — мир, жовтий — золото, зелений — зерно. Розміщуючи в різноманітних поєднаннях кольори і вузли, індіанці передавали велику кількість повідомлень. Деякі вчені вважають, що на кіпу могли бути записані зводи законів, хроніки і навіть вірші. Інші, проте, дотримуються думки, що складних записів за допомогою вузлів і різнокольорових шнурів зробити неможливо.

І в сучасній практиці там, де це зручно, ми використовуємо принцип предметного письма, наприклад, для сигналізації: бакени, маяки і сигнальні прапорці — в морській справі, світлофори і семафори — на дорогах, сигнальні лампочки — на різних приладах. Усі вони споріднені з «жезлами вісників» і шнурами перуанських пастухів.

ВІД РИСУНКА ДО БУКВИ

Предметне письмо не могло вирішити головного завдання: стати своєрідною пам'яттю людства, що зберігає накопичені знання. А потреба в цьому, в міру ускладнення суспільного життя, була дедалі гострішою. Формувалися звичаї, традиції, і їх треба було передавати новим поколінням. Розподіл праці й обмін товарів вимагали точного обліку. Виділилися вожді й жерці, їх діяння треба було увічнити.

Наступним щаблем на шляху до сучасного письма була піктографія, або письмо в рисунках. Особливість його як засобу передачі інформації полягає в тому, що рисунковий запис повідомлення передає думку в цілому, не виділяючи окремих понять. Навіть найдрібніші фрагменти піктограми мають таку ж смислову викін-

ченість, як і сучасне речення. Виділити в піктограмі складові частини, як у реченні, неможливо. Вона зображує дію, випадок, проте ніяк не відбиває усної мови, назв предметів. Піктограма означає те ж, що й зображує, символіка в ній відсутня. Тому піктограму може розшифрувати будь-яка людина, незалежно від того, якою мовою вона розмовляє.

Піктограми вміщували мисливські повідомлення і господарські записи, донесення про бойові походи, набіги, сутички й магичні заклинали формули (особливо поширені в північноамериканських індіанців, а також в Індонезії), політичні угоди, петиції, ультиматуми й любовні послання.

Для розтлумачення піктограми найзручніша віршована форма. Кожен рядок такого вірша, що його тубільці читають співучим голосом, описує окремих рисунок.

Виникла піктограма в надрах первісного мистецтва. Перші рисунки людини, знайдені вченими, зроблено ще в епоху пізнього палеоліту: 40—10 тисяч років тому. Стародавня людина вирізблювала на камені, вирізала на кістках, наносила фарбою на стіни печер контури тварин — бізона, мамонта, лані, носорога, коня, оленя — або ж людей. Вона освоювала світ і відображувала його.

В епоху мезоліту, датованого в Європі дев'ятим — шостим тисячоліттям до нашої ери, дедалі більше поширюються складні зображувальні композиції, об'єднані спільним сюжетом. Вони схожі на завершене оповідання в рисунках.

Це новий крок у пізнанні навколишнього світу, прагнення відобразити випадки, дії. Думка первісної людини вже не лише фіксує конкретні факти, але й робить спробу передавати абстрактні поняття. На рисунках частіше зустрічаються символічні елементи й умовні знаки.

Остаточно сформувалось піктографічне письмо, на думку дослідників, в епоху неоліту, коли розрізнені родові групи почали об'єднуватися в племена.

І тепер ми широко користуємося піктографічними знаками. Такі зображення товарів на вивісках магазинів і майстерень; знаки, що регулюють вуличний рух; череп і скрещені кістки на тарі з отруйними речовина-

ми; рисунок руки чи стріли, що вказують напрямок, і багато інших. У Північній Осетії, наприклад, зберігся звичай вирізблювати піктографічний знак, який означає риси чи таланти покійного. На надмогильному пам'ятникові вмілому вершнику — коня чи сідло; вченому — книгу; вправній швачці — швейну машину.

Дослідники вважають піктографію первісним способом письмового виразу думок. Завдяки своїй наочності вона була загальнодоступна. Проте допускала вільні тлумачення смислу. За допомогою такого громіздкого і конкретного засобу вираження, як рисунок, дуже важко було передавати абстраговані поняття.

Страждала точність передачі повідомлень, оскільки накреслення тих самих предметів у різних піктограмах були неоднакові, не кажучи вже про зображення дії. Наприклад, «зброя» в одному випадку передавалась рисунком списа, в другому — стріли й лука, в третьому — дрючечка.

Поки записи були рідкісні й випадкові, всі ці вади піктографічного письма особливо не відчувались. Проте в міру розвитку державності, тоді, як листування стає повсякденністю і до нього прилучається дедалі більша кількість людей, писемність перетворюється в неодмінний атрибут буденного життя. Виникає потреба в прискоренні записів. І цілком закономірно, що рисунок кожного зображення поступово спрощується і все виразніше розчленовується на окремі графічні знаки. Назва предмета закріплюється за певним рисунком, що його зображує.

Великий вплив на креслення знаків-рисунків справив матеріал, на який наносили письмена. В Передній Азії, наприклад, знаками покривали прямокутні або овальні глиняні плитки. В'язкість глини утруднювала швидке нанесення на плитки заокруглених ліній, і тут виробилися знаки у вигляді клинів — клинопис. В Єгипті основним матеріалом для письма служив папірус — перший матеріал, спеціально виготовлений для письма. Єгипетські написи відзначаються великою зображальністю. Особливо виразними були написи на камені. Їх часто вміло поєднували з орнаментом.

Від матеріалу залежало і збереження пам'яток писемності. Назавжди втрачені для нас стародавні письмена на нетривких матеріалах, і, навпаки, ті, що були

● РОЗВИТОК ЗНАКІВ КЛИНОПИСУ

IV Тисячоліття до н.е.	III Тисячоліття до н.е.	II Тисячоліття до н.е. СКОРДИС		ЩО ЗОБРАЖЕНО	ЩО ОЗНАЧАЄ
		Вавілон	Ассірія		
				НОГА	ХОДИТИ, СТОЯТИ, ПРИНОСИТИ
				ЛІВА РУКА	ЛІВИЙ
				КІЛОЧОК ДЛЯ КРІПЛЕННЯ ЦИНОВОК	КІЛОЧОК, БУДУВАТИ
				ЗІРКА	НЕБО БОГ
				РИБА	РИБА

написані на міцній основі, збереглися до наших часів.
 Це вони доносять нам голоси давнього минулого.
 Наприклад, урочисте, викарбуване на камені застереження владки Персії Дарія I:

Говорить Дарайавауш, цар:
 «Ти, котрий у майбутні дні
 Побачиш цей напис,
 Що я наказав вибити на скелі,
 Чи ці зображення,—
 Не руйнуй їх!
 А зберігай,
 Поки можеш».

ДАВНІЙ ЄГИПЕТСЬКИЙ НАПИС

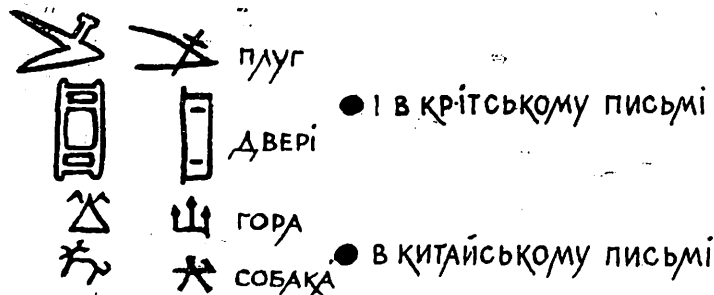
Проте повернемося до розповіді про розвиток письма. Наступною віхою на шляху до сучасного письма було членування фрази на окремі поняття, а потім і слова.

Піктограма зображала тільки завершену думку, без членування на окремі елементи (частини мови), тепер за кожним поняттям і конкретним предметом закріплювався знак — рисунок. З них, у свою чергу, складався запис. Система таких знаків — ідеографія — була упорядкована в масштабі держави, якій необхідне було стає і точне письмо для управління, обліку, запису законів тощо. В ряді країн (Єгипті, Шумері, Китаї, на острові Крит) ідеографія виникає на тій самій стадії розвитку суспільства, разом з рабовласницькою державою, в надрах якої вона досягає високого ступеня досконалості.

Ідеографічне письмо не лише передавало зміст повідомлення, але й виявляло словниковий склад мови. Послідовність знаків-рисуноків уже не залежала від забавки писаря, вона відображувала синтаксичний лад, притаманний мові.

Утворення знаків-ідеограм для слів, які мали конкретне значення і піддавалися зображенню, здійсню-

валось досить ясно: воно йшло шляхом спрощення графічного накреслення. Наприклад:

Набагато важче передавалися абстрактні та складні поняття. Однак і цю перешкоду було подолано. Вражає винахідливість, з якою обходили писарі всі труднощі. В староегипетському письмі, наприклад, уміло застосовували образно-символічний принцип. Слово *воїн* зображувалося за допомогою двох рук: одна тримає щит, а друга — спис. Вживали цю ідеограму й для означення понять *бій*, *битися*. Дієслово *ходити* передавали зображенням двох крокуючих ніг, дієслово — *бачити* — двох очей. Слово *скнарість*, *жадібність* — малюючи крокодила, слова *прохолода*, *прохолодний* — посудиною, з якої тече вода.

Іноколи зв'язок між конкретним предметом і абстрактним поняттям виражався на основі невідомого для невтаємниченого повір'я або легенди. Слово *справедливість*, наприклад, у Стародавньому Єгипті передавали зображенням страусового пера, оскільки вважалося, що все пір'я в крилах страуса однакової величини. Слово *рік* — зображенням пальмової гілки: єгиптяни гадали, ніби пальма дає рівно дванадцять гілок на рік.

У шумерському письмі знак *сонце* вживали і для позначення слів *світло*, *день*, *білизна*. Знак *зірка* — для зображення слів *небо*, *бог*. Знак *сарана* — для слів *не*, *ні*.

А от у китайській мові нове значення одержували внаслідок зміни форми чи положення знаку. Ієрогліф *людина*, скажімо, при деякій видозміні (додавання нових штрихів) означав уже *тіло*, *рука*. Для позначення чисел і просторових відносин китайські переписувачі застосовували спеціальні умовно-символічні ієрогліфи:

Часто складні й абстрактні поняття передавалися за допомогою комбінації в одному знакові двох ідеограм. У шумерській мові застосовували такі поєднання:

хліб + рот = їсти
 око + собака = злий
 птиця + яйце = народжувати.

У китайській мові:

жінка + дитина = любити
 вухо + двері = слухати, підслуховувати
 клинок + серце = терпіти
 жінка + дах = мир, тиша.

Ідеограмою особливо складно було передавати власні назви. Для деяких імен переписувачі застосовували схожі за значенням ідеограми. Проте далеко не всі імена мали певне смислове значення. Це стосувалося насамперед іноземних імен. Та й цю складність було усунуто хитромудрими переписувачами. Застосовували вони «ребусний», як назвали його дослідники, спосіб. Ім'я поділялося на частини таким чином, щоб за звучанням вони збігалися з якимись словами. З набору ідеограм цих слів і складалося ім'я. Такий запис уже відображує звуковий бік мови, міцно пов'язаний із звучанням словом і тому називається логограмою (на відміну від ідеограми, яка пов'язана лише із значенням і може бути прочитана будь-якою мовою).

Був ще один спосіб утворення знаків для складних і абстрактних понять, що передавали звучання мови. Він застосовувався для омонімів — слів з однаковою звучанням, але різних за значенням. Їх позначали тим самим знаком — логограмою, але для того, щоб вони відрізнялися один від одного, до логограми приєднували ключовий знак, детермінатив, який вказував точне значення. В ролі ключових знаків виступали інші ідеограми, що перетворювалися в допоміжний значок, який не вимовлявся. Наприклад, у китайському письмі сло-

во *фен* без ключового знаку означає дієслово *робити*. Та ж логограма з ключовим знаком *серце* виражає поняття *обурення*, *гнів*, з ключовим знаком *нитки* — *плетанина*, а з ключовим знаком *посудина* — *таз*.

Ідеографічне письмо пов'язане із смисловою стороною мови. Форма ідеограми не залежала від того, як слово звучало. Завдяки цьому ідеограми могли використовуватися в інших мовах і означати зовсім різні за звучанням слова. Так, ієрогліфи китайської мови за позичені японською, корейською та в'єтнамською писемностями.

У сучасній мові ми також користуємося знаками — ідеограмами. Це цифри, які ми знаємо в тексті незалежно від того, якою мовою викладається зміст. А прочитані вони можуть бути по-різному. Ідеограмами є математичні знаки, хімічні формули, різні умовні позначення, прийняті міжнародними системами одиниць. Наприклад, рівняння $\sqrt{28081563033616} = :4604 \times 1151$ звучить на різних мовах по-різному, а написано завжди однаково.

При всій винахідливості стародавніх писарів ідеографічна писемність у чистому вигляді мала серйозні вади, які примушували шукати нові принципи відтворення мови на письмі.

Справляючись із позначенням абстрактних понять, ідеографія не могла вказувати граматичні форми слів, у зв'язку з чим страждала точність передачі зв'язку між поняттями. Проте найважче було долати багатозначність ідеографічних систем. У деяких високорозвинутих цивілізаціях ідеографічна писемність нараховувала десятки тисяч знаків. При цьому навіть ті знаки, що беруть свій початок від піктограм, яка наочно окреслює предмет, повністю втрачали подібність зі своєю «моделлю». Для опанування такою писемністю доводилося витратити чимало років, що небагато хто міг собі дозволити.

Стародавні народи ставилися до писемності з побожністю, як до якогось чудодійного мистецтва. Винайдення письма вони приписували своїм головним богам. Вавілоняни нарекли творцем письма й рахунку бога мудрості Набу, сина творця Всесвіту Мардука; древні єгиптяни — бога мудрості Тота. Обидва боги називалися володарями людських долі, що їх вони записували

«паличкою фатуму». Древні китайці вважали творцем письма божество з обличчям дракона Цан Цзе, індузи — Брахму, древні германці — бога Одина, що створив, за їх повір'ям, руни — письмо-магію. Древні греки вважали винахідником числа, міри й абетки бога Гермеса, який нібито навчив цьому мистецтву людей.

Магічна влада письма над невтаємниченими була настільки велика, що дар цей сприймався як привілей обраних, недоступний простому смертному. Люди, які знали писемність, належали до особливої касты. Це жерці, писарі, вчені й державні діячі. Професія писаря була дуже шанованою. Навіть знатні вельможі й вищі чиновники любили, щоб їх зображували в позі пишучих.

Потреби суспільного розвитку все дужче вимагали компактнішого, точнішого й доступнішого письма, ніж ідеографія. Новий принцип, що дав поштовх подальшому вдосконаленню писемності, народився в надрах ідеографії. Це був шлях від фіксації смислу до фіксації звуку. Ми вже згадували про «ребусний» спосіб запису імен, заснований на добірї подібних за звучанням, а не за значенням слів. У Шумері, наприклад, ще на початку третього тисячоліття до нашої ери були поширені (як своєрідний літературний «жанр») написи, що прославляли діяння шумерських правителів — військові походи, бої та інше. В них перераховувалися назви завойованих міст і областей, імена чужоземних царів, записані саме «ребусним» способом.

Фонетичний принцип застосовувався й при позначенні спільним знаком омонімів. Людина вчилася сприймати логограму як запис сказаного слова, як своєрідний акорд.

Наступним кроком на шляху до букви було складове письмо. То була принципово нова ідея, народження якої вимагало дуже високого рівня абстрактного мислення. Зробити такий крок важко.

Щоб уперше розчленувати значущу цілість слова на частини, які нічого не означають, треба відділити звукову оболонку від смислу як від чогось малоістотного, хоч саме для передачі смислу слово й існує. Близько двох тисяч років потрібно було для цього людству. Якщо перші ідеографічні системи почали виникати в четвертому-третьому тисячолітті до нашої ери, то

складові з'явилися лише в другому-першому тисячоліттях до нашої ери.

Склади виділялися в древньоєгипетській, шумерській, ассіровоавілонській, древньоперсидській, китайській та інших системах писемності. Як правило, в складі перетворювалися односкладові ідеограми — «ребусним» способом.

Однак найдавніші писемності у зв'язку з різними історичними обставинами виходили з ужитку, часом так і не встигнувши перетворитися в суто складові. Інші ж, «молодші», використавши знакову основу древніх ідеографічних систем, навпаки, стали складовими (наприклад, японська писемність). Осібний шлях розвитку пройшло китайське письмо.

Порівняно з ідеографічною складовою системою була зручніша для навчання і використання. Вона робила письмо компактнішим, оскільки нараховувала від двох-трьох сотень знаків до кількох десятків, точніше відображувала фонетичний і граматичний лад мови.

І все ж принцип складової побудови письма виправдував себе лише у випадку, коли мова «укладалася» з небагатьох складів. Інакше писемність залишалася громіздкою.

Подальший розвиток письма здійснювався на шляху дедалі більшого подрібнення звукового потоку, до найменшої «часточки» — звуку.

Величезна титанічна робота людства! Адже перше ніж виділилися «типові» елементи мови, з яких побудоване все наше складне й багатоманітне мовлення, треба було розчленувати звуковий потік на найдрібніші відтинки, зіставити їх між собою, встановити їх різницю й подібність. Так, приміром, перший звук у слові *син* ми вимовляємо, ледь розтягуючи губи, в слові *сон* трохи витягуємо їх і округлюємо, в слові *сан* вимовляємо, не округлюючи губ, а в слові *су* — сильно витягуємо їх і округлюємо. Та на письмі ці різні звуки позначаються однією буквою *с*. А слова *плід* і *пліт* звучать зовсім однаково, хоч у кінці стоять два різні звуки, і т. ін.

Спочатку були виділені приголосні звуки в древньоєгипетському письмі, чому сприяла та обставина, що в мові Стародавнього Єгипту виявилися логограми, які складалися з одного звуку.

Перший алфавіт створили фінікійці в другому тисячолітті до нашої ери. Він складався з двадцяти двох букв. Вони позначали тільки приголосні звуки або склади, що утворювалися з приголосного та голосного звуків. Адже фінікійська мова належала до сімейства семітських, в яких головну роль відігравали приголосні. З них складалися корені слів. Голосні ж виражали переважно граматичні зв'язки й форми слів. З цієї причини фінікійський алфавіт займає проміжне положення між складовими й буквено-звуковими системами письма.

Знаки фінікійського алфавіту мають просту, зручну для написання й запам'ятовування форму. Є кілька гіпотез походження фінікійського письма. Як його можливих попередниць називають і єгипетську, й ассіровоавілонську, й кріто-мікенську писемність. Прихильники кожної теорії наводять аргументи за і проти. Однак для нас важлива та обставина, що фінікійський алфавіт являє собою закономірний результат тривалого шляху розвитку письма.

Фінікійський алфавіт був запозичений грецькою та арамією писемностями. Від араміїського алфавіту започатковується східна галузка буквено-звукового письма й деяких складових систем, поширених в Азії. Грецька стала коліскою західних буквено-звукових систем писемності, для яких однаково властиве вживання як голосних, так і приголосних звуків.

Велика історична заслуга древніх греків полягає в тому, що вони виділили голосні звуки, ввівши для них в алфавіт спеціальні знаки. Так грецький алфавіт набув вигляду, який в основних своїх рисах зберігся і по сьогодні.

Це сталося в першому тисячолітті до нашої ери. Нововведення забезпечило точнішу передачу звуків мови. І ось уже понад дві тисячі років людство користується буквено-звуковим письмом — цим гнучким інструментом для передачі різноманітних подій, думок, почуттів...

Звичайно, схема розвитку письма: піктограма — ідеограма (логограма) — склад — буква — дещо спрощена, випрямлена. Але шлях цей ми розглядали в масштабі тисячоліть. І як на географічній карті, де сотні кілометрів вибоїстих доріг мають вигляд маленької

У другому варіанті мова відома чи, в усякому разі, припускається, що відома, але записана невідомою писемністю, скажімо, грецька мова, записана складовим письмом Кіпру. Чи найпростіший випадок: ви розумієте по-німецьки, але читаете лише латинський шрифт і не знаєте готичного. Тут завдання дослідника зводиться до «декодування», тобто перекладу однієї знакової системи на іншу.

І нарешті, третій, останній варіант — не відомі ні мова, ні писемність. Це випадок, зрозуміло, найважчий, але й найпривабливіший для дослідника, який повинен і декодувати письмо, й розібратися в його значенні. Тут необхідна поміч усіх допоміжних дисциплін, усіх можливих наукових засобів. Тому, наприклад, інтерпретація хеттського клинописного тексту взагалі не може зіставлятися з дешифруванням єгипетських ієрогліфів чи клинопису.

Найбільш вдачаєм засобом дешифрування є білінгва, тобто два паралельних тексти, написані різними мовами, але з більш чи менш однаковим змістом. Наприклад, вивіски на російській і національних мовах у наших республіках. Без білінгви неможливо було б дешифрувати ні єгипетські ієрогліфи, ні вавілонський клинопис; лише стосовно до хеттського клинопису ми зустрічаємося з рідкісними випадками, коли писемність і почасти також мова розкриті без допомоги білінгви й правильність дешифрування лише згодом підтверджена двомовним написом.

Ну а якщо білінгви немає, тоді що? Тут, як уже мовилося вище, застосовують усе, що може допомогти досліднику.

А втім, трапляється, коли найнадійніша, здавалось би, білінгва не в силі допомогти дешифруванню. За прикладом далеко ходити не слід.

Деякі роки тому знайшли лікійські білінгви.

У Малій Азії, біля Середземного моря, розташовувалося Лікійське царство. За кілька століть до нашої ери воно досягло розквіту. Його столиця Ксанф славилася прекрасними храмами й соборами. Археологічні експедиції не раз вели розкопки на території Ксанфа.

Та незабаром радість дослідників, що виявили білінгви, — адже досі прочитати письмо лікійців не щастило — змінилася розчаруванням. Це були в основному

надгробки, на яких «недогадливі» лікійці залишили всього декілька слів, явно недостатніх для складання словника.

Треба було ще кілька років, щоб фортуна нарешті повернулася до вчених обличчям. 1974 року на півдні Туреччини французькі археологи відкрили кам'яну стінку заввишки понад метр. Якою ж була радість учених, коли на ній виявили трілінгву — напис не двома, а відразу трьома мовами: лікійською, старогрецькою та армійською. Остання, як і старогрецька, добре вивчена, вона служила державним засобом спілкування у величезній імперії Стародавнього Ірану. Частина напису вже прочитана, й, можливо, незабаром світ лікійців відкриється погляду сучасної людини...

Отже, приступаючи до дешифрування, дослідник попередньо з'ясовує загальні властивості системи письма. По незаповненій частині останнього рядка тексту він визначає напрямок письма, встановлює, чи відокремлюються слова і якими регулярно повторюваними значками це відмічається: рисочкою, крапкою, двокрапкою і т. ін.

Потім підраховується число знаків. Воно може показати, з якою писемністю доведеться мати справу: буквеною, складовою, ідеографічною чи змішаною. Писемність, яка включає менше 30 знаків, найімовірніше виявиться буквеною, а декілька сотень — нелегкою складовою системою.

Власні назви дешифратор відшукує за допомогою білінгви (якщо вона є) першими. Вони ніби початкові стежки, якими вчений входить у невідому писемність.

Коли нема білінгви, для розшифрування тексту з невідомою писемністю використовують два методи.

Перший — комбінаторний. Письмо пояснюється і тлумачиться на підставі закономірностей, які виведені з тексту, вже прочитаного, але неперекладеного. Висновки дешифратор робить, спостерігаючи за будовою й змінами різних груп знаків, структурою мови в цілому, за тим, яке місце займають головні члени речень.

Другий метод — етимологічний. Він ґрунтується на співставленні слів дешифрованого тексту з можливою спорідненою мовою. Однак для застосування цього методу необхідні вагомі докази спорідненості двох мов. Одна подібність накреслень не може служити достат-

нім аргументом. Адже наше «Н» і латинське «N» мають однакове накреслення, але це не означає, що вони однаково читаються.

І лише тоді дешифрування вважають завершеним, коли читання писемності стає можливим у будь-яких контекстах!

Тут ми згадали найзагальніші принципи роботи над дешифруванням тексту. Проте в кожному окремому випадку досліднику доводиться стикатися з новим, несхожим на інші завданням. І на вирішення його він витрачає багато сил і таланту...

**З ЧОТИРЬОХ
СТОРИН СВІТУ**

ДАРІЙ І СКІФИ

Коли персидський цар Дарій I захопив трон, могутньою рукою розправившись з усіма непокірними, він одразу ж вирішив провчити войовничих кочівників, що надокучали йому своїми набігами.

Величезні Дарієві полки лавиною рушили на землі скіфів. І коли через шістдесят років грецький мандрівник та історик Геродот відвідав Північне Причорномор'я, спогади про цей похід були такі живі, що він присвятив йому всю четверту книгу своєї знаменитої «Історії».

Історик зібрав у ній розповіді свідків і тих, чиї батьки билися з Дарієм. Серед них був скіф на ім'я Тимн, опікун царя Арипейта, того самого Арипейта, який змінив Іданфірса, що очолював скіфське військо під час війни з персами...

Геродот називає чисельність війська Дарія: 700 тисяч чоловік. До того ж 600 кораблів. Армія Дарія на той час була кращою в світі.

Підвладні персам народи спорудили спеціальні мости через фракійський Боспор (Босфорська протока) і через Істр (Дунай). По цих мостах Дарій з Малої Азії рушив на Скіфію.

«Після переходу всіх воїнів на другий берег, — писав Геродот, — він звелів іонянам разом з екіпажами кораблів знищити міст і йти за ним по суші. Виконуючи повеління царя, іоняни вже зібралися зруйнувати міст. Тут Кой, син Ерксандра, стратег мітиленців, довідавшись спершу в царя, чи той згоден вислухати пораду людини, сказав таке: «Цар! Адже ти збираєшся в похід у країну, де нема ні виораного поля, ні населеного міста. Тож накажи залишити цей міст на місці й охорону його доручи самим будівельникам. Якщо все буде добре і ми знайдемо скіфів, то матимемо змогу відступу. Якщо ж ми їх не знайдемо, то в крайньому разі хоч зворотний шлях нам забезпечений. Мене зовсім не лякає, що скіфи подужають нас у бою, але я боюсь тільки, що ми їх не знайдемо й загинемо під час блукань. Скажуть, зрештою, що я мовлю це заради себе, саме тому, що бажаю залишитися тут. Навпаки, я сам, звичайно, піду з тобою і не бажав би залишатися».

Дарій вельми милосердно прийняв цю пораду й

відповів Кою так: «Друже мій, лєсбосцю, коли я щасливо повернуся на батьківщину, будь ласка, з'явись до мене, щоб я міг винагородити тебе за добру пораду благодіяннями».

Сусіди скіфів — агафірси, неври, адрофаги, меланхлени, таври та інші відмовились у цей критичний момент допомогти кочівникам відбити напад. І, не маючи сил протистояти полчищам Дарія, скіфи вдалися до такої тактики: відступаючи, вони спалювали на шляху селища, засипали криниці з водою. Причому заманювали персів у землі агафірсів, меланхленів та інших сусідів, ніби провокуючи останніх на боротьбу. Вночі невеликі скіфські загони, сміливо нападаючи на авангарди персів, знищували їх. Діймали персів і постійні засідки. Багато лиха загарбникам приносили степові пожежі. Одне слово, скіфи вели справжню партизанську війну. Персидське військо швидко тануло, але рухалося за скіфами.

Врешті Дарій не витримав і відправив головному царю скіфів Іданфірсу послання: «Дивак! Навіщо ти постійно тікаєш, хоч тобі надано вибір? Якщо ти вважаєш себе в змозі противитися моїй силі, то зупинись, припини свої блукання й зітнись зі мною. Якщо ти визнаєш себе надто слабким, тоді тобі належить також облишити втечу й, несучи в дар твоєму владці землю й воду, розпочати з ним переговори».

Іданфірс не зволікав з відповіддю: «Мое становище таке, царю! Я й раніше ніколи не тікав зі страху перед будь-ким, і тепер тікаю не від тебе. І тепер я вчиняю так само, як і завжди в мирний час. А чому я відразу ж не розпочав з тобою битви — це я також поясню. Адже ж у нас немає ні міст, ні обробленої землі. Ми не боїмося їх розорення й плюндрування і тому не вступили в бій з вами негайно. Коли ви бажаєте будь-що битися з нами, то ось є у нас батьківські могили. Знайдіть їх і спробуйте зруйнувати і тоді дізнаєтесь, чи будемо ми битися за ці могили чи ні. Та доти, поки нам не заманеться, ми не вступимо з вами в бій. Це (я сказав) про битву. Владиками ж моїми я визнаю лише Зевса й Гестію, царицю скіфів. Тобі ж замість дарів — землі й води — я пошлю інші дари, яких ти заслуговуєш. А за те, що ти назвав себе моїм владикою, ти мені ще дорого заплатиш!»

Гордо відповів Іданфірс. Та це були не лише слова. Коли Дарій, заглибившись у «скіфські» степи, опинився в скрутному становищі, скіфські царі не гаючи часу надіслали грізному завойовникові незвичайні дари: птицю, мишу, жабу й п'ять-гострих стріл. Хоч як розпитували перси гінця про значення подарунків, той повторював те ж саме: йому наказано лише вручити «послання», а розгадувати його пропонується самим чужоземцям.

І перси почали міркувати. Сам Дарій чи то хитрував, чи то дійсно так зрозумів смисл подарунків, що читав «послання» тенденційно, на свою користь. Миша водиться в землі й живиться тими ж плодами земни-ми, що й людина. Жаба живе у воді, а тому, твердив Дарій, скіфи віддаються йому, персидському цареві, з водою й землею разом. А стріли означають, що скіфи склали перед персами свою зброю.

Таке тлумачення скіфського послання було вкрай непереконалим. І за розшифровку взявся радник Дарія Гобрій. Він і «прочитав» послання досить точно. Воно виявилось ультиматумом скіфів: «Якщо ви, перси, мов птахи не полетите в небо, або як миші не зарие-тесь в землю, чи як жаби не поскачете в болото, то не повернетесь назад, уражені цими стрілами».

Гобрій мав слухність. Сили персів танули й далі, і Дарій вимушений був невдовзі почати ганебний від-ступ під градом стріл скіфських вершників, що налітали так само швидко, як і щезали з виду.

Трапилося неймовірне. Найбільша світова держава Дарія I зазнала ганебної поразки. Перемогли автори «предметного» ультиматуму — скіфи і їх цар Іданфірс.

ЧИ БУЛА ПИСЕМНІСТЬ В ІНКІВ?

У 1972 році світ облетіла сенсаційна новина: зна-йдено писемність інків! Народу, історія якого сповнена таємниць.

Інки створили гігантську імперію Тавантін-суйу («Чотири країни, провінції») із своєрідним, досі ще до кінця не з'ясованим державним устроєм. Вона займала територію сучасного Перу. Багато легенд ходило про величезні скарби інків, які довели буквально до оска-

женіння іспанських конкістадорів, що в XVI столітті захопили країну.

В історії збереглося оповідання про те, як інки схо-вали свої скарби від зажерливих рук колонізаторів.

...Сангай — один з активно діючих вулканів у Еква-дорі. Над вершиною його повільно піднімаються клуби чорного диму, з надр час від часу вилітає розпечене каміння. Падаючи вниз, воно захоплює за собою багато іншого каміння, й лихо тому, хто опиниться на шляху цієї страшної лавини.

Підступи до вулкана важкі. Спочатку шлях перего-роджують непрохідні ліси з грузьким болотом, в якому можна зав'язнути по пояс, потім бурхливі ріки, що часто виходять з берегів. Нарешті, третя смуга цієї своєрідної оборони — кам'яні осипи, де від кожного необережного кроку починається лавина.

Колись у державі древніх інків Сангай вважали бо-гом вогню. Він був вірним вартовим, охоронцем цього народу. Гадають, що саме тут інки сховали весь золотий запас своєї могутньої держави. І тепер при згадці про Сангай жадібно загоряються очі ласих до скарбів.

У страшну епоху конкісти, коли на землю інків на-пали завойовники — іспанці, бог вогню одвернув від інків своє лице й віддав їх на поталу бородатим людям Ф. Пісарро, глави іспанських конкістадорів. Зубожілі ідалго були готові на все заради наживи. Проводячи хитру й підступну політику, вони вміло використовували боротьбу за престол між двома братами — Ата-вальпою і Васкаром.

Заманивши до свого табору Ата-вальпу, Ф. Пісарро ув'язнив його й зажадав величезного викупу: всю кім-нату, в яку ув'язнили Ата-вальпу, об'ємом в 70 кубо-метрів, треба було наповнити коштовностями й золотом.

Швидкі гінці інків «часки» розбіглися в усі кінці країни. Вони несли кіпу з жовтими шнурами, що озна-чали золото. На шнурах були зав'язані вузлики. Вони «говорили», скільки золота, куди й до якого часу треба принести.

Багато коштовного металу одержав тоді Ф. Пісарро. Але й цього йому здалося мало, і він задумав новий злочин. Брати-суперники були явною перешкодою на шляху до золота. А того, що в інків ще багато жовтого металу, іспанець був певен. Ніби на догоду Ата-вальпі,

він убив Васкара, а потім звинуватив у братовбивстві Ата-вальпу. І над останнім правителем інків улаштували іспанський суд за всією формою. Вирок був короткий і жорстокий. Смерть.

Але інка жагуче хотів жити. Задля цього він ладен на все, і він зрадив свою віру, звичаї, традиції. Він пройшов через принизливу церемонію: кровожерливий, пожадливіший Ф. Пісарро, винуватець усіх бід інків, став хрещеним батьком Ата-вальпи в обряді хрещення. Та навіть хрещений, Франсіско де Ата-вальпа не уникнув смерті, лише загинув він не на вогнищі, а від залізного нашійника — гарроти.

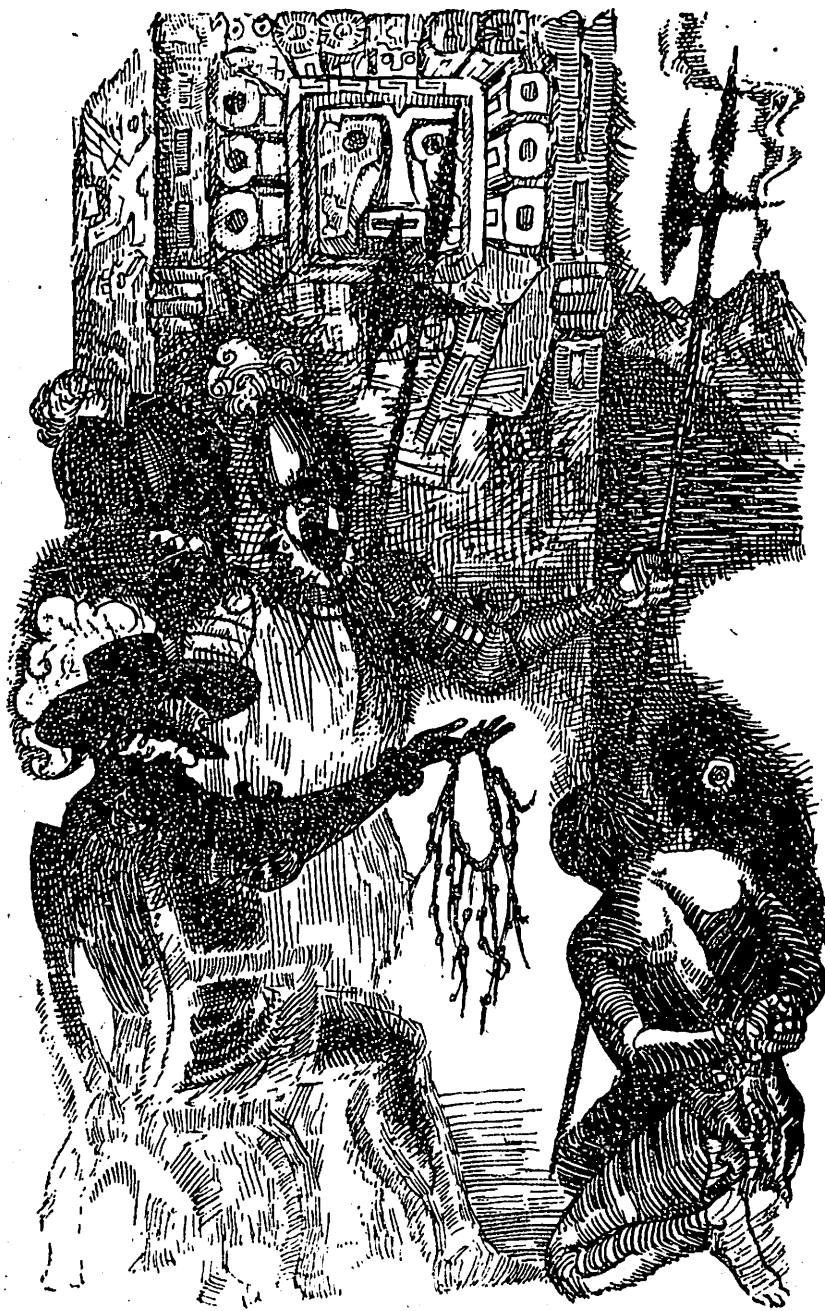
Однак перед самою смертю ненависть до поневолювачів, тривога за свій народ узяти гору над дрібними почуттями, і Ата-вальпа устиг переправити інкам свого останнього прощального листа — кіпу, свою останню волю. Щоправда, це кіпу не зовсім звичайне. Нитки були з'єднані із брусом золота, й на них зав'язано тринадцять вузлів.

Інки того ж дня підкорилися наказу. Все золото й коштовності з храмів безслідно щезли. Десять тисяч інків занесли скарби до лише їм відомого схову під охорону своїх богів. Багато днів і ночей тривав їхній шлях. Втомлені, голодні, вони йшли вперед, свято вірячи, що коли-небудь проженуть бородатих убивць зі своєї землі й безцінні золоті чаші й тарелі з найтоншою різьбою, кубки, оздоблені коштовним камінням, статуетки богів повернуться на свої місця до храмів.

На жаль, цього не сталося. Держава інків більше не змогла відродитися. А величезні скарби безслідно щезли.

Але ж де інки сховали золото? Що означали тринадцять вузлів на кіпу? Це досі лишається загадкою. Можливо, вони вказували місце, куди треба було віднести скарби. Те, що золото інків дійсно існувало, не схоже на легенду, надто багато вірогідних відомостей про нього передавалося з покоління в покоління.

Воно могло бути схованим на горі Сангай. Там знаходили деякі золоті речі: статуетку богині Творення, золоту пластинку для трепанації черепа. Одна із стежин лежить на північ, повз дванадцять снігових вершин. Сангай — тринадцята. Чи не це мав на увазі Ата-вальпа, зав'язуючи тринадцять вузликів?

Взагалі в історії і традиціях інків багато незвичайного. І одна з найдивовижніших та інтригуючих обставин — відсутність в них більш розвинутих форм писемності.

Легенда розповідає про те, що в інків була колись розвинутіша писемність, яку вони називали «кілка». Та одного разу країну спіткала страшна епідемія, смерть косила людей. І тоді, щоб умилостивити богів і зупинити трагедію, верховний жрець інків за-порадою оракула головного бога Віра-кочі наказав знищити всі пам'ятки писемності й заборонив застосовувати письмо.

Та ось В. де ла Хара, співробітниця музею археології та етнографії університету Сан-Маркос в Лімі, виступила з повідомленням про те, що знайдена оригінальна писемність інків і почасти розшифрована.

Ще з студентської лави зайнявшись історією писемності, В. де ла Хара зацікавилася проблемою письма інків. Познайомившись із середньовічними хроніками та іншими документами, вона дізналась, що на території держави інків, яка простяглася на 4800 кілометрів уздовж побережжя Тихого океану, діяли однакові закони. І хоча хроніки часів іспанських конкістадорів твердили, ніби в інків писемності не було, В. де ла Хара дійшла висновку, що без писемності неможливо було добитися такої злагодженої взаємодії всіх частин державного механізму. Ті ж хроніки свідчили, що в інків були великі кольорові таблиці, які зберігалися в особливих святилищах. На таблицях відображено всю історію інків. Інки мали писемність! І, впевнена в успіхові, В. де ла Хара почала багаторічний пошук.

Дослідниця вивчає все, що лишилося від епохи інків. Зіставляючи дані хронік, вона робить висновок: написи інків могли бути буквально перед очима іспанців, але ті їх не помічали й приймали за щось інше, наприклад за орнамент.

Звернувши увагу на свідчення очевидців, ніби храми інків були прикрашені картатами тканинами, розмальованими геометричними фігурами, В. де ла Хара розпочала пошук і вивчення середньовічних тканин та інших предметів. Переглянувши величезну кількість предметів з геометричними малюнками, серед яких найчастіше зустрічалися дерев'яні посудини «керо» (посудини з яскравим багатобарвним орнаментом), во-

на виділила 16 знаків (це число в інків було священним).

Поринувши у старовинні іспанські рукописи, вона шукала тлумачення цих знаків. Вона працювала, не шкодуючи себе. Протягом десяти років жодного вільного вечора, жодного дня відпочинку. Квартира В. де ла Хари розташована неподалік від моря, та за десять років вона жодного разу не була на пляжі, жодного разу в кіно.

І нарешті, перше повідомлення на конгресі про наслідки дешифровки написів на посудинах «керо». В. де ла Хари пощастило виявити одну дуже цікаву закономірність — колір у писемності інків використовувався для граматичних і смислових відмінностей, зокрема для позначення часових форм дієслова, наприклад, *іти*, накреслений зеленою фарбою, означав *ішов*, червоною — *іду*, синьою — *піду*.

В. де ла Хара перебуває ще на півшляху до перемоги. Вона матиме ще величезну роботу. Однак цілеспрямованість молодій дослідниці, талант, відданість справі сповнюють надією, що її чекають нові відкриття.

Радянський учений Ю. Кнорозов, фахівець з писемностей майя та острова Пасхи, підтверджує правильність висновку В. де ла Хари про те, що колір знаків у інків має смислове значення. Однак він дотримується думки, що знайдені та розшифровані дослідницею знаки — не примітивне письмо, а високорозвинута символіка.

ЗНАКИ Й СИМВОЛИ

Не лише в інків були символічні зображення. Їх застосовували й інші народи світу. Дослідники знаходять символічні зображення на амулетах, прикрасах, предметах побуту.

В аборигенів Австралії й сьогодні у вжитку священні чуринги — невеликі шматочки дерева або продовгуваті відполіровані камінці. На чуринги нанесено знаки — символи. Кожен знак має певний смисл: символізує священну тварину, покровительку племені, перемоги й удачі.

На чурингах відмічали всі найважливіші події. За

повірями, життя племені, його сила, сміливість, мудрість втілювалися в чудодійні реліквії.

Існував такий звичай. Кожного юнака, що досяг певного віку, посвячували в дорослі. Обряд був дуже урочистий. Юнаку вручали чурингу, якою він проводив по тілу. Вбираючи в себе магичну силу предків, він ніби прилучався до їхніх великих діянь.

Магічний смисл мала й татуїровка в індіанців. Все життя людини — настання зрілості, одруження, військові подвиги, суспільне становище — відмічали умовними знаками на його шкірі.

При цьому особливого значення надавали кольору. Різні поєднання кольорових візерунків також мали певний смисл.

Гробниці древніх жителів Криму та їхніх сусідів нерідко розписували зсередини геометричним орнаментом червоною, чорною та білою фарбами.

Головний мотив розпису — чорні й червоні смуги, що чергуються. Вони починаються від країв плити і йдуть до центру. Крім них, на деяких кам'яних ящиках можна побачити червоні плями, ромби, трикутники, кружки, хвилясті лінії, клітини з червоних і білих смуг на чорному тлі, ялиночки, намальовані червоною та чорною фарбами.

На одній із стін кам'яного ящика, знайденого на околицях Бахчисарая, білі смуги проведено на чорному тлі так, що утворюють вписані один в одного квадрати. Смуги з'єднані невеликими білими лініями, між якими нанесені оранжево-червоні плями. Простір між квадратами заповнений білими і червоними цятками.

Зустрічаються поховання, де стінки прикрашені двома й трьома лініями, що перехрещуються в центрі. В деяких кам'яних ящиках геометричний візерунок був виконаний білою і червоною фарбами на чорному тлі. І вигляд він мав такий яскравий, ніби рука художника нанесла ці ромби, трикутники, перехресні смуги, зигзаги, цятки не багато століть тому, а всього лише за кілька днів до розкопок.

Геометричні візерунки наносили за якоюсь певною схемою, хоча жоден зразок розпису не є повною копією іншого. Користуючись усього лише трьома фарбами (чорною, червоною і білою), творці візерунків наносили

свої трикутники, квадрати, ромби щоразу в зовсім нових поєднаннях.

Навіщо прикрашати ось так могильні споруди, і до того ж не ззовні, а зсередини? І заради чого творили люди ці важкі — до двох тонн — саркофаги, старанно і з таким зусиллям підганяючи плити одну до одної або ж з'єднуючи їх за допомогою складних врубок?

Мабуть, розфарбування кам'яних ящиків пов'язане з уявленнями про те, що душа людини після її смерті живе й далі. А якщо так — потрібно побудувати їй гідне помешкання, подібне до того, яке мала людина за життя.

Цілком можливо, що ці кам'яні гробниці були своєрідною моделлю жител. Такі поховальні споруди з початку третього тисячоліття до нашої ери були розповсюджені на величезних територіях Європи, Азії та Африки. Пізніше, з розвитком перших цивілізацій далекої давнини, люди почали будувати «палаці мертвих» з великою кількістю приміщень, де складали запаси продуктів, усіляке начиння та інше. В Сирії, на березі Середземного моря, виявили справжнє «місто мертвих» середини другого тисячоліття до нашої ери. В ньому був навіть водогін.

Та повернімося до візерунків, якими прикрашали поховальні ящики стародавні жителі Північного Причорномор'я. Є думка, що візерунки служили імітацією килимів і циновок, якими завішували стіни справжніх жител, і жодного смислового значення не мали. Перша частина цього припущення не викликає заперечень. Другу ж не можна вважати доведеною. За свідченням етнографів, деякі племена ще порівняно недавно наносили окрою, сажею та вапном орнаменти на свої поховальні споруди, причому в них той чи інший візерунок означав, до якої родової групи належав померлий і яке місце посідав він у своєму роду.

У деяких народів чорна, червона та біла фарби з своєї давнини і донедавна були взагалі традиційними для малюнків символічного значення. Вже на початку третього тисячоліття до нашої ери ми зустрічаємо їх у мезоліті Тигру і Євфрату і в святилищі Інанни — богині джерел богині-матері. Стіни святилища прикрашала мозаїка з чорних, червоних і білих смуг.

Ще приклад: вся стіна розкопаного у верхів'ях Тигру палацу XIII століття до нашої ери з зображенням місцевих божеств була пофарбована в червоний колір, на тлі якого яскраво виділялися візерунки з чорних і білих смуг, що чергувалися.

А втім, хоч би як вирішувалося це спірне питання, для нас важливо одне: древні за допомогою фарб часом досить вправно відображували на камені різні події свого життя.

В 1935 році біля ріки Качі на скелі Таш-Аір у Криму археологи виявили наскельні зображення. Десятиметрову смугу завширшки близько півтора метра.

Кам'яне панно древніх...

Хоч воно виявилось сильно зруйнованим природою, від нього все ж лишилися три групи зображень. Тридцять п'ять фігур.

Це дорогоцінний літопис про життя стародавнього племені.

...Фігури озброєних і неозброєних людей. Переляканий кінь біля дерева, до якого він прив'язаний, найжачена собака, готова до стрибка. Змія (мабуть, тотем, символ племені)...

Сюжет динамічний.

Події драматичні. Здається, чуєш крики, вигуки, стогін... Можливо, це оповідь про зіткнення двох первісних племен, кривава драма далеких часів.

Дослідники підтверджують: в епоху раннього металу в третьому — на початку другого тисячоліття до на-

шої ери на території стародавньої Таврії відбувалися зіткнення між місцевими жителями і зайшлими племенами, що вторгалися з північних степів.

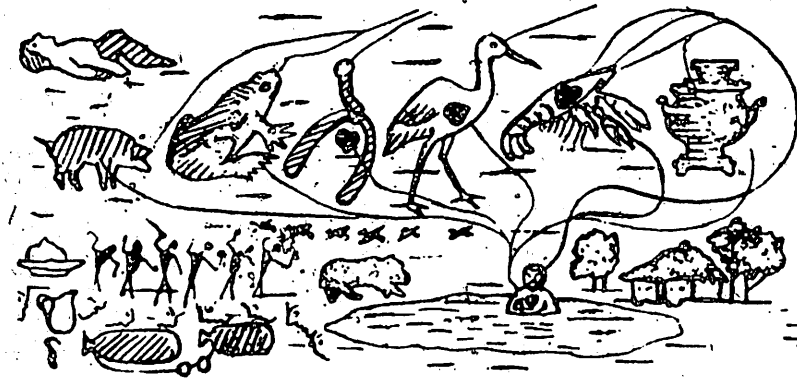
З якою ж метою зайти нападали на корінних жителів? Відповісти на це питання з цілковитою певністю навряд чи можна. Однією з причин могло бути прагнення до збагачення шляхом грабунку. І бажання заволодіти пасовиськом для своїх табунів.

Про такі напади навіть у пізніший, скіфський час у II столітті нашої ери повідомляє Лукіан Самосатський, передаючи оповідання скіфа на ім'я Токсаріс: «У нас завжди ведуться постійні війни: ми або самі нападаємо на інших, або зазнаємо нападу, або розпочинаємо сутички заради пасовиськ і здобичі».

Не виключено також, що північні зайти мали намір захопити райони гірського і передгірного Криму. І тоді стародавній художник відобразив одну з кровопролитних сутичок своїх одноплемінників у боротьбі за батьківщину, за право жити там, де жили їх батьки, діди, прадіди...

ІНДІАНЦІ ВИМАГАЮТЬ

Чиновники з Вашингтона були стурбовані: в конгрес надійшла незвичайна петиція від кількох індіанських племен. Зрозуміти її смисл ніхто не міг. Це був складний і загадковий малюнок — птах, якісь твари-

• ПІКТОГРАФІЧНИЙ ЛИСТ В.УЛЬЯНОВА ТОВАРИШУ

ни, велика риба, силует людини, і всі ці фігури пов'язані між собою лініями, що йдуть від очей і сердець зображених істот. Внизу — чи то дорога, чи то ріка, ще нижче — чотири неправильних кружки, до яких тягнуться лінії від птаха.

Довго сушили голову конгресмени, та все ж довелося звернутися до спеціалістів — знавців історії та культури індіанців. Ті швидко розшифрували зображення.

Сім фігур символізували сім племен північноамериканських індіанців. Великий птах — журавель (до нього тягнулися лінії від усіх фігур) означав тотем ведучого племені. Лінії, що з'єднували серця й очі фігур, говорили про цілковиту одностайність і згоду племен. А лінія, що йшла від очей журавля до чотирьох кружків, виражала головну вимогу племен: дозволити користуватися правами рибальства в чотирьох озерах Північної Америки. Невелика лінія, спрямована з другого ока журавля вперед, означала, що індіанці звертаються до уряду й вимагають відновити їх у правах на власних землях. Це послання індіанців — класичний приклад піктографічного письма.

Зразком піктографічного письма може служити жартівливе послання юного В. Ульянова своєму шкільному товаришу Б. Фармаковському. Наслідуючи індіанців, воно було виконане на шматку березової кори. Тепер цей лист зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КСРС.

О О О О О О ФРАГМЕНТ РУКОПISУ АЦТЕКІВ
О О О О О О

В центрі шість фігур різних тварин і предметів: самовар, рак, журавель, підкова, жаба й свиня. Індіанці в такий спосіб зображували тотеми своїх племен, імена яких вони називалися. Напевне, і в листі В. Ульянова ці малюнки означають індіанські імена шістьох хлоп'ят. Їхні помисли єдині, про що свідчать з'єднані нитки, що виходять з голів і сердець зображень. Всі ці нитки йдуть до чорнобородого чоловіка, який купається в ставку, певне, це якесь прохання. Про що ж могли просити його хлоп'ята?

У лівій частині малюнка — шість маленьких озброєних фігурок, ведмідь та їстівні припаси. Зголоднівши після гри «полювання на ведмедя», діти просять чорнобородого чоловіка повернутися в дім, розташований біля ставка, й нагодувати їх. Інакше хлоп'ят чекає смерть, на що вказує лежача фігура в лівому верхньому кутку малюнка...

Цікаві піктограми зберегли нам і рукописи ацтеків, народу колись могутньої держави у Центральній Америці. Іспанські завойовники, знищивши державу ацтеків, усіма силами прагнули знищити і її культуру, руйнували палаци, спалювали дорогоцінні рукописи.

Ті з небагатьох, що дійшли до нас, мають в основному піктографічний характер. Зміст, як правило, розповідного характеру, малюнки картаті. Це військові й господарські повідомлення, записи звичаїв та обрядів, ритуальні тексти. Поряд з піктографічними рисунками використовувались елементи ідеографії, наприк-

лад для позначення чисел, днів тижня, власних назв. Ідеограми органічно вводилися в піктографічну розповідь.

До нас дійшло невелике ацтекське оповідання, присвячене вихованню дітей. В ацтеків була своя система педагогіки, яка суворо обмежувала права й обов'язки дітей. Верхня частина рисунка може читатися таким чином: батьки зобов'язані годувати дітей (два кружки — символи хліба) до одинадцяти років (одинадцять кругів). За будь-яку провину батьки можуть покарати дитину димом і вогнем багаття, пояснюючи при цій екзакуції вину (знак мови біля рота батьків).

В таких суворих умовах діти перебували під опікою батьків до п'ятнадцяти років (п'ятнадцять кружків). Потім їх посилали на навчання (сліди ніг) до жерця (знак мови біля рота жерця).

Прикладів такого рисункового письма збереглося дуже багато.

На початку нинішнього століття на стіні печери Пасьєга в Іспанії помітили цікаве зображення. Вчені тлумачать його таким чином: у верхній лівій частині рисунка, можливо, показано внутрішній вигляд печери, поруч, трохи правіше, дві людські ступні, мабуть, означають поняття «йти в печеру». Найнезрозумілішим виявився знак у верхньому правому кутку. Він може означати або заборону, або, навпаки, запрошення увійти до печери.

Подібні письмена є і в наш час. Ними користуються племена, що зберегли спосіб життя, обряди, вірування людей епохи кам'яного віку: деякі племена австралійців, африканців, індіанців Америки та інші.

«ТИ ЛЮБИШ РОСІЯНКУ...»

Дуже своєрідне «письмо» було в народів Сибіру. Складні кліматичні умови, безкрайні простори, де на сотні кілометрів не зустрінеш жодної живої душі, примушували користуватися різною сигналізацією, системою повідомлень.

Люди залишали стійбище і в свіжу зарубку дерева вставляли гілку з верхівкою, спрямованою догори. Цим вони повідомляли про своє відкочування. А щоб при-

булий знав, як далеко вони пішли, робили на гілці стільки зарубок, скільки було одноденних перекочувань.

Особливими знаками північні народи позначали найпростіші поняття: вік (за умовними знаками на могилах можна зрозуміти, дід тут похований чи дитя), ніж вістрям догори означав голодне існування, вістрям донизу — сите життя. Для цифр теж придумали особливі знаки: хрестик — десять, овал з хрестиком усередині — п'ятсот, а хрестик всередині кола — тисячу (в народностей ханти й мансі, що живуть в пониззі річки Обі).

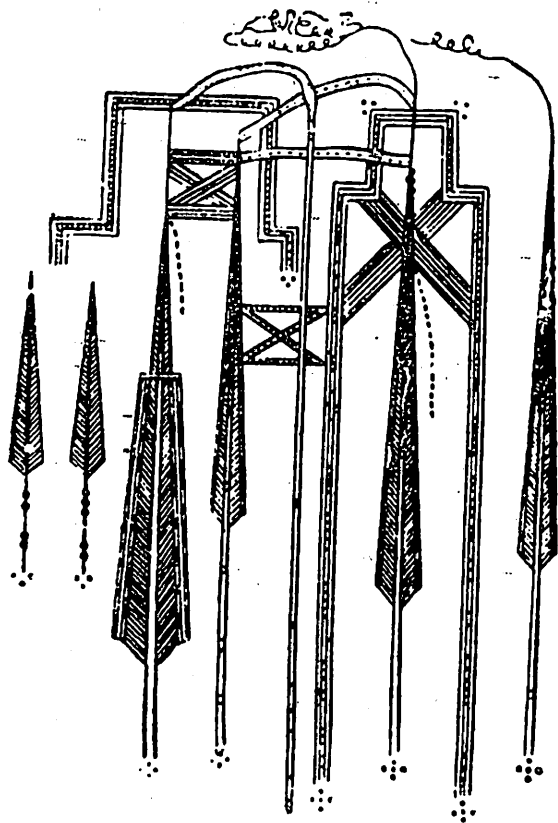
Цікаву систему ідеографічного письма, що існувала ще до революції, відкрили вчені в юкагирів, невеликої народності, яка проживає в районі Колими.

...Багато років тому юна, кароока, з довгою чорною косою дівчина-юкагирка складала своєму коханому листа. Повільно й старанно виводила вона лінію за лінією, то сумно зітхаючи, то мимоволі милуючись своєю роботою. Тоді вона не могла й подумати, що через деякий час її лист потрапить до рук учених і стане він для них дорогоцінним пам'ятником рідкісної писемності.

Невеликий клаптик шкіри, досить добре збережений, з якимись незрозумілими стрілами, лініями, квадратами, вирізаними ножом. На перший погляд сучасна людина вважатиме це зображення за вправу нудьгуючого абстракціоніста. І небагатьом спаде на думку, що цей своєрідний, до того ж зворушливий лист складено порівняно недавно.

Таким письмом серед юкагирів Сибіру володіли в основному дівчата. Народний звичай забороняв їм освідчуватися в коханні, цим привілеєм користувалися лише юнаки. От і доводилось юкагиркам шукати якийсь вихід. Дівчата заготовлювали клаптики шкіри і з нетерпінням очікували нечастих свят танців, коли можна було тикнути листик своєму обранцю.

Листи юкагирок були досить складні, невтаємничений їх не може зрозуміти. «Словники» юкагирок дозволяли складати цілі речення, що включали не лише символи конкретних предметів (олень, дерево, дім), а й такі абстрактні поняття: печаль, кохання, розлука і т. ін.

Перед нами зразок такого листа. Певне, юнак, якому адресувався лист, кохав і поважав дівчину-юкагирку й тому беріг послання. Воно довго зберігалось в домі дітьми й онуками, поки не потрапило до рук історика-етнографа. Але щоб розшифрувати загадковий малюнок, потрібно було добре знати звичаї та символіку юкагирів, чудово розбиратися в рисунковому письмі.

«Ти йдеш від мене. Ти кохаєш росіянку, яка заступає тобі шлях до мене. Підуть діти, і ти будеш тішитися, дивлячись на них. Я ж вічно сумуватиму й думатиму лише про тебе, хоч і є інший, хто кохає мене...»

Як же пощастило вченим розшифрувати це послання і що означає кожен символ, кожна лінія?

Дві східчасті смуги у верхній частині символізують домівки. «Свій» дім відрізняється від іншого складні-

шим плетивом ліній, своєрідним орнаментом. Сторони іншого дому лише намічені. Це означає, що він полишений людиною, яка в ньому зображена. Мужчина позначений знаком, що нагадує наконечник стріли. Жінка — схожим знаком, але дещо ширшим, бо жінки ширші в стегнах. Російська жінка зображена в «спідниці» (той же «наконечник стріли», але з широкою каймою). Ліворуч від російської жінки — два «списи» трохи менші, що символізують дітей.

Юкагирська дівчина журиться. Про це свідчать хрестоподібні смуги на верхівці умовного знаку. Паралельні лінії, що з'єднують її фігурою з фігурою чоловіка, показують, за ким дівчина сумує. Лінія, що йде від вершини «російської жінки» і перетинає прямокутник з двома діагоналями (взаємне кохання), означає перешкоду, яка виникла між юнаком і дівчиною. З вершини фігури юкагирської дівчини виходить хвиляподібна лінія. Це значить, що думки її линуть до коханого. В правій частині рисунка самотньо стоїть ще одна чоловіча фігура, що шле таку ж хвилясту лінію до юкагирки, та не одержує від неї взаємності.

«ГОВОРЯЩЕ ДЕРЕВО» МОВЧИТЬ...

В безкраїх просторах Тихого океану загубився невеликий шматочок суші — острів Пасхи. Колись остров'яни називали свою батьківщину «Центром Землі», нинішнє покоління іменує його «Рапануї», «Великий острів». До найближчого чилійського порту Вальпараїсо дві тисячі кілометрів; десять тисяч кілометрів відокремлюють острів від Австралії, і навіть до сусідніх островів кількасот кілометрів. Дійсно уявиш себе центром землі.

Острів як острів, нічим особливо не примітний. Майже гола земля з убогою рослинністю. Та й площа його всього лише 165 квадратних кілометрів. І, можливо, завдяки своїй незначності й віддаленості був би він відомий лише географам і мореплавцям, якби не деякі загадкові обставини.

На острові виявлено близько шестисот величезних статуй, вага кожної досягає п'ятдесяти тонн, а висота — багатоповерхового будинку. Монументальні гіган-

ти стоять на платформах аху із старанно підігнаних один до одного блоків. Виготовлено їх з червоно-вато-коричневого трахеїту, каменю, що є тут же, на острові.

І ще одна вражаюча знахідка схвилювала вчених — відкриття на острові пам'яток писемності, невеликих дощечок, рясно поцяткованих знаками. На жодному з островів Полінезії подібних дощечок досі ще не знаходили.

Хто й коли поставив ці статуї? Предки сучасних жителів чи їхні попередники? З якою метою їх споруджували? Звідки узялась писемність? І хто вперше заселив острів: вихідці з Південної Америки чи з Полінезійських островів?

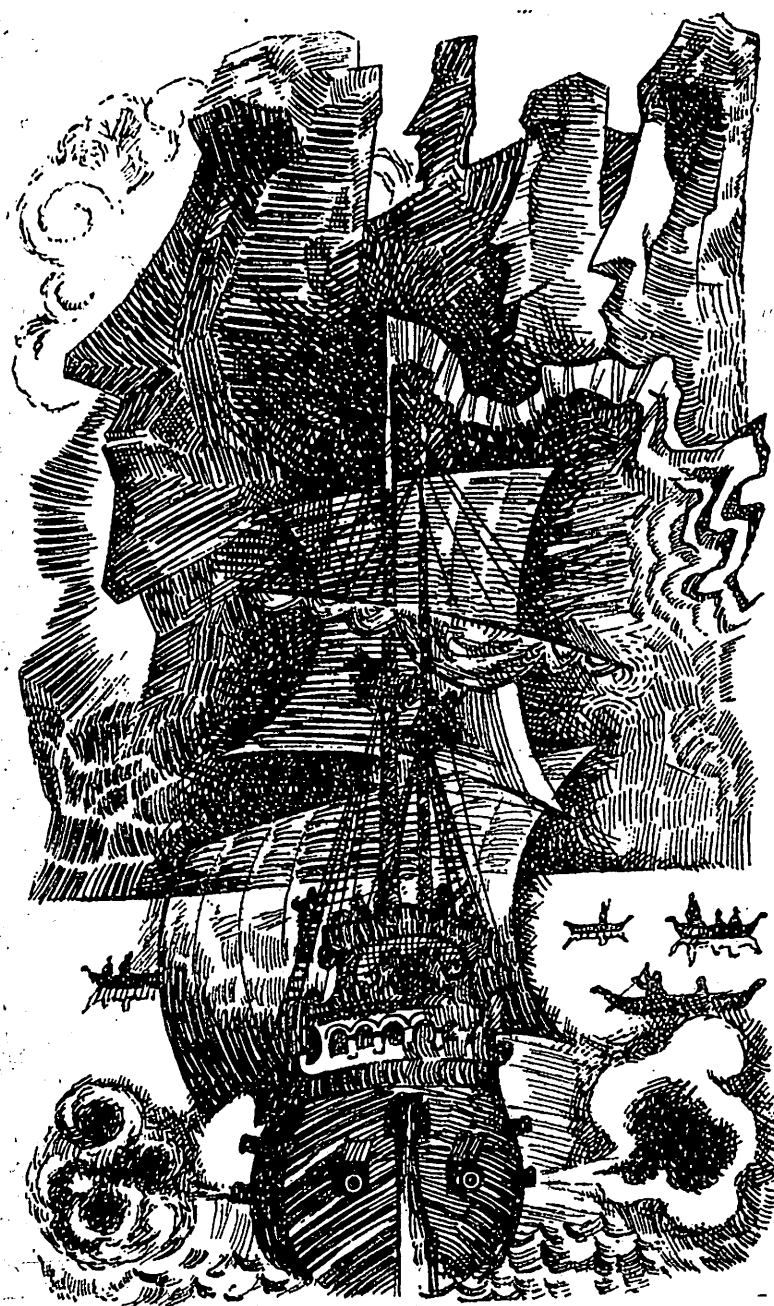
...В один з квітневих днів 1722 року, у пасхальну неділю, біля невідомого острова кинули якорі п'ять кораблів голландського флоту. Це були перші європейці, що ступили на цю землю.

Щойно відкриту землю назвали островом Пасхи й нанесли на карту.

У звіті експедиції розповідається про густонаселений і процвітаючий острів, де люди гостинні й привітні. Згадано й про кам'яні статуї, але про писемність не говориться жодного слова.

Майже через півстоліття, 1770 року, острів було вдруге відкрито, цього року іспанським капітаном Ф. Гонсалесом. Іспанці побачили сумну картину. Багатотонні скульптури ідолів здебільшого перекинуті, поля спустошені й занедбані, населення значно зменшилось. Жорстокий смерч кривавої війни між племенами пронісся над островом.

Іспанці не відмовились і від цього клаптика землі. Оголосивши аборигенам, що віднині вони стають підданими іспанського короля, Ф. Гонсалес зажадав підписати грамоту про вступ у володіння островом. Після того як підписалися всі члени експедиції, місцевим вождям запропонували зробити те ж саме. Яким же було здивування іспанців, коли тринадцять качиків — вождів поставили під документом свої підписи — знаки, досі невідомі європейцям. Писемність на такому віддаленому, закинутому в океані клаптику суші? Це здавалось неймовірним.

Акт про передачу влади іспанцям був найпершим документом, де зафіксовано загадкове письмо жителів острова Пасхи.

Згодом, коли стали порівнювати підписи вождів із знаками на дощечках, помітили, що вони відрізняються один від одного. Знайшли лише один схожий знак, що нагадував птаха. Причину несхожості знаків шукали як у тому, що, можливо, тубільні вожді лише вдавали, ніби володіють письмом, або ж на той час винайшли такі письмена, що були відмінні від кохау ронгоронго.

Судна європейських мореплавців потім не раз причалювали до острова. Та нікому з екіпажів і на думку не спало вивчити місцеву культуру.

В 1862 році зажерлива рука работоргівлі дотяглась і до острова. Найсильніших і найздоровших жителів перуанці вивезли на острови біля узбережжя Південної Америки й примусили виконувати там найважчу роботу. Лише з сотня остров'ян, яким пощастило вберегтися, змогли повернутися на батьківщину. Та вони принесли з собою віспу. Почалась поголовна епідемія. Вмирили тисячі людей. До приходу європейців на острові жило близько чотирьох тисяч чоловік. Работоргівля й хвороби скоротили це число до ста одинадцяти.

Вперше пощастило побачити дощечки з письменами християнському місіонеру Е. Ейро. Він прибув на острів 1864 року й прожив там багато літ. Появу місіонера тубільці зустріли з побоюванням і недоброзичливістю. Та поступово пройнялись до нього довірою, і він тоді нарешті зміг познайомитися з писемними пам'ятками.

Невдовзі Е. Ейро повідав світу про існування кохау ронгоронго, що в перекладі означає «говоряще дерево». Так називали свої дощечки остров'яни. Місіонер писав:

«У всіх їх домах можна побачити дерев'яні дощечки чи палки, покриті всілякими знаками, що зображують невідомих на острові тварин; ці знаки тубільці креслять гострим каменем. У кожної фігури є своя назва; та оскільки тубільці надають цим дощечкам мало значення, я схильний гадати, що ці знаки — пережиток примітивної писемності — для них тепер

стали традицією, котру зберігають, не дошукуючись її смислу».

Ледве відкривши письмена, Е. Ейро прирік їх на знищення. Місіонер навірнув остров'ян до християнства, і в вогонь полетіло все, що пов'язувало їх з язичницькою релігією. Майже всі дощечки з написами щезли.

Через два роки члени католицької місії виявили лише незначні сліди писемності. Місіонер І. Руссел і його помічник розпочали пошуки. Декілька зразків письма їм поталанило дістати. На відполірованому дереві було видно зображення риб, птахів, рослин, якихось фантастичних фігур.

Здавалося, тубільці розуміють ці знаки, та коли місіонери намагались розпитати їх, то одержували невизначні відповіді.

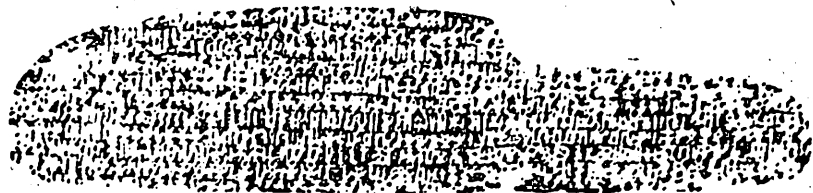
Одна з дощечок потрапила на очі єпископу з острова Таїті Т. Жоссану. Допитливий і освічений єпископ жваво зацікавився дивовижними предметами. Він збагнув, що це перші сліди писемності, виявлені на островах Океанії. В руках Т. Жоссана опинились п'ять дощечок.

Але як прочитати їх, що означають загадкові знаки й звідкіля вони з'явилися?

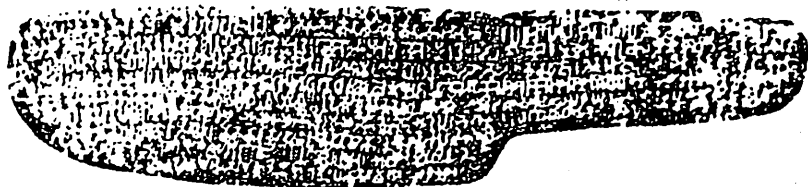
Остров'яни розповідали, ніби король Хоту Матуа з острова Мараєренга (він лежить західніше Пасхи) привіз із собою 67 таких списаних табличок. Проте на батьківщині короля не знайшли подібних дощечок. Там не виявили жодних слідів не лише самої писемності, а навіть згадки про неї.

За переказами, на дощечках, привезених королем, були записані легенди, хроніки роду, приказки. Читати письмена могли тільки представники королівського роду, вожді шести округів острова Пасхи, а також їхні сини, деякі жерці та вчителі. Лише раз на рік у затоці Анакена збирали всіх остров'ян і читали вголос текст табличок. Причому це щорічне свято вважали таким священним, що відмінити його не могли ні війна, ні інші нещастя.

Жоссан вирішив сам зайнятися текстами. Він поїхав на острів Пасхи й спробував знайти сліди дощечок. Це виявилось складною справою. За однією версією їх знищено. За другою — надійно сховали. Можли-

● Дощечка з письменами

во, остров'яни вважали великим гріхом віддавати їх чужоземцям, бо дощечки були священні й заборонені для інших. За їх передачу чекала страшна кара злих духів.

Цілком можливо, що надійним укриттям цінних реліквій були потайні печери.

До нашого часу дійшло трохи більше як 20 пам'яток писемності острова Пасхи. Більшість з них дощечки (завдовжки до 90 й завширшки до 10 сантиметрів), є посох чи жезл із знаками та нагрудна прикраса з письменами. Всі вони розкидані по різних музеях світу: Бельгії, США, Чілі, НДР. Але навіть ці нечисленні знахідки ще не всі видано. Та й публікації зроблено без прорисовки знаків письма.

Письмена наносили за допомогою осколків обсидіана чи акулього зуба. Кожна дощечка покрита вісьмома рядами фігур так щільно, що між рядками не лишається проміжків. Знаки, що зображують тварин, птахів, рослини, виписано з такою старанністю й симетрією, що лишається лише дивуватися.

Щоправда, не всі таблички добре збереглися, і це утруднює їх вивчення. Надія на поповнення убогого запасу пам'яток кохау ронго-ронго дуже слабка, хоча знахідки в принципі можливі. Деякі дощечки, може, віднайдуться коли-небудь у тайниках і печерах загадкового острова.

Володарі рідкісних табличок кохау ронго-ронго, звичайно, бажали знати, що за скарби вони тримають у руках, що означають таємничі знаки. Найправильніше було пошукати відповіді в аборигенів. До них насамперед і звернулись європейці. Але тут їх спіткала невдача.

Причини, які сприяли докорінному перевероту на острові, викликавши, зокрема, припинення робіт по виготовленню статуй, могли відбитися й на письмі. Припускають, що вміння читати своє письмо остров'яни зберігали до середини XIX сторіччя, та 1862 року в рабство було забрано чимало корінних жителів, і серед них найзнатніші і найосвіченіші. Потім над островом пройшла епідемія віспи. Ті, що залишилися живі, пам'ятали перекази і зміст дощечок, але пояснити смисл знаків уже не могли.

Лише кілька найстаріших жителів могли розповісти про ронго-ронго. За їх словами, письмена привезли ті, хто приїхав на острів першими. Спершу вони були на листках банана, а коли листки зіпсувалися, тексти перенесли на дерев'яні дощечки.

Тих, хто займався письменами, називали «люди ронго-ронго» (тангата ронго-ронго). Вони перебували в особливих умовах. Їх справою було письмо, заняття з учнями. Кожен мав власний дім, але жив у ньому сам, навіть дружини оселялись окремо. Початківці креслили письмена акульовим зубом на листках банана, а коли набували досвіду, їм дозволяли писати на дереві, яке раніше росло на острові й називалось тороміро. Свої знання учні показували на річному екзамені, читаючи всі дощечки. І вчителі й учні були однаково суворі один до одного. Якщо помилявся учень, йому робили зауваження; вчителів же за помилку смикали за вухо.

Т. Жоссан організував пошуки людини, яка змогла б прочитати письмена. До нього привели тубільця на ім'я Меторо, що переселився на Таїті з острова Пасхи. Зраділий Жоссан вручив йому дощечку.

Меторо почав читати співучим голосом. Читання йшло зліва направо, потім справа наліво і так до кінця. Єпископ старався ретельно записувати за читаючим:

«Хай дощ упаде з неба на два світи Хоту Матуа!

Хай сидить він високо на небесах і на землі! Старший син перебуває на землі, в його власному світі; його човен вийшов до його меншого брата, прямо до дитини. Щодо нього, то будь він на небесах чи на землі, хай з'явиться на землю той, кому так подобається на небесах! Він тримає землю в своїй руці. Людино, йди. Я лишуся на моїй землі. Батько, що сидить на троні, прийди до своєї дитини. Кому подобалось на небесах. Птах полетів з землі, летить до людини, яка годується на землі. Людина їсть курку, вона поклала курку під воду, вона обскубла з неї пір'я. Курка, бережися списа, йди в гарне місце, йди прямо до короля, до його дому, лети; вона опинилась у безпеці».

Виходила цілковита нісенітниця, зовсім безладний текст.

Як виявилось, Меторо не читав письмена, він пояснював, що означає кожен знак. Його читання було імпровізацією.

Незважаючи на все це, Т. Жоссан вирішив записати почуте й просив Меторо повторити читання. Текст вийшов величезний, він розтягнувся майже на двісті сторінок. Спроби Т. Жоссана співвіднести кожний зображений знак з прочитаним словом ні до чого не привели. Тоді він добирав знаки за вірогідним змістом і розподіляв на групи за поняттями: тварини, люди, рослини і т. д.

Так з'явився каталог Т. Жоссана.

Напевно вдалося встановити, що рядки в кохау ронго-ронго розміщуються за принципом перевернутого бустрофедона. Звичайний бустрофедон являє собою такий спосіб запису, при якому перший рядок йде справа наліво, другий — зліва направо і т. д., причому букви в парних рядках пишуть у напрямку, протилежному тому, який вони мають в непарному рядку. Перевернутий бустрофедон відрізняється від звичайного тим, що кожний другий рядок поставлено «на голову», тобто перевернуто стосовно першого.

Аборигени розповіли, що містили в собі дощечки. Це були гімни божествам, списки загиблих у боях, хронікальні записи подій на той чи інший рік, можливо, магичні пісні.

Спроби прочитати письмена за допомогою самих жителів Пасхи ні до чого не привели. Тоді вчені вирі-

шили спробувати розшифрувати письмена. Відтоді вже шість поколінь дослідників різних країн світу ведуть пошуки «золотого ключа» до письмен.

Зовні знаки кохау ронго-ронго здаються схожими на єгипетські ієрогліфи. Деякі вдалися до рятівної думки: це спадщина ієрогліфіки, а культура Пасхи походить від культури Стародавнього Єгипту. Та радість була передчасною. Після детального зіставлення знаків з'ясувалося, що подібність у цих письменах лише зовнішня.

За допомогою єгипетських ієрогліфів прочитати пасхальські написи не вдалося. Але коли не ієрогліфи, тоді що? «...Це письмо піктографічного характеру, і, хоч деякі знаки вже надто стилізовані, здебільшого без великих зусиль можна пізнати зображення людей, птахів, риби і т. д.», — заявив відомий англійський мовознавець Д. Дірінгер.

Не так категорично висловився з цього приводу радянський вчений В. Істрін. Він припустив, що, можливо, письмена спочатку мали піктографічний характер, та згодом внаслідок розвитку почали наближатися до логографії, і кожен знак в пасхальських написах відповідав слову.

В 1932 році з'явилося сенсаційне повідомлення угорського вченого В. Хевеші. Він виявив схожість письмен острова Пасхи зі знаками на печатках, які знайшли в долині Інду, розкопуючи стародавні міста. Отже, ці писемності пов'язані одна з одною. На доказ В. Хевеші навів деяку кількість ідентичних знаків.

Проти цієї версії виступили час і простір. На острові Пасхи знання й застосування письма щезли в середині XIX століття, а знайдені в долині Інду печатки зроблені близько чотирьох тисяч років тому. До того ж відстань між цими двома точками земної кулі 13 тисяч кілометрів. Та й протягом тривалих запозичень знаки звичайно не лишаються цілком ідентичними. Чи могли ці знаки прибути незмінними на острів Пасхи, подолавши таку величезну відстань і час? Але, можливо, батьківщина письма — Полінезія? Чи сам острів Пасхи?

Питання про «колиску» кохау ронго-ронго досі лишається відкритим, хоч літератури про це з'явилося дуже багато.

Дослідники, що вважали письмо ієрогліфічним, чекали білінгу, без якої вирішити питання неможливо. Врешті-решт багато вчених відмовились від прочитання письма в цілому й почали вивчати окремі знаки, зіставляючи їх із знаками інших письмен. Але такий метод практично нічого не дає.

Вивчення писемності острова значно просунулося вперед завдяки працям молодого радянського вченого Б. Кудрявцева. Ще школярем він зацікавився мовами й захоплено займався санскритською писемністю (літературна мова стародавньої і середньовічної Індії) у гуртку «Юних етнографів» при Музеї антропології та етнографії в Ленінграді. Таємничість письмен кохау ронго-ронго полонила його увагу. Всю свою енергію й неабиякий талант він присвятив вивченню двох дощочок, що були привезені М. Міклухо-Маклаєм і зберігалися в музеї. Навіть у важкі роки війни не припиняв цієї роботи.

Уважно розглядаючи обидві таблички, Б. Кудрявцев помітив, що як на одній, так і на другій групи знаків йдуть в одному порядку. Значить, тексти обох таблиць в основному однакові.

Здавалося, зовсім простий висновок. Найцікавіше, що ці таблички бачили до Б. Кудрявцева й інші. Але такий випадок невіддільний од таланту. Багато вчених тоді уважно їх розглядали, зарисовували й... не побачили.

Більше того, Б. Кудрявцеву пощастило знайти третій паралельний текст на табличці, що зберігається в музеї Чілі. А через деякий час і четвертий — на дощечці з бельгійського музею.

Четверта, бельгійська, табличка привертала найбільшу увагу. На ній було багато знаків, що відрізнялися від трьох інших паралельних текстів, але деякі ряди збігалися повністю.

А що, коли це подальша розробка одного стародавнього тексту?

Зіставляючи чотири тексти, Б. Кудрявцев припускає можливість, що це різні етапи розвитку письма. З цим висновком учені могли погоджуватися чи не погоджуватися, але істотну частину роботи було зроблено.

Доказ паралельності таблиці давав змогу устано-

вити різні варіанти написання того ж самого знаку, зіставити значки між собою і зробити висновки про можливий зміст тексту.

В результаті своєї роботи Б. Кудрявцев дійшов висновку, що «кохау ронго-ронго — якийсь різновид ідеографічного письма, яке не досягло ще стабілізації» (складового письма — В. Д.).

Аналізуючи паралельні тексти таблиць, він зробив ще одне важливе відкриття — встановив еволюцію окремих знаків.

Продовжити свою роботу над дощечками Б. Кудрявцев не встиг. Він трагічно загинув у березні 1943 року.

Неодноразово в пресі з'являлись повідомлення про те, що писемність острова Пасхи розшифрована. Але кожного разу повідомлення виявлялось помилковим. Західнонімецький вчений Т. Бартель в 1956 році доповів на XXXII Міжнародному конгресі американістів, що кохау ронго-ронго належить до письма, де речення записується не повністю, а в основному передаються лише поняття, решта мається на увазі. Він назвав це «ембріо-письмом».

Розшифровку Т. Бартеля взяли під сумнів радянські вчені М. Бутинов і Ю. Кнорозов. Вони висунули свою тезу про систему письма. Вона полягала в тому, що письмо острова Пасхи засноване на принципах ієрогліфічних систем мов світу.

Проте через два роки Т. Бартель знову виступив з доповіддю про розшифровку. Але запропонував лише свою версію змісту текстів, а не точний переклад дощочок. Однак підігрів громадський інтерес, пообіцявши, що невдовзі випустить справжній переклад.

Всі з нетерпінням чекали. Нарешті вийшло чотирьох сторінок тексту з таблицями й міркуваннями і жодного перекладу хоча б однієї з дощочок. В основу своїх тлумачень Т. Бартель поклав прийнятну ним за істину пісню меторо.

Все сказане досі вченими про писемність Пасхи — лише гіпотези, більш або менш достовірні. І жодна з них не підтвердиться, поки загадкові дощечки будуть мовчати. До сьогодні всі спроби дешифровки були марними. Навіть електронно-обчислювальні машини не допомогли.

І досі точно не визначено, піктограми це, ідеограми чи різновид ієрогліфічного письма. А розгадка таємниці письма далекого океанського острова дозволила б відповісти на безліч питань, пов'язаних з наукою про письмо, додала б чимало цікавих сторінок в історію Океанії.

**ДОРОГАМИ
ТИСЯЧОЛІТЬ**

У КРАЇНІ ПРАМІД

У травні 1798 року з Тулона у відкрите море виїшов французький флот. На містку, схрестивши руки на грудях, стояв генерал Бонапарт. Починалась експедиція до Єгипту.

Бонапарт віз із собою книгу К. Нібура «Опис подорожі до Аравії та навколишніх країн». У ній розповідається не лише про звичаї та побут Сходу, а й про пам'ятники древності.

Єгипет для Європи був тоді ще загадкою. Першим розповів Заходу про країну найдавнішої писемності й високої культури невтомний мандрівник та історик Стародавньої Греції Геродот. Могутня держава минулого, що існувала понад три тисячоліття, в 638 році нашої ери була підкорена арабами-мусульманами. Під час штурму Александрії загинула знаменита бібліотека, найбільша і унікальна в ті часи. З цього моменту Єгипет, центр великої цивілізації минулого, був повністю ізольований від християнського світу. Європа не мала про нього жодних відомостей.

Окрім солдат, разом з майбутнім імператором до Єгипту вирушили вчені різних спеціальностей: астрономи, хіміки, мінералоги, сходознавці, художники. На береги Нілу везли ящики з науковим обладнанням і бібліотеку книг про Єгипет.

У перші ж тижні Наполеон відкрив знаменитий Єгипетський інститут. Фахівці почали вивчення минулого й сучасного країни. Проте самого Наполеона більше цікавило сучасне. Висновками вчених про стан країни, її торгівлю Бонапарт нерідко користувався як даними військової розвідки.

Боротьба за Єгипет між англійцями та французами точилася з перемінним успіхом. У кінцевому підсумку експедиція завершилась поразкою французів, Бонапарт ганебно втік з Єгипту.

Проте для науки експедиція, безперечно, була корисна. Зібраний багатющий матеріал. На його основі створено визначну працю «Опис Єгипту».

Та найголовніша для світової культури подія відбулася 2 серпня 1799 року. Французи утримували узбережжя, відбиваючи атаки англійців з моря. У древньому форті Рашида, за сім кілометрів од Розетти, солда-

ти одержали наказ окопатися. Раптом лопата одного з них вдарилася об щось тверде. Під землею чорнів камінь з написами. Про знахідку зразу ж повідомили офіцерові.

Перед походом Наполеон дав вказівку бережно ставитися до старожитностей, а унікальні та цікаві знахідки збирати й передавати вченим. Крім того, наполеонівські офіцери були в достатній мірі освічені. Багато з них знали грецьку та інші стародавні мови.

Ось чому біля знахідки в форті Рашида миттю зібрались офіцери. Чорна відшліфована базальтова стела була покрита письменами. З першого погляду офіцери збагнули: плита завбільшки як дошка стола має написи на трьох мовах. Причому верхній напис, чотирнадцять рядків (значна частина плити тут відламана) — ієрогліфічний, середній, найбільш уцілілий, офіцери прийняли за сирійський (він виявився демотичним різновидом єгипетського письма); нижній напис визначили зразу — грецький, виконаний архаїчними літерами.

Здійснилась мрія вчених. Адже вони тривалий час працювали над розгадкою ієрогліфів і нарешті дійшли висновку, що успіху можна домогтися, лише коли віднайдеться білінгва, «двомовний» напис: ієрогліфічний і мовою, зрозумілою європейцям. А знайшли трілінгву!

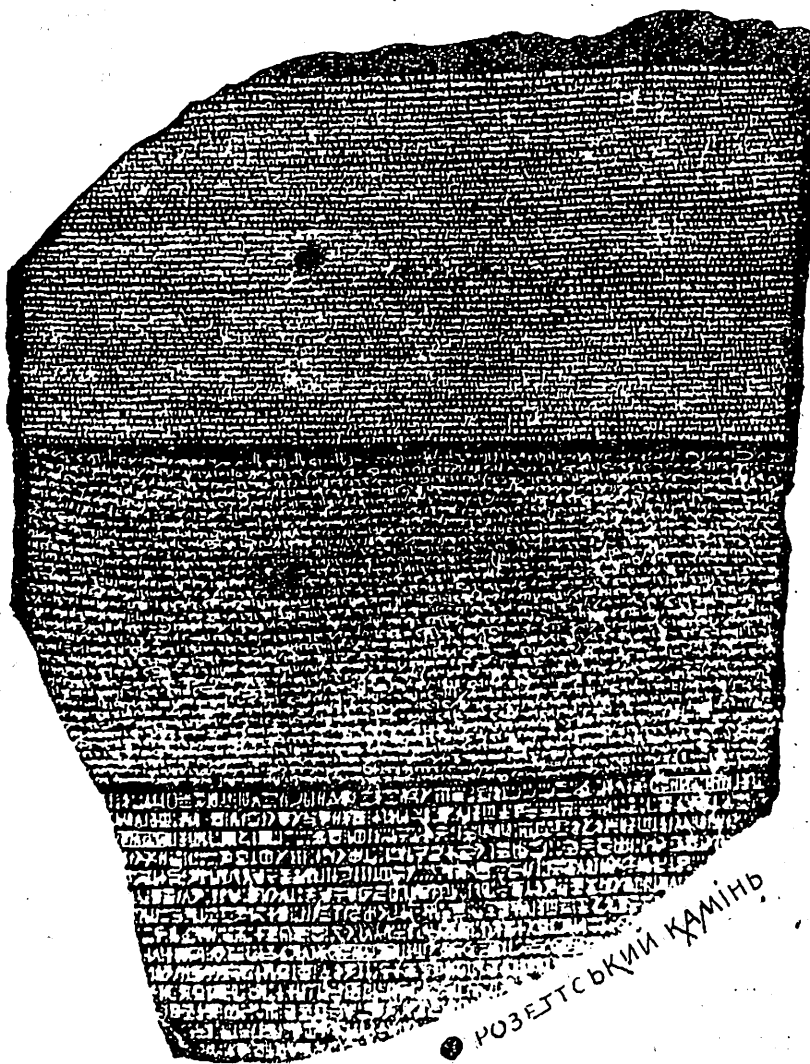
Звичайно, французькі офіцери не могли припустити, що трьохмовна плита (її назвуть Розеттською) стане наріжним каменем єгиптології. Але цінну знахідку зразу ж відправили до Каїра, в Єгипетський інститут. Французькі вчені, ніби передбачаючи подальший хід подій, швидко зробили з написів відбитки й виготовили копії, які надіслали до Франції. Дійсно, через деякий час за умовами капітуляції французи повинні були передати англійцям всі свої єгипетські знахідки. Розеттський камінь — «гордий трофей британської зброї», як пихато рапортував англійський генерал, — опинився в Британському музеї.

Перш ніж приступити до розповіді про те, як була дешифрована єгипетська писемність, зупинимось трохи на принципах її побудови.

Це було в основі своїй ідеографічне письмо, яке відображувало кожне поняття за допомогою окремого рисункового знаку — ієрогліфа, що в перекладі з грецької

означає «священний знак». Ієрогліф був конденсатом, згустком дивовижної винахідливості, спостережливості людини.

В середині системи письма виділялись три види знаків.

РОЗЕТТСЬКИЙ КАМІНЬ

Ідеограми, що зображують предмети, які сприймаються чуттєво.

ВОЇН

ОКО

ЖИРАФА

РІГ

ЖУК

СОНЦЕ

ГОРА

ХЛІБ

Або дії, що сприймаються чуттєво.

БИТИ

ЛІТАТИ

ЇСТИ

ЙТИ

БИТИСЯ

ВЕСЛУВАТИ

КРОКУВАТИ

ПЛАКАТИ

Абстрактні поняття могли зображуватися описовим способом.

ПРАВИТИ

ЗНАХОДИТИ

ВЕРХОВО-АЙТИ

СТАРІСТЬ

ВЕРХНІЙ ЄГИПЕТ

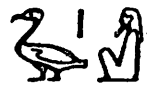

ПРОХОЛОДНИЙ

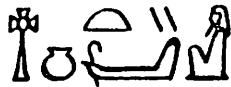
Фонетичні знаки також вживали для передачі понять абстрактних. Такі знаки «присвоювалися» поняттям на підставі омонімії: слова, що звучать подібно, але різні за змістом, позначались однаковими знаками. Саме подібно, а не однаково, тому слова «плід» і «пліт» могли позначатися одним значком. У таких випадках єгиптяни не турбувалися про повну тотожність.

«Ключові знаки», або «детермінативи», про що ми вже розповідали, мали дуже важливе значення, хоч і не промовлялися. Вони відрізняли омоніми, що зображались одним знаком. Переважна більшість єгипетських знаків мали детермінативи. Наприклад, детермінатив роду: після чоловічого імені або позначень мужчин ставиться знак, що зображує сидячу людину, і, навпаки, після жіночих імен і різноманітних позначень жінок ставиться знак, який зображує жінку. Детермінатив країн відмічається обмеженою ділянкою землі, часу — сонячним диском, різних видів діяльності — ударяючою рукою, абстрактних понять — рукописним сувоям.

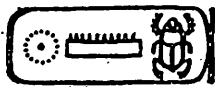
Ці знаки дозволяли єгиптянам письмово фіксувати думки, уникаючи двозначностей.

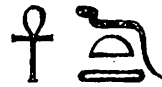
s3.j
СИН МІЙ,

ndtjj.j
МЕСНИК МІЙ,

Mn-hpr-r'
МЕН-ХЕПЕР-РЕ,

nh dt
ХАЙ ВІН ЖИВЕ
ВІЧНО

● РЕЧЕННЯ, ЗАПИСАНЕ ІЕРОГЛІФАМИ

Тепер про розташування знаків. Напрямок письма не було строго встановлено. Зліва направо, як пишемо ми, єгиптяни рідко виводили знаки. Їм більше подобалося писати справа наліво. Але найчастіше вони роз-

міщували знаки стовпчиком зверху донизу. Причому стовпці йшли справа наліво.

Імена й назви писали «ребусним» способом. Проте ці записи позбавлені голосних. Число й розміщення голосних, поєднання їх з приголосними переважно залишається невідомим.

В єгипетській мові були односкладові слова, що мали по одному приголосному й голосному, але, оскільки голосний звук під час запису не відмічався, єгипетське письмо виходило схожим на буквене. Та це уявлення помилкове. Людина того часу не вмiла членувати свою мову на склади й звуки і тому не усвідомлювала подібні слова як букви.

Ми назвали єгипетський писемний знак ієрогліфом. Це не зовсім точно, поняття дещо звужено. Річ у тім, що єгиптяни використовували три види письма: ієрогліфічне, ієратичне й демотичне.

Ієрогліфіку застосовували для монументальних написів. Ієрогліфи привертали увагу насамперед чужоземців. Строгі й урочисті накреслення їх віками викликали священний трепет. Недарма в уявленнях багатьох вони були пов'язані з чудодійною силою, з якимось одкровенням про сенс життя, із здатністю впливати на оточуючих.

Ієратика, або книжне письмо, відрізнялась простішим накресленням знаків, дещо втратила свій рисунковий характер. Її виробили при нанесенні знаків на папірус і використовували для світських книг і листування. Релігійні тексти також писали ієратикою. Найдавніша пам'ятка ієратичного письма належить приблизно до 3000 року до нашої ери.

Демотика (від грецького слова «демос» — народний), або скоропис. Вона сформувалась приблизно у VIII столітті до нашої ери шляхом дальшого спрощення накреслення знаків. Спершу застосовувалася в діловому листуванні. Пізніше нею користувалися для запису літературних творів та наукових праць.

Єгиптяни любили карбувати написи на стінах пірамід, скульптур, саркофагів. Але для побутових потреб знайшли вдалий письмовий матеріал — папірус. Його виготовляли з нільської тростини.

Найзручнішою формою книги з папірусу, матеріалу ламкого, крихкого, був сувій. Писали на папірусі

ієрогліфіка						ієрати́ка			ДЕМО- ТИКА

● ДАВНЬОЕГИПЕТСЬКЕ ПИСЬМО.

паличкою чи пензлем, вмокнувши в чорне або оранжево-червоне чорнило.

Ієрогліфи лишалися загадкою протягом багатьох століть. Гіпотез, припущень, здогадів тут вистачало. Ієрогліфи не письмо, казали одні, це, найімовірніше, астрологічні знаки. Ієрогліфи, твердили інші, це звичайний орнамент, який жерці видавали довірливим грекам за письмо. Треті вважали, що ієрогліфи — магія жерців... Священні знаки... Відображення єгипетської міфології. А один німецький вчений цілком серйозно твердив, що ієрогліфи — результат роботи якихось особливих слимаків — каменегризів...

І все ж дослідження не припинялись.

У давні часи з Єгипту в Рим завезли обеліски, покриті ієрогліфами. Їх вивченням зайнявся у XVII столітті єзуїт А. Кірхер. Ієрогліфи він розшифрувати не міг, але деякі його думки знадобилися єгиптологам. А. Кірхер першим зрозумів, що без знання коптської мови, що походила від древньоєгипетської, неможливо розшифрувати ієрогліфи.

За їх розгадку дружно взялися після знахідки Розеттського каменя. Багато потрудився над текстами видатний французький сходознавець С. де Сасі. Він спочатку глибоко зайнявся вивченням демотичного тексту і впізнав у ньому ті групи знаків, які відповідали наявним у грецькому тексті іменам Птолемея, Епіфана, Олександра та інших. Однак дешифрувати ієрогліфи С. де Сасі не зміг і оголосив публічно: «Проблема надто заплутана й науково нерозв'язна».

Але С. де Сасі виявився справжнім ученим: свій скептицизм він не нав'язував іншим. Навпаки, зрозумівши своє безсилля, він одіслав копію шведському археологу Д. Окербладу, який займався коптською мовою.

Д. Окерблад гаряче взявся за роботу. Йому, як знавцеві класичної й східної філології, вдалося самостійно упізнати й прочитати в демотичному тексті всі власні імена з грецької частини, а також деякі єгипетські слова (храм, греки та інші). Але, як і С. де Сасі, Д. Окерблад не врахував факту випущення голосних в єгипетській мові. До того ж він вважав, що демотичне письмо відтворене буквеними знаками, а ієрогліфи передають лише слова й поняття. Ця неправильна посылка й завела ученого в безвихідь.

Естафету підхопив відомий англійський природознавець і медик Т. Юнг, людина дивовижного й різнобічного таланту. У два роки уже навчився вільно читати рідною мовою, в чотирнадцять знав арабську, давньоєврейську, грецьку, персидську, французьку, італійську та латинську. Крім медицини, займався фізикою, біологією, каліграфією.

Йому притаманна була прекрасна риса — все розпочате доводити до кінця. Захотілось, наприклад, навчитися ходити по канаті, й через деякий час він змагався з професійними канатохідцями.

Одержавши від Д. Окерблада аналіз п'яти перших рядків демотичного тексту на Розеттському камені, Т. Юнг захопився новою ідеєю. Збираючись на літні канікули за місто, де завжди займався якою-небудь справою, що не стосувалася спеціальності, Т. Юнг прихопив знамениту копію. І це мало величезне значення для науки.

Цікава річ: спеціальної філологічної підготовки він не мав, глибоких лінгвістичних знань східних мов також, а до своїх результатів йшов виключно шляхом математичних обчислень і зіставлень. За допомогою цього методу Т. Юнг довів, що демотичне письмо — це скорописний варіант ієрогліфічного. Вчений припустив, що принаймні одне з грецьких імен, що є в демотичному тексті, обов'язково повинно зустрітися в ієрогліфічній частині, і, напевне, воно вміщене в овалі, який повторюється.

Вирішити загадку ієрогліфів, твердив Т. Юнг, можна за допомогою письма демотичного. І йому вдалося встановити значення понад 70 ієрогліфів чи ієрогліфічних груп. Він знайшов імена царя Птолемея і цариці Береніки. Розклавши ці імена на звуки й знаки, Т. Юнг відшукав читання фонетичних ієрогліфів. Це вже було успіхом.

Здавалося, мета близько. Проте далі Т. Юнгу завадило переконання, що єгиптяни не мали фонетичних знаків ні в скоропису демотичному, ні в ієрогліфічному письмі. Вчений зайшов у безвихідь. Уперше в своєму житті він не довів розпочатого до кінця.

Та в цей час уже сходила зірка Ж. Шампольйона.

З моменту появи на світ обставини його життя були незвичайні. Перед пологами мати дуже важко захворіла й була при смерті, а лікарі нічим не могли допомогти. Тоді запросили знахаря, якого вважали за чаклуна. Він звелів покласти хвору на розігріті лікувальні трави, дав їй попити якогось зілля, пообіцявши швидке одужання, і напороочив народження хлопчика, що, мовляв, стане «світочем прийдешніх століть».

Лікар, який приймав пологи, здивувався, побачивши, що в новонародженого східний тип обличчя, незвичайно темний колір шкіри й навіть роговиця очей жовта, як у дітей Сходу.

Час для Франції був бурхливий. Містечко Фіжак,

де жили батьки Ж. Шампольйона, потрясли революційні хвилі. Побачені події, певне, справили сильне враження на хлопчика. Подорослішавши, він стане ворогом насильства, монархії, загарбницьких воєн, писати-ме злі сатири на грізного Наполеона.

Мати часто читала вголос уривки з требника. Ж. Шампольйон зі слів матері засвоїв молитви напам'ять, а потім, звіряючи усний і письмовий тексти, вивчив букви й самостійно опанував грамоту. Яке ж було здивування й радість матері, коли син прочитав її фрагмент з требника. Ж. Шампольйон, син книго-торговця, зростав серед книг. Це прилучило його до читання з ранніх літ.

У школі він учився погано, і старший брат, обдарований філолог, одвозить хлопчика в Гренобль і бере на себе турботи про його виховання. Тут одинадцятирічний Ж. Шампольйон виявляє вражаючі здібності у вивченні латинської, старогрецької та староеврейської мов.

Від старшого брата Ж. Шампольйон дізнається про таємничу країну Єгипет. І в дванадцять років завзято й старанно починає читати все про Єгипет. Мало того, хлопчик блискуче опановує арабську, сирійську й арамейську мови.

Захоплення Єгиптом таке велике, що під час навчання в лицей Ж. Шампольйон пише ґрунтовну наукову працю «Єгипет при фараонах» і одночасно складає першу географічну карту Стародавнього Єгипту. Праця виявилася така грандіозна, узагальнююча, новаторська, що шістнадцятирічний автор, випускник лицей, одногослосно обирається членом академії міста Гренобля. При цьому президент академії виголошує хвилюючі слова:

«Академія урочисто обирає вас, незважаючи на вашу молодість, своїм членом. Тим самим вона оцінює те, що ви вже зробили, але ще більше вона має на увазі те, що ви зможете ще зробити! Академія знаходить задоволення в думці про те, що ви виправдаєте її надії і що, коли ваші праці принесуть вам одного чудового дня славу, ви згадаєте про те, що перше захоплення ви одержали саме від неї!»

Із шкільної лави в академіки! Такий гігантський стрибок здійснено не лише завдяки геніальності. Це

результат великої цілеспрямованості. Адже так багато може зробити людина, якщо вона з раних років вибрала благородну мету, вірна їй і неухильно йде до здійснення своїх задумів. Ж. Шампольйон, що вирішив присвятити своє життя розкриттю таємниць Єгипту, — чудовий тому приклад.

Шістнадцятирічний академік продовжує навчання. Обрання в «сяючий сонм учених» не запаморочило йому голови. Навпаки, він окрилений і переповнений сил та сміливих планів.

Ж. Шампольйон іде в Париж з твердим наміром вивчити східні мови. Він уже знає про Розетський камінь. Його супроводжує старший брат — друг, опікун, покровитель, який глибоко вірить в його зірку. Саме йому в дорозі, під гуркіт коліс дилижанса, Ж. Шампольйон майже пошепки повідує:

— Я розшифрую їх... Я розшифрую єгипетські ієрогліфи, я певний цього...

Він ніби давав клятву найближчій людині. А найголовніше, вірив у свої сили.

Знехтувавши всіма спокусами столичного життя, юнак з головою заглибився в науку. За вісімнадцять франків наймає скромний куточок неподалік від Лувру, бігає на лекції в кілька навчальних закладів, а основний час просиджує в бібліотеці.

Юному Ж. Шампольйону дуже пощастило: його вчителем у Парижі охоче став С. де Сасі — той, що публічно капітулював перед ієрогліфічними текстами, за його словами, «такими ж недосяжними, як Ковчег Завіту господа».

Складними були почуття вченого під час зустрічі з юним Ж. Шампольйоном, якого представив знаменитому професору старший брат. С. де Сасі відразу побачив у Ж. Шампольйоні свого майбутнього грізного суперника, який напевне не зупиниться ні перед якими труднощами. Вчений навіть якось знервовано сприйняв роботу «Єгипет при фараонах». Але він гаряче, від душі допомагає геніальному юнакові з Гренобля, передає йому свій досвід, свої знання. Передусім під його керівництвом Ж. Шампольйон швидко вивчає санскрит, арабську і персидську — «італійську мову Сходу», як називає її С. де Сасі.

Арабську Ж. Шампольйон засвоює настільки, що

у нього міняється навіть голос. «Я розмовляю, майже не рухаючи губами, і це, мабуть, ще більше підкреслило мою від природи східну подобу», — пише він брату. І водночас просить його надіслати «Китайську граматику» для того, щоб розв'язатися.

Потім Ж. Шампольйон вивчає зендську й пехлевійську мови. Але головну увагу приділяє коптській. «...Я став коptom настільки, що, собі на радість, перекладаю все, що спаде мені на думку, — пише він знову брату. — Я розмовляю по-коптськи з самим собою, бо інші мене не змогли б зрозуміти...»

Так минають три роки щоденної, наполегливої, титанічної праці. Причому у важких матеріальних умовах: якби не старший брат, юний учений помер би від голоду.

У дев'ятнадцять років Ж. Шампольйон уже професор історії в Греноблі. За Розетський камінь він ще не береться: вважає, що ранувато. А поки що старанно вивчає і копіює інші єгипетські тексти. І робить важливе відкриття. До Ж. Шампольйона вважали, що єгиптяни мали два письма — ієрогліфічне і демотичне. Ж. Шампольйон відкрив третій різновид письма стародавніх єгиптян — ієратичне. Тепер стало очевидним, що спочатку в Стародавньому Єгипті з'явилася ієрогліфіка, з неї розвинулась ієратика, і вже потім було створено скорописне демотичне письмо, яке на дві з половиною тисячі років молодше за ієрогліфічне... Такий великий шлях найдавнішої писемності.

Опанувавши дюжину стародавніх мов і досконало знаючи коптську, Ж. Шампольйон підійшов до головного, до розуміння суті мови древніх єгиптян. І почав не з відгадування окремих слів, а розібрався в самій системі. Він зрозумів, що зовні форма всіх трьох різновидів писемності різна, але внутрішня їх сутність однакова. Це єдина система письма. І якщо фонетичні знаки є в демотиці, вони повинні бути і в ієрогліфічному письмі.

Геніальна думка (і водночас така проста). Великий крок до розгадки ієрогліфів. Ж. Шампольйон врешті вивів єгиптологію з безвиході, в яку її завели попередні дослідники.

І ще один успіх: думка Ж. Шампольйона про фоне-

тичність ієрогліфічного письма знайшла своє несподіване підтвердження. В день свого народження, 23 грудня 1821 року, у Ж. Шампольйона несподівано сяйнула думка полічити в Розетському написі всі знаки ієрогліфічного і слова грецького текстів. Наслідки підрахунків вражали: 486 грецьким словам відповідали 1419 ієрогліфів. А знаків у ієрогліфічному письмі 166. Ні, остаточно переконався Ж. Шампольйон, ієрогліфи не лише слова-знаки, не лише ідеограми, це ще й звуки.

Тепер Ж. Шампольйон підійшов упирити до розшифровки ієрогліфів. Він уже міг починати. І він приступив.

Почав з імені царюючої особи. Адже це так просто й логічно... Грецький текст передавав зміст Розетського напису: єгипетські жерці виявляли царю Птолемею Єпіфану велику пошану. Звичайно, ім'я Птолемея є в ієрогліфічному тексті. Причому неважко припустити, що групу знаків, яка передає ім'я царя, обведено характерною овальною рамкою — картушем. Дійсно, яке ще слово гідне бути виділеним? Лише ім'я царя. А утотожити вісім ієрогліфічних знаків з вісьмома звуками справа найпростіша.

Але потрібні підтвердження. І вони знайшлися. У ті роки віднайшли так званий «Обеліск із Філе», покритий двома написами — ієрогліфічним і грецьким. Білінгва! Та найважливіше: тут, на Розетському камені, значилося в картуші ім'я Птолемея! Є з чим порівнювати! До того ж привертала увагу ще одна група знаків, обведених овалом. Ж. Шампольйон, прочитавши в грецькому тексті ім'я цариці Клеопатри, припустив, що воно фігурує і в ієрогліфах. Далі все відбувалося швидко й просто...

Ж. Шампольйон виписує обидві групи знаків, розмістивши їх одну під іншою. В картуші Птолемея на четвертому від початку місці стоїть ієрогліф (зображення лева), що явно передає звук «Л». В картуші Клеопатри лев стоїть на другому місці.

— Ці два леви принесуть перемогу третьому леву! — радісно й гордо вигукує Ж. Шампольйон.

Отже, один знак єгипетської фонетики тепер розгадано.

Ж. Шампольйон вдивляється далі. І відшукує в обох

іменах ще два тотожні знаки, що передають звуки «п» і «т».

Ключ до розгадки таємниці ієрогліфів, до розгадки таємниць Єгипту знайдено. Та Ж. Шампольйон стримує свої почуття. Потрібні нові докази, нові факти. І він вивчає інші картуші. Йому стає зрозумілим ім'я Олександра, і реєстр розгаданих ієрогліфів поповнюється звуками «н» і «с». Потім читає ім'я цариці Береніки, поповнюючи ієрогліфічний алфавіт звуком «б».

От уже в Ж. Шампольйона двадцять чотири звуки ієрогліфічного алфавіту. Велика перемога! Та йому цього замало. Вранці 14 вересня 1822 року вчений береться за дешифрування ще одного картуша з іншого напису. Тут всього чотири знаки, причому два останніх однакові. «Мабуть, подвоєння приголосних», — майже механічно подумав молодий вчений.

Перший ієрогліф невідомий: диск. Ж. Шампольйон шукає подібні картуші. Знаходить. Все співпадає, лише замість диску в них перший ієрогліф — фігура людини з диском на голові. Єгиптологу неважко здогадатися, що це зображення бога сонця. Тільки в одному варіанті ієрогліф писали повністю, в іншому — скорочено (диск). Ім'я бога сонця Ра Ж. Шампольйону відоме ще з античних джерел. Отже, Ра...

Два останніх ієрогліфи зустрічалися в іменах Птолемея і Олександра: «м» і «с». Тепер напис у картуші читався «Рмсс». Враховуючи, що єгиптяни опускали голосні, вчений прочитав «Рамсес». Про цього великого фараона Ж. Шампольйон писав ще у своїй відомій праці «Єгипет при фараонах».

Хвилюючись, Ж. Шампольйон бере ще один картуш. Всього три ієрогліфи. Два останніх відомі — «м» і «с». А перший — загадковий: птах ібіс, який стоїть на особливій підставці. Ібіс — втілення бога місяця.

Його ім'я — Тот. Отже, написано «Ттмс». З урахуванням випущених голосних — Тотмес або Тутмес. Ім'я цього могутнього фараона теж відоме вченому.

Та досить імен фараонів. Ж. Шампольйон тепер твердо перекоаний: таємницю ієрогліфів розгадано. Ще півдня він присвячує перевірці. Ні, все правильно. І, схопивши папери, кидається до першого свого друга — старшого брата. Той працював у бібліотеці неподалік. Вбігши до приміщення, Ж. Шампольйон вигукнув: «Я домігся!» — і впав, знепритомнівши: багатомісяців і років наполегливої, напруженої праці, останні хвилюючі дні зробили своє.

14 вересня 1822 року стало днем народження єгиптології. В цей день світ відкрив ще одну стародавню цивілізацію, до того сховану в пітьмі тисячоліть і в таємничих знаках — ієрогліфах. Тепер вона була доступна для істориків, для майбутніх поколінь. Її відродив молодий учений з Гренобля.

Та відкрити — означало ще не все. Чи міг гадати Ж. Шампольйон, що замість улюбленої роботи, замість читання дорогих його серцю ієрогліфів він силу-силенну часу, праці й здоров'я витратить лише на те, щоб відбивати випадки своїх супротивників. А ворогів виявилось багато.

Тільки-но науковий світ дізнався про відкриття вченого, всі кинулися перевіряти правильність запропонованого Ж. Шампольйоном ключа, зіставляти тексти, шукати доказів тому, чи єдино правильний цей спосіб розшифровки.

Жодна розшифровка не обходиться без наукової полеміки. Це цілком зрозуміло. Та в полеміці проти Ж. Шампольйона враховувалися не стільки наукові, скільки особисті інтереси. Проти нього виступають заздрісники («чому ж Шампольйон, а не я»), запеклі монархісти, які Ж. Шампольйона за його революційні погляди давно не поважали, фальшиві патріоти («чому француз, а не англієць Т. Юнг, наприклад»).

Зачеплено було інтереси найвизначніших єгиптологів. Той же Т. Юнг, змушений визнати висновки Ж. Шампольйона, негайно зауважив, що першовідкривач усе-таки він: «Хоч ключ до прочитання ієрогліфів і був запозичений Шампольйоном з Англії (Юнг хотів сказати «в мене»), та замок виявився таким заіржаві-

лим, що тільки могутня рука Шампольйона була в змозі повернути ключ у замкові».

В хорі голосів супротивників лунали обвинувачення в плагіаті, у підтасуванні фактів, у тому, що француз лише доповнив англійського дослідника, запозичивши його метод, на що Ж. Шампольйон резонно заважив: «Чому Юнг несподівано зупинився після своєї спроби аналізу двох імен, Птолемея і Береніка, тоді як я, застосувавши результати мого аналізу, легко прочитав безліч інших імен?» І сам відповів: тому, що його і юнгівська системи зовсім різні.

Відчутним ударом для супротивників стала ґрунтовна праця Ж. Шампольйона «Нарис ієрогліфічної системи стародавніх єгиптян або дослідження про основні елементи цього священного письма, про їх різноманітні комбінації і про зв'язки між цією системою та іншими єгипетськими графічними методами». Він не лише детально викладає систему письма, але й пояснює розходження з Т. Юнгом.

Та в Ж. Шампольйона знайшлися і прибічники. Освічені люди Росії відразу усвідомили величезне значення відкриття французького вченого. На його захист виступив член Російської академії наук, директор Публічної бібліотеки А. Оленін. Він на своєму досвіді читання єгипетських написів продемонстрував правильність методу великого француза. 10 січня 1827 року одночасно з німецьким поетом Й. Гете Ж. Шампольйона було обрано почесним членом Російської академії наук.

Йшли роки, і на захист дешифровщика лунало все більше голосів: С. де Сасі, П. Лаплас і Ш. Фур'є, В. Гумбольдт гаряче підтримали систему дешифровки Ж. Шампольйона.

А сам учений? Він продовжував роботу, забуваючи про час. Обстеживши єгипетські пам'ятники, які знаходились у Франції, він їде в Італію, де о тій порі зберігалися найбагатші у світі колекції єгипетських старожитностей.

Ж. Шампольйон рветься в Єгипет, на батьківщину ієрогліфів. Він хоче на власні очі побачити країну, яка змалку полонила його уяву. Нарешті французький уряд дає дозвіл на експедицію і субсидує її.

Півтора року провів у Єгипті Ж. Шампольйон. За

цей час він провів справді титанічну роботу. Він не лише підтвердив правильність своєї дешифровки, а й зібрав багато матеріалів про культуру Єгипту. Він писав: «Єгипет пройдено крок за кроком, і я зупинявся всюди, де тільки час зберіг хоч які-небудь залишки античного блиску, кожен пам'ятник був предметом спеціального дослідження; я попросив зарисувати всі барельєфи й скопіювати всі написи, які могли пролити світло на первісне становище народу, ім'я якого пов'язане із стародавніми літературними переказами. Матеріали, які я зібрав, перевершили всі мої сподівання. Мої портфелі зберігають у собі величезні скарби, і я вважаю, що історія Єгипту, його релігії та створеного ним мистецтва стане нам відома й буде правильно оцінена тільки після опублікування рисунків, які стали результатом моєї подорожі».

Та зібрані матеріали, що склали двадцять томів, Ж. Шампольйон не встиг опрацювати. Злигодні, величезне напруження підточили сили вченого. Справу його продовжували учні й послідовники. На фундаменті, закладеному Ж. Шампольйоном, була побудована нова наука — єгиптологія.

Пізніше була детально розроблена система староегипетської писемності, й написи на пам'ятниках та гробницях, папірусні сувої, що німували досі, заговорили.

...В 1891 році у Верхньому Єгипті було знайдено в землі глиняну посудину, зовні нічим не примітну. В ній виявили кілька древніх папірусних сувоїв. На папірусі досить чітко проступали ієрогліфи. Кілька сувоїв придбав російський єгиптолог В. Голенищев. Та коли він почав перекладати, здивуванню не було меж. Всі сувої були продовженням однієї оповіді. Текст виявився настільки незвичайним, що досі вчені не дійшли єдиного висновку, що ж це таке. А В. Голенищев пожалкував, що не купив усі сувої. Частина тексту була безповоротно втрачена, а частина збереглася дуже погано.

Ось про що розповідали сувої:

«...Я провів 29 днів у гавані Бібла, і правитель щоденно посилав до мене начальника гавані з наказом: «Іди геть звідси».

Я навантажив усе, що мені належало, на корабель, який вирушав до Єгипту, і чекав, коли стемніє. І в той

час, коли я був на кораблі, прийшов до мене начальник гавані й сказав: «Залишайся до завтра. Так звелів владика».

І ось, коли настав ранок, привели мене в палац на березі моря. Я знайшов правителя в приміщенні сидячим спиною до вікна. І хвилі великого Сірійського моря бушували позад нього.

Я сказав йому: «Хай полюбить тебе бог Амун!» Він запитав мене: «Скільки часу пройшло відтоді, як ти покинув місце, де перебуває Амун?» І я відповів йому: «П'ять місяців і один день до нинішнього дня».

Йшлося про подорож фіванського жерця Ун-Амуна до Фінікії. Він був посланий у фінікійське місто Бібл за будівельним лісом для священного човна. Головний жрець храму бога Амун дав мандрівникові рекомендаційного листа й срібло для оплати лісу. Та по дорозі Ун-Амун втратив і листа, і срібло. Однак це його не зупинило.

Він знаходить вихід із цього становища, хоч і далеко не чесний: по дорозі йому вдається когось пограбувати й роздобути таким чином срібло для купівлі лісу.

Нарешті після тривалих мандрювань Ун-Амун прибуває в Бібл. Та на цьому його злигодні не закінчуються. По-перше, єгипетського жерця не хочуть впустити до міста, і він змушений двадцять дев'ять днів перебувати в гавані. Коли він, утративши будь-яку надію, збирається повернутися назад, приходить посланець від правителя міста Чекер-Баала з наказом з'явитися в палац до владика. Ось про це й розповідається в наведеному вище уривкові оповіді.

Потім правитель зажадав од Ун-Амуна рекомендаційного листа, та — на жаль! — жрець не міг його показати. Чималих зусиль коштувало йому переконати владика, що лист був. Та й срібла Ун-Амуна виявилось надто мало, і в Єгипет довелося посилати людину за потрібною сумою.

Ун-Амунові нічого не залишалось, як терпляче чекати гінця. Та ось з Єгипту прислали нарешті золото й срібло, дорогий одяг, папіруси, рибу й багато інших подарунків. Все це зворушило серце правителя Чекер-Баала, і він розпорядився рубати ліс і вивозити у гавань.

Навантаживши ліс, Ун-Амун рушив у зворотний шлях. Та бідування його ще не скінчилися. На морі знявся ураган, і корабель змушений був пристати до берега острова Аляшії.

Що було далі з вірним служителем бога Амун, невідомо. Очевидно, він зостався живим, тому що розповів про свою подорож.

Сама собою мандрівка не являє нічого незвичайного. Та це ледве не єдиний опис міст Фінікії XI століття до нашої ери. Адже Геродот відвідав Фінікію на шість століть пізніше. Багато нового й цікавого принесли вченим розповіді про древні міста й землі, соціальний і політичний устрій держав, географічні й етнографічні нотатки Ун-Амуна.

Папірус указав на одну цікаву деталь: єгипетський жрець подорожував без перекладача, можливо, староєгипетська мова була досить поширена.

Нові відомості й деталі значно розширили наші знання про держави другого тисячоліття до нашої ери. І якщо врахувати, що подібний папірус — єдиний у своєму роді, іншої такої копії не збереглося, стає зрозумілим, яке велике його значення.

Та цей папірус залишився б усього лише мертвим сувоям, коли б не Ж. Шампольйон. Значення подвигу французького вченого важко переоцінити. За допомогою його «ключа» заговорили написи в храмах і на статуях, поживкли сувої папірусу, покривала мумій. Ми дістали змогу не лише заглянути в глибину життя Стародавнього Єгипту, а й познайомитися з його літературою, відчутти чарівну красу древньої поезії.

Головними героями літературних творів Єгипту виступають його всемогутні, добрі й злі боги. І найчастіше — бог сонця Ра, бог ясного дня, добра й справедливості.

...Щовечора, пройшовши денний шлях по небу, човен Ра підпливає до західних гір, де є вхід у підземний світ. Гірські павіани співають пісню слави золотоликому Ра:

Створив ти павіанів,
Хай співають вони тобі,
Хай танцюють вони перед тобою,
Хай вигукують вони похвалу тобі...

Ра урочисто переходить з денного човна на нічний. Починається шлях до пекла по підземному Нілу, що тече довгою і вузькою долиною, поділеною дванадцятьма воротами. Їх охороняють вогнедишні змії. Кожні ворота човен Ра минає певної години ночі, і в міру того як він пливе по підземному Нілу, душі мертвих виходять із своїх гробниць, вітаючи сонце й милуючись його сяйвом:

Слава тобі, Ра!..
Шанують тебе мешканці Дуата,
Уклоняються тобі мешканці пекла,
Величають вони тебе, грядущого в світі...

А ось рядки з гімну сонцю:

Ти — джерело життя для багатьох
країн і народів.
Великому Нілу ти дав у небесах
поміститися...
Промінням твоїм кожне злеліане поле.
Сходиш — і сходять пагони на славу тобі.
Кожній порі року встановив ти чергу
На користь творінням своїм:
Зимі — щоб їх освіжала,
Літу — щоб краще пізнали тебе,
Небозвід ти створив — блищати на ньому
І споглядати з високості діяння свої.
Ти один!

З благоговінням, навіть священним трепетом ставилися єгиптяни до книг. «Бальзам для людської душі» — так вони їх називали. Бібліотеки були звичайно при храмах, і доступ до них мали тільки знатні люди. І, певна річ, основну масу в храмових бібліотеках складали релігійні книги: гімни богам, пророцтва, заклинання. Та були й астрономічні, медичні, астрологічні твори, ділові документи, книги красного письменства.

Древні єгиптяни любили жарт. Навіть у серйозній науці — математиці — вони подають задачу на вирішення геометричної прогресії так: «У семи будинках було по сім кішок, кожна кішка з'їла сім мишок, кожна мишка з'їла сім колосків, із кожного колоска мог-

ло вийти сім мір зерна. Треба вирахувати, скільки вийде, якщо все скласти до купи».

Ліричні твори єгиптян вражають глибиною почуттів, натхненністю й красою:

Пахощі твої — пахощі бальзаму.
Шкіру твою уподібно шкірочці ніжного плоду.
Силі життєвій зерна уподібно твоє життя.
Сонце, що сходить, — твій лик.
Веселості повен твій погляд...

Книги Єгипту, в яких була зосереджена вся мудрість людська, справили величезний вплив на культуру стародавнього світу. Справжнім скарбом є вони й для нас.

«КИТАЙСЬКА ГРАМОТА»

Сучасне китайське письмо і за формою, і за способом застосування настільки відмінне од нашого, що ми на превелику силу проникаємо в його суть. Усі знають поширений вираз «китайська грамота», який мимоволі вживаємо тоді, коли стикаємося з чимось, що збагнути вкрай важко або й неможливо.

А писемність ця унікальна й найдревніша з усіх, якими користується людина нашого часу. І збереглась вона, ровесниця староегипетських ієрогліфів і шумерського клинопису, лише тому, що мала особливий шлях розвитку.

Китай III століття до нашої ери. У країні вже були закладені основи древньої китайської культури. Сформувалися релігійно-філософські системи конфуціанства й даосизму. З'явився перший збірник пам'ятників літератури «Книга пісень» (Шіцзін), звід найдревнішої китайської народної поезії (він уміщує понад триста творів, що належать XI—XII століттям до нашої ери), і «Книга перемін» (Іцзін), пам'ятник китайської натурфілософії.

Період, коли Китай об'єднувався у централізовану імперію та будувалася Велика китайська стіна. Тоді, в 221 році до нашої ери, була проведена реформа китайської писемності, яка впорядкувала ієрогліфи і ввела єдину для всієї країни систему письма.

На той час китайське письмо являло собою усталену идеографічну систему. Кожен ієрогліф означав окреме слово.

Звукова китайська мова дуже своєрідна й примхлива. В ній особливе значення має тональність, підвищення чи зниження висоти звуку. Цю особливість китайської мови на превелику силу вловлюють і за своєю іноземці. Той же самий набір звуків (а в китайській мові багато односкладових слів) залежно від того, в якій тональності він промовляється, має зовсім різний смисл.

Вимовлене низьким тоном слово набуває одного значення, висхідним тоном — другого, високим — третього. Тому написаний нашими буквами склад «і» без зазначення тону його вимови для китайця нічого не означає. Проте інтонований склад має багато самостійних значень: *сила, обряд, горб, зерно, владарювати, стояти* і т. д. Кожне значення має особливий знак, що за ним китаєць дізнається, яке поняття мається на увазі.

Ще одна особливість китайської мови: у ній повністю відсутні граматичні форми й категорії, вона не має граматики. Зате є синтаксис, відмінний од нашого. Порядок слів у реченні строго визначений. Той самий ієрогліф може бути і дієсловом, і іменником, і прикметником. Все залежить від того, яке місце ієрогліф займає в реченні.

Пишуть ієрогліфи вертикальними стовпцями справа наліво. Перше слово на сторінці стоїть крайнім угорі й праворуч, останнє — внизу й ліворуч.

Свій початок китайське письмо, як і більшість систем писемності, бере від піктограми. Найдавніші пам'ятники китайського письма другого тисячоліття до нашої ери, знайдені 1899 року при розкопках у провінції Хенань, підтверджують це. Знаки, які ще зберегли рисунок предмета, та вже досить схематизовані й нагадують ієрогліфи, було нанесено на кістки тварин і панцири черепах. Ці предмети служили для ворожіння. Вчені вважають, що знайдено залишки архівів царських віщунів. Написи добре збереглися. Деякі кістки відшліфовані до дзеркального блиску.

Ритуал ворожіння був дуже важливим обрядом у житті стародавньої людини. Без ворожби не почина-

ли жодної серйозної справи. Обряд відбувався так. Кістку з вирізаними на ній знаками припікали із зворотного боку бронзовою паличкою. Знаки означали питання, на яке треба було одержати відповідь. Обрис тріщин, що з'являлися від припікання кістки, нагадували який-небудь ієрогліф і вважалися знаками відповідями.

В пізніші часи, коли форми ієрогліфів змінилися настільки, що первісні знаки стали незрозумілі, древні «ворожилні» кістки вважалися священними й високо цінувались як цілющий засіб. Їх називали «кістки дракона» («лун гу»), розтирали на порошок і домішували в різні ліки.

Знайдені пам'ятники писемності, понад сто тисяч, дали можливість простежити еволюцію креслення ієрогліфів.

Проте дешифрувати стародавні знаки китайської писемності вдалося далеко не всі, хоча дешифрування почали ще в 1900 році. Спершу фахівці, серед них і китайські, не могли скласти цілі написи. Розшифруванню піддавалися тільки окремі знаки.

Дешифрування провадили так. Вистроювали своєрідний ряд із знаків накреслення кожного ієрогліфа, що належали до різних часів. Створюючи такий «еволюційний» ряд, учені зіставляли його з рисунками на кістках, подібними за кресленням, і з'ясовували їх значення.

Йдучи цим шляхом, розпізнали третину всіх знаків, понад півтори тисячі. (Припускають, що решта знаків могла бути втрачена у міру розвитку мови). Вдалося прочитати написи, які містять прохання, звернені до духів землі, гір, рік, сонця, місяця, дощу, вітру, що, за уявленнями древніх китайців, могли накласти або відвести різні стихійні лиха. У цих ворожилних написах царя позначали тими ж ієрогліфами, що й «верховне божество».

Це дешифрування, як вважає професор Х. Криль, не менш визначне, ніж дешифрування єгипетських ієрогліфів.

За чотири тисячоліття китайська мова не змінила істотно своєї структури. Значно змінилася лише форма накреслення знаків. Звичайно, розширився словниковий склад, але принципи словотворення й побудови

речень лишилися тими ж. Класифікація ієрогліфів, зроблена майже дві тисячі років тому, й сьогодні не втратила свого значення. Її було викладено в праці китайського вченого Сюй Шеня під назвою «Пояснення стародавніх символів і аналіз складових знаків». Виходячи із способу передачі слів, що звучать на письмі, вчений ділить всі ієрогліфи на шість груп.

Перша категорія знаків складається з ієрогліфів, що означають конкретний предмет. За накресленням ці ієрогліфи походять від знаків-рисуноків. Цю групу називають по-китайськи «сян», що дослівно перекладається як «подібність за формою».

𠄎	子	ДИТИНА	雨	雨	ДОЩ
木	木	ДЕРЕВО	犬	犬	СОБАКА
門	門	ДВЕРІ	巴	巴	ВЕЛИКА ЗМІЯ
矢	矢	СТРІЛА	手	手	РУКА
心	心	СЕРЦЕ	貝	貝	КОШТОВНІСТЬ
言	言	СЛОВО	田	田	ПОЛЕ

Друга група знаків називається «чжі-ші». До неї входять ієрогліфи, що зображують абстраговані поняття. Їх передають за допомогою предметів або жестів, пов'язаних з цими поняттями, наприклад, поняття «ремесло» передається зображенням знаряддя праці.

刀	勿	ні	(в запереченні)
言	言	ГОВОРИТИ,	СЛОВО
中	中	СЕРЕДИНА	
口	口	КОРДОН	

Третя група «хуей-і» включає складні поняття, логічні сполучення. Знак будується із сукупності двох чи кількох ієрогліфів. Наприклад, знак *жінка*, повторений двічі, — *сварка*, тричі — *інтрига*, *людина* плюс *слово* — *відвертий*, *поле* плюс *сила* — *юний*.

Четверта група — «чжуань-чжу» перекладається як «відхилення й перестановки». Вона об'єднує ієрогліфи, що їх використовують у новому значенні. Залежно від позиції ієрогліфа в тексті знак *принц*, наприклад, може означати *чиновник* або *діловод*.

П'ята група «цзя-цзе» перекладається: «допомога шляхом запозичення». Слова-омоніми мають один ієрогліф.

Шоста група — «се-шен», що значить «смысл узгодити зі звуком». Найчисленніша група ієрогліфів, що складає дев'ять десятих усіх знаків. Кожен знак має дві частини: фонетичний елемент, який вказує на звучання слова, і «ключовий знак».

Якщо протягом тисячоліть принципи знакоутворення в китайській мові істотно не мінялись, то зовні, у своїх накресленнях китайські ієрогліфи значно еволюціонували.

Китайський ієрогліф будується з дев'яти початкових штрихів. Їх комбінація утворює всю різноманітність ієрогліфічних знаків. Деякі штрихи повторюються в одному знакові два-три рази. Накреслення ієрогліфів можуть мати від 1 до 28 штрихів. Еволюція форми ієрогліфа пов'язана передусім з матеріалом, на якому його відтворювали. Коли писали на шовку тонкими бамбуковими паличками, легше було креслити лінії і прямі, й криві, однакового розміру. Величезний вплив на рисунок знаків робив пензлик для письма, виготовлений з волосу.

Уміння красиво писати вважали в Китаї найвищим мистецтвом. Створено поеми, присвячені мистецтву каліграфії, розроблено безліч приписів стосовно подовження, вкорочення, сполучення й опущення окремих ліній писемних знаків. Є навіть поняття «квадратне розміщення». Це значить, що кожен ієрогліф вписується в квадрат. Умілі каліграфи, винахідники нових почерків, мали славу не меншу, ніж найвидатніші художники, письменники й поети. Виникало безліч химерних і важкозрозумілих почерків з образними назвами:

«письмо пуголовків», «письмо зірок», «письмо драконів», «письмо хмар».

Дуже важливою віхою для розвитку рисунка ієрогліфа стало винайдення паперу. Тривалий час для письма використовували незручні бамбукові дощечки й дорогі шовкові сувої. Коли текст, написаний на дощечках, був довгий, їх зв'язували в пачки, ніби віяло. Шовк намотували на паличку у формі сувою.

Перший папір винайшов Цай Лунь — учений-конфуціанець і визначний державний чиновник. Це сталося в 105 році нашої ери. По-китайськи папір називався «чжі». Виготовляли його спочатку з відходів шовку, начосів льону, лубу молодого бамбука й тутового дерева. «Чжі» був легким і міцнішим, ніж папірус. Його можна складати в зошити.

Рано виникло в Китаї і книгодрукування. Ще до нашої ери в Китаї застосовували штемпелі. Короткі тексти вирізьблювали на камені й відтискували тупшою на папері. З VII—VIII століть використовували дерев'яні дошки. Текст на них вирізали у формі рельєфу. З VIII століття в Китаї почав виходити перший у світі друкований урядовий бюлетень, що називався спершу «Двірцеві копії» («Дічао»), а потім «Столичний вісник» («Цінбао»).

З 1050 року вводиться набір окремими знаками. Його винахідником був коваль Бі Шен — «людина в бавовняному одязі», як сказано в енциклопедичному творі того часу. Шрифт спочатку робили з обпаленої глини, а з XIV століття стали відливати з бронзи. Каса складалася з семи тисяч різних літер.

Ось як робили, за описом того енциклопедичного твору, набір з рухомих літер: «...він брав в'язку глину й вирізав на ній писемні знаки заввишки з обідок монети і для кожного знака виготовляв окрему літеру, обпалював її на вогні, щоб зробити її твердою. Попередньо він підготовлював залізну дощечку й покривав її сумішшю соснової смоли, воску й паперового попелу. Збираючись друкувати, він брав залізну рамку і накладав її на залізну дощечку, потім він вміщував у рамку літери, впритул одну до одної. Коли рамка заповнювалася, вона утворювала єдину друкарську дошку. Він ставив її над вогнем, щоб трохи підігріти й розм'якшити клейку суміш; потім він брав зовсім гладеньку дош-

ку, накладав її на дощечку з набором і натискував так, що поверхня набору ставала така рівна, як точильний камінь. Якщо хотіли віддрукувати тільки два або три відбитки, то ця процедура не була ні швидкою, ні зручною, та коли друкували десятки, сотні або тисячі примірників, справа посувалася зі швидкістю духів...

Для кожного писемного знака він мав по декілька літер; для... поширених знаків... він мав понад 20 літер, щоб був запас при їх повторенні на тій же сторінці... Якщо траплялися рідкісні знаки, ще не заготовлені, він тут же вирізував їх і обпалював на вогні; миттю це було готово...

Після завершення друкування літери на залізній дощечці знову тримали над полум'ям, щоб розм'якшити клейку масу; потім він ударяв рукою, так що літери випадали самі собою і зовсім не були підмочені чи забруднені клеєм».

Сучасна китайська мова — одна з найпоширеніших у світі. Нею розмовляє майже мільярд людей. Китайське ієрогліфічне письмо якнайкраще відповідає структурі мови, що не має граматичних форм: ні відмінків, ні часів, ні флексій. Зручно передавати ієрогліфами й слова, що звучать подібно і відрізняються лише високою тону.

Проте китайське письмо має так багато знаків, що стає громіздким і складним для опанування. Щоб зрозуміти найпростіший текст, треба знати не менше двох тисяч ієрогліфів, а для читання сучасних текстів середньої складності необхідно запам'ятати до восьми тисяч ієрогліфів.

Все це є серйозною перешкодою для поширення китайської грамоти в народних масах.

В Китаї були неодноразові спроби створити азбуку, яка могла б передавати звучання китайської мови. Одна з них з'явилася в 1918 році («чжу-інь цзи-му»). Вона складалася із 40 букв, і її використовували для запису (транскрибування) іноземних назв та імен. Були й інші алфавіти — «гоюй лomadзи» (романізація державної мови), «латинхуа сінвеньцзи» (латинізоване нове письмо).

Перехід до буквено-звукового письма утруднює безліч діалектів, поширених у країні. І хоч основи будови й словникового фонду в усіх діалектах спільні,

вони істотно відрізняються за звучанням і дещо за лексикою. Пекінець і кантонець, наприклад, можуть зрозуміти один одного за допомогою ієрогліфів, але читають їх по-різному. Значно важче розуміли б вони один одного, якби користувалися фонетичним письмом.

І ще одна, мабуть, найважливіша причина заважає переходу Китаю на фонетичне письмо. Це неминучий розрив зі старою багатовіковою культурою, що втілена в ієрогліфічній писемності. Особливість китайських ієрогліфів така, що вони одержують додаткові стилістично-сміслові відтінки і від графічної структури, і від сполучення один з одним.

Все це робить неможливим різкий перехід до нового алфавіту.

Така вона, «китайська грамота», — своєрідний синонім химерності й незбагненності.

**У ПОШУКАХ
ЗНИКЛИХ СВІТІВ**

ШУМЕРИ: КЛИН І ЩЕ РАЗ КЛИН

«О Шумер, велика земля серед усіх земель Всесвіту, залита немеркнучим світлом, що визначає божественні закони для всіх народів од сходу до заходу!» — колись із захватом писав про свою країну шумерський поет.

В благословенних землях Месопотамії, що в перекладі означає «Межиріччя», лежала ця країна. Край щедрого сонця, води двох азіатських рік — Тигру і Євфрату, найродючіші лісові ґрунти річкових долин. Близько шести тисяч років тому тут виникла одна з найвеличніших цивілізацій давнини — шумерська.

Гончарний круг, колесо, плуг, сівалка, парусний човен, зрошувальні канали — все це ми знаємо завдяки шумерам. У велелюдних містах Шумеру працювали вмілі майстри, які виготовляли прекрасний посуд, чудове литво з міді й бронзи, споруджували палаци й храми. Нарешті, саме тут було винайдено знаменитий клинопис, що навіть зберігся на глиняних табличках.

Тепер ми досить добре знаємо історію цієї держави. Та кілька десятиліть тому вчені й гадки не мали, що цивілізаціям ассірійців, вавілонян, аккадців передувала шумерська.

Найцікавіше в тому, що шумерів відкрито не під лопатю археолога. І не внаслідок випадку. Спочатку це відбулося в... кабінетах учених. Їх відкрили навіть не історики, а лінгвісти. Вивчаючи особливості клиноподібного письма, вони натрапили на слід невідомого досі народу. І в цьому їм допоміг метод дедукції.

Лінгвісти звернули увагу на різнохарактерність асиро-вавілонського письма. Клинописні таблиці (кількість яких значно поповнилася після розкопок міст Ассірії та Вавілона) являли собою химерну суміш буквеного, складового й рисуночного письма. Така багатоманітність клинописних знаків, вирішили вчені-поліглоти після численних перевірок, вимагала тривалого розвитку системи письма. Звідси напрашувався висновок: клинопис винайшли не вавілоняни й не ассірійці, а якийсь інший народ. Учені навіть припустили, що стародавній народ (існування якого ще не було доведено жодною знахідкою) прийшов у Дворіччя з гірських східних районів.

Смілива гіпотеза! Велике діло, коли дослідники вірять у свої припущення. А віра була така сильна, переконання таке глибоке, що вчені почали шукати ім'я народу. В одному з написів семітський цар Саргон (стародавній правитель південного Дворіччя) іменував себе «царем шумерів та аккадців». Тому одні вчені називали гіпотетичний народ шумерами, інші — аккадцями.

Вагоме слово на доказ існування таємничих шумерів-аккадців сказав француз Е. де Сарзен. Консульський агент, він мав славу великого прибічника Стародавнього Сходу. 1877 року Е. де Сарзен почав розкопки одного з горбів Дворіччя. І незабаром натрапив на статую, не схожу на всі досі знайдені. Захоплений і підбадьорений першим успіхом, Е. де Сарзен провадив розкопки й далі. Йому пощастило знову. Він знайшов черепки посуду, прикрашеного витадливим орнаментом, статую та різноманітні написи на глиняних табличках. Е. де Сарзен працював чотири роки.

Відкриттям, що спричинило нові пошуки шумерських документів, стало місто Ніппур. Там наприкінці XIX сторіччя американські археологи знайшли кілька тисяч табличок з клинописом. Ніппурські таблички розміщувалися в 62 кімнатах.

Наступним і, мабуть, найнесподіванішим і найбільшим, було відкриття шумерської бібліотеки на місці Шуруппака — стародавнього міста шумерів, у якому, за переказами, жив Ной.

У 1902 році група визначних німецьких археологів здійснила зухвалу експедицію у зовсім ще не вивчений, загадковий і невідомий район Дворіччя.

Шлях був справді жахливий, його могли подолати лише люди стійкі, віддані науці, своїм ідеям та творчим задумам. Неймовірна спека (була середина липня), переповнені зміями та іншими отруйними тварюками грузькі болота з їх підступними бездонними «вікнами». Хмари комарів. Можливість зіткнення з бедуїнами. Хмари комарів. Можливість зіткнення з бедуїнами, які всього лише кілька років тому напали на нас, які більше нагадувала військовий загін: у кожного вціла на поясі зброя. Та все обійшлося мирно, безпечною дорогою гарантували гроші.

І вчені йшли болотами, крізь спеку й очеретяні зарослі, йшли з надією десь там, у хащах забутого богом і людьми краю, знайти... бібліотеку шумерів.

Ось і Фара. Велике село. Мешканці туляться в очеретяних будиночках, халупах, які ще п'ять тисяч років тому шумери вважали застарілим і непридатним житлом для людини... Шеф Фара (він теж мешкав в очеретяному «палаці» (заправив окрему плату за робочу силу; йому треба було платити за кожного робітника з села окремо. Та й самі робітники досить високо цінували свою працю. До того ж у перші дні місце розкопок оточили триста бородатих похмурих людей з важкими піками й зажадали... роботи. Довелося й з ними владнати стосунки. Та все окупилося сторицею: вже через декілька днів археологи натрапили на перші клинописні глиняні таблички. Потім з'явилися серії табличок з древніми текстами шумерського клинопису. Нарешті виявили справжній скарб табличок...

Шумерську бібліотеку знайдено! Звичайно, з нею було багато клопоту. Виникла загроза, що майже всі таблички розсипляться на очах. Їх витягали із сиріої землі, просушували, чистили, фотографували, обпалювали й акуратно укладали в ящики. На це пішло вісім місяців, на публікацію результатів робіт — двадцять років.

Учені класифікували шумерську бібліотеку, розділивши її на серії. Перша — тексти господарського змісту, друга — шкільна: глиняні таблички, які відігравали роль сучасних шкільних зошитів (ці матеріали дали уявлення про високий рівень шумерської педагогіки, про те, як шумерські школярі вчилися писати). Та найголовніше — шумерська бібліотека дозволила скласти список архаїчних клинописних знаків.

На півшляху від Багдада до Персидської затоки знаходився великий горб, який місцеві жителі називали «Тал-ал-муккайр» («Смоляний горб»). Ще в середині XIX століття була висловлена думка, що в надрах цього горба поховане стародавнє місто Ур — зірка першої величини серед шумерських міст.

Та лише в 1922 році англієць Л. Вуллі почав розкопки, яким присвятив двадцять років. Рік за роком з'являлися з глибин землі руїни двірцевих ансамблів, сходи колись величних храмів.

З-під багатотонного шару піску й щебеню вималювалася жовта ступінчаста вежа — «зіккурат», постамент для головного храму міста на честь бога місяця Нанна. Колись це була вражаюча споруда з трьох ярусів терас, що звужувалися догори. На зрізаній верхині стояв храм, на східцях терас росли дерева. Зіккурат було видно далеко за межами міста.

Л. Вуллі розкопав рештки поховань царів Ура. В гробниці однієї правительки були знайдені коштовні предмети. Золотий посуд, головний убір цариці. І все це найтоншої ювелірної роботи, виконаної шумерськими майстрами понад п'ять тисяч років тому. Тепер уже ніхто не мав сумніву в існуванні шумерів, у їхній високій культурі.

І ще одна знахідка в царських могилах привернула загальну увагу: так званий штандарт, дві прямокутні дощечки, з'єднані під кутом і скріплені двома бічними трикутниками. Припускають, що штандарти кріпили до жердини і носили їх під час урочистих церемоній. Та найголовніше: інкрустовані перламутром і черепашками штандарти відтворювали різні сцени з життя шумерів.

Ось зображена сцена бенкетування. Ми бачимо царя та близьких до нього осіб, дізнаємося про одяг, посуд і звичаї шумерів. Ведуть колоти тварин — картина свідчить про те, які тварини були одомашнені шумерами на третє тисячоліття до нашої ери. А ось процесія долонених та воїнів — і ми знайомимося із зброєю шумерів. На штандарті намальовані колісниця. Це було відкриттям. Адже досі вважали, що винахідниками важких колісниць, які відіграли велику роль в історії багатьох країн стародавнього світу, були асирійці.

Так, дійсно прекрасним і величним було місто Ур. Недарма йому присвячені хвалебні слова з шумерського гімну:

О місто, всім забезпечене, омите
Невичерпними водами,
Непорушний бик,
Поміст достатку країни... Зелена гора,
Місто, чю долю визначив Енки,
Святилище Ур, хай піднімешся ти до небес!

Довго жив Ур. Ні війни, ні пожежі не могли знищити його. Але те, що виявилось не під силу людям, зробила природа. Благодатні води Євфрату поступово пішли в бік на п'ятнадцять кілометрів по новому руслу ріки.

Життя в Урі завмерло. Вкрилися піском і пилюкою величні будинки, а на місці зелених садів лишився сухий, розпечений ґрунт. І ніщо більше б не нагадувало про це місто, якби не розкопки й не численні тексти на глиняних табличках, які Л. Вуллі відшукав під руїнами (понад 20 тисяч). Вони склали велику бібліотеку.

Англієць Л. Вуллі ніби підсумував усе своїми чудовими розкопками.

«Ми вирости в такий час, коли праматір'ю мистецтва вважалася Греція, коли думали, що сама Греція, немов Паллада, з'явилася з голови Зевса-олімпійця. Та нам пощастило переконатися в тому, що свої життєві сили вона черпала в культурі лідійців, хеттів, фінікійців, жителів Криту, Вавілона, Єгипту — їм усім вона чималою мірою зобов'язана своїм розквітом, коріння її сягає ще далі в глибину століть: за всіма цими народами стоять шумери».

Цю заяву він зміг зробити після багаторічних розкопок стародавніх руїн у Дворіччі.

Та все це багатство залишилося б мертвим, і ми б значно менше знали про Шумер, якби не володіли головним ключем до шумерської цивілізації — дешифрованим клинописом.

Ще в XVII столітті європейські мандрівники й агенти різних компаній знімали копії клинописних знаків у Персії, Аравії та інших країнах.

Спершу клинопис вважали орнаментом, візерунками на каменях. Казали навіть, що це сліди птахів на мокрій глині. Та європейські вчені дедалі більше схилялися до думки, що це стародавня писемність, яку, здавалось, ніколи не розгадати. Адже не могли навіть до пуття з'ясувати, як читати таблиці: зверху вниз, зліва направо чи навпаки.

Однак прийшов час, і датчанин К. Нібур привіз копії загадкових і дуже важливих клинописних текстів.

У 1761 році датський король спорядив експедицію для дослідження далекої Аравії, Ірану та інших невідомих

східних країн. Мета експедиції — торговельні інтєреси Данії.

Сміливі, розумні люди увійшли до складу експедиції. Серед них — син пастора К. Нібур, молода, енергійна людина, що захопилася Сходом і знала арабську мову.

Доля експедиції була сумна.

Спочатку її надовго затримали в Каїрі. Та це водночас повернулося й щастям для науки, для майбутніх єгиптологів: К. Нібур, щоб згаяти час, почав зрисовувати тасмнічі, ніким ще не розгадані й навіть незнайомі Європі знаки — ієрогліфи, яких було задосить на старих пам'ятниках і каменях. Півроку день у день, з місяця в місяць К. Нібур копіював ієрогліфічні написи. Це дало йому змогу висловити згодом дуже цікаві й важливі думки про сутність ієрогліфів як писемності — думки, які вміло використали єгиптологи в майбутньому. Водночас К. Нібур, сам того не помічаючи, за ці півроку розвинув у собі спостережливість, дослідницьку скрупульозність і точність, що так знадобилося йому в майбутньому.

І ще одна важлива психологічна деталь. Всі члени експедиції півроку знемагали від спеки й бездіяльності, нудилися, нервували, сварилися між собою, розтрачуючи нерви й здоров'я на дрібниці. Їх сили й воля непомітно вичерпувалися, що згубно далось взнаки потім. Бездіяльність убиває людину!

Один лише К. Нібур з ранку до вечора щоденно напружено трудився. Працював він уперто, стійко, захоплено. Скільки треба було годинами вистоювати перед волю, щоб у страшну спеку годинами вистоювати перед монументом, зрисовуючи химерні складні знаки, що вимагали великої уваги, зосередженості, терпіння. Він ніби готував себе до великих труднощів, які були не за горами.

Нарешті датській експедиції дозволили рушити далі. Через Сірію, Палестину, Аравію вона потрапила в південні райони Аравійського півострова. Та хвороби, епідемії, злигодні зробили своє: всі члени експедиції гинуть, живим зостається лише К. Нібур.

Мужність і винахідливість не полишають його. Знаючи арабську мову та її діалекти, К. Нібур уміло пристосовується до обставин. Одягається і їсть, як

місцеві жителі. Налагоджує контакти, знаходить роботу, одержує підтримку в населення. І знову подорожує, вивчає країну, її звичаї, мову, культуру. Так минає кілька років. Прибувши до Бомбея, К. Нібур знову готується в дорогу, його вабить назад Аравія.

У 1765 році він вирушає до Аравії. Тепер маршрут його точніший. Він перетинає Месопотамію, Іран і нарешті за сім миль на північний схід від Ширази знаходить мрію своїх мандрювань — руїни древнього Персеполя. Перед мужнім датчанином рештки гігантського палацу Дарія та Ксеркса, який так легковажно зруйнував Олександр Македонський.

...Під час великого бенкету афінська гетера Таїс в екстазі вихопила з вітваря палаючий смолоскип і жбурнула його між дерев'яні колони палацу. Це сподобалося Олександрові Македонському. Він був молодий і запальний, та до того ж добряче п'яний. Вихопивши смолоскип, він кинув його на дерев'яні хори. Полководця наслідував і його почет. Все це закінчилося грандіозною пожежею, веселим видовищем для Олександра Македонського.

Протягом віків і тисячоліть аж до 30-х років нашого століття палац Дарія, як і Колізей у Римі, служив каменярнею для місцевих жителів. Та К. Нібур ще застав там найголовніше... Три тижні підряд він копіював клинописні знаки: написи на величних монументах, пам'ятниках-надгробках, величезних каменях.

Учений світ одержав точні копії дуже важливих для історії написів Дарія і Ксеркса. Ці копії К. Нібур опублікував у своїй книзі «Опис подорожі до Аравії та навколишніх країн». Книгу цю, ми вже говорили, завжди мав при собі Бонапарт під час свого єгипетського походу.

К. Нібур здійснив подвиг дослідника — добув цінні клинописні документи. Та цим він поставив перед ученими велике й важке завдання: прочитати письмена, що зовні дійсно схожі на хаотичні сліди якихось фантастичних птахів.

Збігали довгі роки наполегливої праці багатьох учених Європи, а персепольські написи не піддавалися. «Та ось прийшов Г. Гротефенд...» Так звичайно починали розповідь про цю дивовижну, мало не легендарну людину.

Дійсно, ця історія звучить як легенда. У 1801 році двадцятишестирічний учитель з німецького містечка Мюндена, син шевця Г. Гротефенд, у колі друзів зайшов, здавалося б, у безглуздий заклад: засперечався, що знайде ключ для дешифрування клинописних текстів з Персеполя. «Після цього, — констатують історики, — він іде й досить швидко розшифровує клинопис»... «Нефахівець!», «звичайний учитель з гімназії...», «син шевця».

Ще хлопчиком, живучи у важких матеріальних умовах, Г. Гротефенд зрозумів: щастя йому може принести лише величезна працелюбність. У школі він навчався краще за всіх. Потім педагогічне училище, Геттінгенський університет, в якому він глибоко вивчає теологію й філософію, займається класичною філологією. На нього звертають увагу визначні професори, рекомендують ще студентом на посаду вчителя гімназії.

Г. Гротефенд цілеспрямовано й свідомо призбирав кошти для того, щоб зайнятися наукою. А на дозвіллі він, між іншим, захоплено відгадує складні загадки, розв'язує ребуси, шаради, цікавиться акровіршами, немов підсвідомо готуючи себе до видатного відкриття. Невдовзі виходить його наукова праця про «всезагальну», або «світову» мову — теж важливий факт. Не так просто, отже, розпочав Г. Гротефенд дешифрування клинописних знаків. Правда, заклад був. Але на той час він мав уже за спиною глибокі знання. Ще К. Нібур помітив, що написи накреслено трьома різними видами письма. Далі Г. Гротефенд знав, що в 540 році до нашої ери Кір уцент розбив вавілонян і заснував велике персидське царство; логічно, що бодай один з персепольських написів зроблено мовою переможця. Вчені припускали також, що староперсидський текст міститися в середній колонці — мовляв, привілейоване становище.

Ще одну дуже важливу обставину підмітили вчені: одна група знаків зустрічається в тексті досить часто — чи не царський це титул? А повторюваний клинописний знак — чи не розділове це слово? До того ж датський учений Ф. Мюнтер написав «Дослідження про персепольські написи», де висловив цікаву думку: найвірогідніше, вони належать великим царям стародавньої Персії з династії Ахеменідів.

Після старанного вивчення текстів Г. Гротефенд дійшов висновку: клинописні тексти Персеполя треба читати зверху вниз і зліва направо. Та головне було попереду...

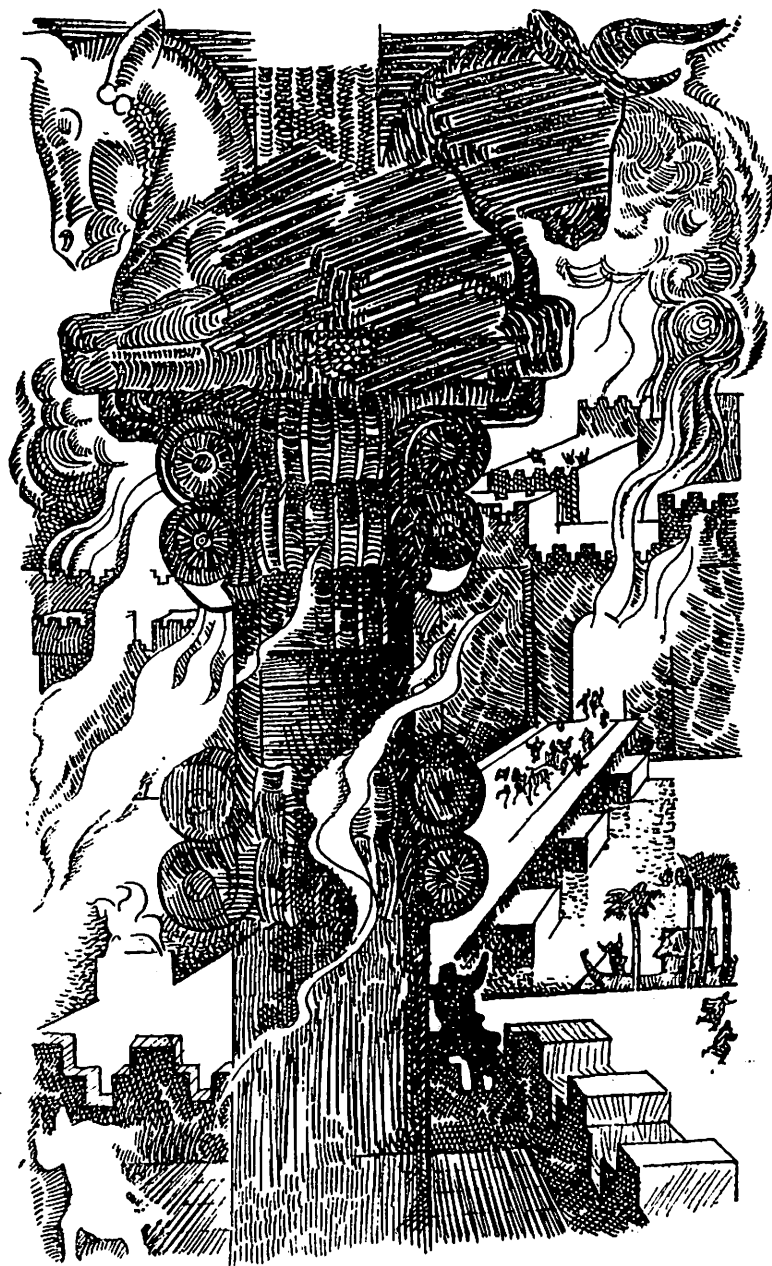
Тексти, що лежали перед Г. Гротефендом, — це ж копії написів на пам'ятниках, монументах-надгробках. А хто міг лежати під величними важкими надгробками? Царі, звісно. І що могло бути висічено на камені? Імена царів, їхні титули й опис їхніх «великих діянь».

А хіба, думав Г. Гротефенд, не починаються всі написи на пам'ятниках старих і нових часів стереотипним родоводом: такий-то цар, цар царів, цар таких-то й таких-то країн, син н-го великого царя, царя царів і т. ін.!

Це була геніальна думка. Якщо, розмірковуюв Г. Гротефенд, перше слово в напису — це ім'я царя, то наступний знак (косий клин) — розділовий, а друге слово теж означає «цар» («цар царів»!). Це слово, природно, повинно повторюватися в подальших рядках тексту.

Далі Г. Гротефенд підмітив дуже цінну деталь: на всіх табличках зустрічаються лише два різні варіанти перших груп клинів. Значить, усі монументи й пам'ятники, з яких К. Нібур зняв копії, належали двом царям, найімовірніше, батькові й синові. І ще: коли ці імена згадувалися порізно, то після одного з них стояв знак, що означав «цар», а після другого знака не було. Виходила така схема: В цар, син Б царя, Б цар син А. Це означало, що в останнього царя батько не був царем, як, наприклад, у Дарія.

«Будучи, — писав Г. Гротефенд, — цілком переконаним у тому, що йшлося про двох царів з династії Ахеменідів, бо історія древніх греків, як сучасників подій і докладних оповідачів, уявлялася мені найвірогіднішою з усіх, я почав вивчати генеалогію персидських царів, намагаючись з'ясувати, які імена найбільше підходять до характеру напису. Це не могли бути Кір і Камбіз, бо імена царів, згаданих у написі, починалися з різних букв; це не могли також бути Кір і Артаксеркс, бо перше ім'я було надто коротке, а друге — надто довге. Залишалися тільки Дарій та Ксеркс, і їхні імена так добре вкладались у схему, що я не мав буквально жодних сумнівів у тому, що мій вибір правиль-

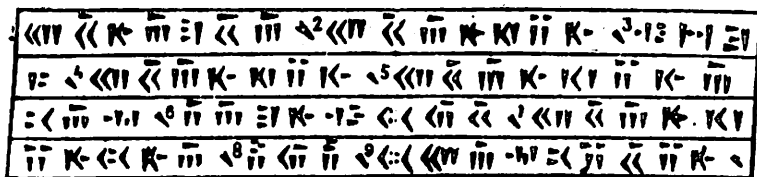
ний». До того ж батько Дарія і дід Ксеркса Гістасп не був царем.

«Завдання тепер зводилося до того, — писав Г. Гротенд, — щоб надати цьому імені, відомому в грецькій транскрипції, його персидської форми, для того, щоб, правильно визначивши кожен знак, розшифрувати царський титул і таким шляхом розгадати ту мову, якою зроблені написи. Із Авести (збірна назва для Священного писання персів) я дізнався, що ім'я Гістасп по-персидськи пишеться Гошасп, Густасп, Кістасп або Вістасп. Таким чином я одержав перші сім букв імені Гістаспа в написі Дарія, а решту три я вже мав, одержавши їх шляхом зіставлення всіх царських титулів».

Нарешті Г. Гротенд міг прочитати:

«Дарій, цар великий, цар царів, цар країн, Гістаспа син, Ахеменид (той), що побудував цей палац».

«Ксеркс, цар великий, цар царів, Дарія, царя, син, Ахеменид...»

(по буквах) (1) X(a)-š(a)-y(a)-a-r(a)-š(a)-a (2) x(a)-š(a)-a-y(a)-ā(a)-i-y(a)
(3) v(a)-z(a)-r(a)-h(a) (4) x(a)-š(a)-u-y(a)-ā(a)-i-y(a) (5) x(a)-š(a)-a-y(a)-
ā(a)-i-y(a)-a-n(a)-a-m(a) (6) D(a)-a-r(a)-y(a)-v(a)-h(a)-u-š(a) (7) x(a)-š(a)-
-a-y(a)-ā(a)-i-y(a)-h(a)-y(a)-a (8) r(a)-u-š(a) (9) H(a)-x(a)-a-m(a)-n(a)-i-
-š(a)-i-y(a)

(слід читати): Xšayāršā xšayādīya vazrka xšayadīyānām Dārayavaha-
uš xšayadīyahya puca Haxāmanīšya

«Ксеркс, цар великий, цар царів, Дарія, царя, син, Ахеменид»

● „ЛАБОРАТОРІЯ” ПЕРЕКЛАДУ

Це сталося в 1802 році. Шлях до прочитання письмен Ассирії і Вавилонії, клинописної бібліотеки шумерів було відкрито. Зниклі далекі світи поверталися з небуття. Історія людства розширилася далеко в глибину тисячоліть.

Розповідь про читання клинописних табличок шумерів буде неповною, якщо ми не згадаємо ім'я Д. Сміта. Його праці стали істотним внеском в шумерологію.

Життя Д. Сміта досить цікаве й романтичне, хоча за вдачею він був далеко не романтиком. Цей розсудливий англієць часом потрапляв у такі ситуації, про які міг лише мріяти любитель незвичайних пригод.

Змалку допитливий і здібний, хлопчик поривався до освіти, та бідні батьки не могли дозволити собі такої розкоші, вони ледве зводили кінці з кінцями. Щоб заробити на шматок хліба, Д. Сміт наймається гравером на монетний двір у Лондоні. Працюючи там, він самостійно вивчає іноземні мови, зачитується творами з історії.

Одного разу Д. Сміту довірили виконання друкарських кліше для альбому «Клинописні тексти Західної Азії». Це вирішило його долю.

Можна лише уявити, чого варто було самоукві у задушливій і тісній кімнатці, уриваючи години від сну й відпочинку, проникати в таємниці ассірології. Та настирливий Д. Сміт домігся свого. Мало того, що він навчився читати клинопис, незабаром він видав свої перші наукові праці з ассірології, які відразу принесли йому популярність і визнання.

І нарешті бажання Д. Сміта здійснилося. Його запросили асистентом до Британського музею, де можна було цілком і повністю присвятити себе улюбленій справі. А зайнятися тут було чим. У підвалах музею лежали недбало звалені в ящики глиняні таблички із знаменитої бібліотеки Ашшурбаніпала з горба Куджик. Місяці важкої брудної роботи: очищення табличок від шару бруду й пилуки, склеювання уламків у єдине ціле. Нарешті можна розпочати й саме дешифрування.

Д. Сміт з головою поринув у роботу. Перед ним відкривалося життя Стародавнього Сходу: то будівельний напис, то якийсь інвентарний список — зміст був досить одноманітний. Та одного разу з непоказної сірої таблички війнуло таємничими чарами поезії Сходу.

...Гільгамеш, володар Урука, жорстоко поведився зі своїми підданими. Знемагаючи під тягарем робіт, вони попросили богів покарати гнобителя. Боги почули прохання й направили до Гільгамеша Енкіду — людину, що жила разом із звірями в лісі й мала незвичайну силу. Дізнавшись про це, Гільгамеш підслав до Енкіду вродливу жрицю, щоб та його спокусила.

Енкіду прийшов до Урука і став на герць з Гільгамешом. Та сили супротивників виявилися рівними, ніхто не переміг. Тоді вони потоварищували й разом звершували подвиги на благо народу: спільно боролися з могутніми левачами, визволили з лап чудиська богиню Іштар.

Несподівано Енкіду захворів і помер. Гірко оплакуючи свого вірного друга, Гільгамеш вирішив знайти секрет безсмертя. Він вирушив на пошуки Утнапиштіма, людини, що знала таємницю вічного життя. Подолавши численні перешкоди, герой знаходить Утнапиштіма, єдину людину, якій боги дарували порятунок від... всесвітнього потопу.

Д. Сміт не йняв віри своїм очам. Чи не біблійський Ной воскрес у древньому шумерському епосі? З нетерпінням читав він далі:

Я відкрию, Гільгамеш, потаємне слово,
І таємницю богів розповім тобі я.
Шуруппак — місто, яке ти знаєш,
Що лежить на березі Євфрату;
Це місто древнє, близькі до нього боги.
Задумало серце богів великих улаштувати потоп...

Шуруппак, Шуруппак! Це було ніби грім серед ясного неба.

Багато років назва цього міста непокоїла дослідників. Де воно і чи взагалі існувало?

Відповідь зберігалась у клинописній табличці. Це шумерське місто. І в ньому жив той легендарний Ной, точніше, людина, яка була прообразом біблійського Ноя і кому народ дав ім'я Утнапиштим.

На жаль, далі табличок не виявилось, як не переривав ящики Д. Сміт.

Та навіть те, що було перекладено, сколихнуло весь Лондон. Ще б пак! Древньошумерський епос завдавав прямого удару Біблії, недвозначно вказуючи, що легенду про всесвітній потоп творці Біблії запозичили в шумерів. Пристрасті розгорілися так, що газета «Дейлі телеграф» обіцяла тисячу фунтів тому, хто знайде решту табличок.

Ну що це могло дати? Як можна було сподіватися серед тонн піску й щебеню розшукати кілька табличок,

яких бракує? Проте Д. Сміт зважився. З подорожі по Месопотамії Д. Сміт повернувся у травні 1873 року з 380 відсутніми уламками.

...Не маючи сили терпіти гріхи людей, грізний бог Енліль вирішив знищити весь людський рід. Все ближче й ближче день страшної кари. Невже незліченні потоки води понесуть із собою все живе на землі, не милуючи нікого й нічого?

Важким мороком опускається на землю ніч. Самотньо стоїть хатина на околиці древнього міста, зроблена з глини, очерету й гілок. Це хатина праведної людини Утнапиштіма. Дивні слова нашіптує йому вітер: «Слухай! Побудуй собі корабель, кинь своє майно й рятуй своє життя! Візьми з собою на корабель трохи насіння й по парі всіх живих істот!..

«Що за диво?» — думає Утнапиштим. Але знову чує божественний голос. Він розповідає йому, як треба будувати корабель, щоб врятуватися, коли будуть відкриті всі «загати небесні» й рине злива на землю.

Побудував Утнапиштим судно, кращою смолою просмолив усі щілини в ньому. Це був величезний ящик у кілька поверхів, розділений на секції. З великою старанністю його було покрито дахом, якого не промочив би найсильніший дощ. І тільки-но навантажив Утнапиштим на корабель усе, про що було сказано, як небаченої сили ураган пронісся над землею. Чорні хмари затягнули небо, прогуркотів грім, заблискали блискавиці, і хлинула на землю страшна злива.

Шість днів і сім ночей вона тривала. Кидали ковчег Утнапиштіма похмурі хвилі, аж поки опинився він біля гори Ніцір (Nisir). Люди всі «перетворилися на глину». Довкола було саме море, і тільки вершина Ніцір (Nisir) височіла над хвилями.

У пошуках землі Утнапиштим випустив голуба, і як у біблійській легенді,

Відправившись, голуб назад повернувся:
Місця не знайшов, прилетів назад.
Виніс ластівку і відпустив я,
Відправившись, ластівка повернулася:
Місця не знайшла, повернулася назад.
Виніс ворона і відпустив я;

Ворон же, відправившись, спад води побачив,
Не повернувся...

Прибічники Біблії вже нічого не могли заперечити. Підтвердження історичної основи народної легенди невдовзі знайшлося. Розкопуючи рештки гробниць в Урі, археолог Л. Вуллі виявив шар намулу завтовшки приблизно 3,5 метра. Його принесла не течія Євфрату, бо намул залягав вище рівня ріки. За всіма законами геології шар намулу міг бути лише результатом величезної, катастрофічної повені, яка могла видатися переляканим шумерам всесвітнім потоком.

Протягом багатьох тисячоліть клинопис пройшов довгий і складний шлях розвитку. Дослідниками прочитано вже багато клинописних «глиняних книг». Вони дали багатющий матеріал з історії розвитку клинопису. І все ж відомостей про його прародича, так зване протошумерське письмо, все ще недостатньо.

У нас у країні, в Ермітажі, зберігається невелика глиняна шумерська табличка. Фахівці визначають її вік у п'ять з гаком тисяч років і вважають одним з найдавніших документів на землі.

На табличці зображено всього чотири знаки — тіара, знак, що означає жінку, рука й огорожа. І хоч усі знаки мають рисуночний характер, до піктограм віднести їх не можна. Це своєрідний запис, що передає певні поняття, а знаки — типові ідеограми. Але, як ми знаємо, ідеограми вийшли з піктограм. А ось саме ці найперші зразки рисуночного письма досліджені вченими ще дуже погано.

Розвиток клинопису йшов шляхом спрощення рисунків.

Важливий чинник удосконалення письма — прагнення передати складні ідеї, поняття, думки. Для цього до простих ідеограм приєднували додаткові значки. Наприклад, для поняття «їсти» застосовували дві логограми: «хліб» — «рот», «дикий бик» — «бик» і «гора» і т. ін.

Та з часом і це перестало задовольняти шумерів, бо не передавало всього багатоманіття й багатозвучності мови! Знаками, які були в арсеналі шумерського письма, можна було зробити господарчий запис, підрахунок майна, тобто зафіксувати найпростіше, конкретне.

А як записати міфи, історичні події, поеми? Це наштовхнуло шумерів на введення у письмо фонетичних доповнень. Вони почали застосовувати знаки, які були багатозвучні, тобто один знак позначав багато звукових комплексів, і, навпаки, однозвучні, тобто один склад могли передавати декілька знаків.

За допомогою складових знаків можна було передати рід, число, відмінок, суфікс та інші граматичні форми. Так письмо шумерів з ідеографічного ставало логографічним, а потім і складовим. І хоч перетворення це відбувалося дуже довго, воно дало змогу шумерському письму передавати звукову мову.

Та шумерський клинопис так і лишився на цій стадії, не дійшовши до буквеного письма.

Згодом змінювався й зовнішній вид знаків, рисунки ставали дедалі умовнішими. Коли клинопис міцно утвердився на глині, знаки почали вирізьблювати й на інших твердих матеріалах: камені, склі, металі.

Успадкувавши шумерську культуру, вавілоняни й ассірійці сприйняли й шумерську писемність, спростили і пристосували її відповідно до своєї мови. Щоправда, тут вони зіткнулися з певними труднощами. Для шумерів складова система була придатна, бо в їхній мові слова складалися в основному з одного, максимум з двох складів. У семітських мовах складів було значно більше, тому шумерське письмо мало їм підходити, надто громіздким був би запис.

Ассірійці спростили клинописну систему, скоротивши кількість знаків та зробивши свої доповнення.

Після розшифровки клинопису до сірих, непримітних табличок почали ставитися зовсім інакше. Якщо раніше їх могли недбало звалити в ящики, як зробили з бібліотекою Ашшурбаніпала, що зберігалася в Британському музеї, то пізніше, знайшовши, їх старанно сортували, очищали від пилуки й направляли в наукові центри.

Інакше кажучи, почали брати приклад з древніх. Адже ще в Уруці, де знайшли багато глиняних табличок, їх зберігали у вербових корзинах, які потім зав'язували, чіпляли етикетки з написами: «Посилка робітників», «Документи щодо саду», «Очеретяна корзина з документами щодо майстерні ткачів» тощо.

Це були архіви царських та храмових господарств. Здавалося, що може бути цікавого в цих архівах? Що може дати хоч би такий запис: «Сорок п'ять рабинь послано на один день тягати очерет для полагодження корабля та для доставки балок у палац»? Вже краще прочитати який-небудь міф або сказання про історичний похід.

Проте вчені думають інакше. У господарських документах розкривається сутність рабовласницького ладу, тому їх так старанно вивчають.

Ось купча на продаж сина:

«Сина Сін-нурі, на ймення Залілум, Бальмунамхе купив у його матері Сін-нурі! За його повну ціну він одважив їй 11 шекелів срібла. Вона поклялася своїм царем перед ювеліром Ібі-ілабратом, перед птахоловом Сін-гамілом, перед Варад-Наннаром, перед Сін-Ерібом, перед Аху-вакаром, перед Енліль-ше-мі, перед Аху-вакрумом, перед Лу-ніншубур-ка, перед Іліма-ахі в тому, що в майбутньому не матиме претензій».

Короткий, скупий документ. Та можна уявити, в якій бідності жила мати, якщо наважилася продати власного сина.

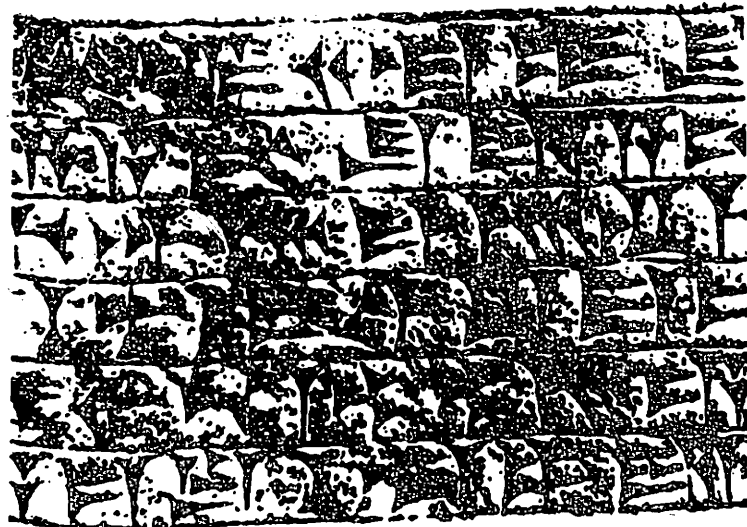
У фондах Лувру зберігається «аркуш» із рахівничо-бухгалтерської книги стародавнього Шумеру. Наглядач складав список рабів, щоб вирахувати, скільки зерна треба їм для прогодування. Стовпчиками йдуть імена жінок та дітей, і дуже часто стоїть позначка «померла». Щомісяця різко скорочувалася потрібна кількість зерна через занадто велику, непомірну смертність рабів.

Так за кожною цифрою, за сухим переліком осіб чи предметів допитливий розум зможе побачити багато цікавого.

Крім цих ділових документів, шумери залишили нам праці в математики, сільського господарства, медицини, літературні твори.

Теорема Піфагора була доведена ще математиками Месопотамії. Шумерські вчені складали календарі, карти, успішно використовували у медицині різні рослини.

Глиняні таблички розповіли нам про мудрість і поетичність шумерського народу. Наприклад, прислів'я. Вони набагато давніші за єгипетські.

● КЛИНОПИС ДАВНЬОГО ШУМЕРУ

Якщо країна погано озброєна,
Ворог завжди стоятиме біля воріт.

Вивернувся від дикого бика,
Наштовхнувся на дику корову.

А байки, сюжети яких, як вважали, придумав Езоп, виявляється, створювалися ще раніше в Шумері!

...Близько чотирьох тисяч років пролежали в землі сімнадцять клинописних шумерських табличок. Коли археологи витягли їх на світ божий і прочитали, здивуванню не було меж: це була своєрідна педагогічна поема, що звучить актуально навіть сьогодні. Наведемо уривок з неї, розмову батька з сином:

«— Куди ти ходив?

— Я нікуди не ходив.

— Якщо ти нікуди не ходив, чому ти байдикуєш?

Ходи-но до школи, стань перед «вітцем школи», розкажи йому заданий урок, відкрий свою шкільну сумку, пиши свою табличку, і хай «старший брат» напише для тебе нову табличку. Коли закінчиш свій урок і покажеш наставнику, повертайся до мене, не швендай на вулиці. Ти зрозумів, що я тобі сказав?

— Я зрозумів і можу все повторити.

— Тоді повтори.

— Зараз повторю.

— Говори ж! Починай же, говори!

— Ти сказав, щоб я пішов до школи, розповів заданий урок, відкрив свою шкільну сумку, писав свою табличку і щоб «старший брат» написав для мене нову табличку. Виконавши завдання, я повинен продовжити заняття, потім показати все наставнику, а потім повернутися до тебе. Ось що ти сказав мені.

— Послухай, будь же мужчиною! Не стій на майданах, не розгулуй по садах. Коли йдеш вулицею, не дивися на всі боки. Будь поштивим, тремти перед своїм наставником. Коли наставник побачить в очах твоїх страх, він полюбить тебе».

Далі йде монолог батька про користь праці та згубний вплив неробства.

Ці сімнадцять глиняних таблиць — прекрасний пам'ятник педагогічних поглядів, близьких і зрозумілих нам.

ХТО ВИГРАВ БИТВУ ПРИ КАДЕШІ?

Навесні 1296 року до нашої ери долиною ріки Оронт рухалась єгипетська армія. Одна з наймогутніших армій, яку знав Єгипет. Двадцять тисяч воїнів були вишикувані у чотири колони, названі іменами головних богів Єгипту. Першу колону Амона вів сам Рамсес II, єгипетський фараон, «син бога». За нею на відстані двох кілометрів рухалась колона Ра, за сім кілометрів від неї виблискували знамена бога Птаха. Замикала цей марш колона Сета.

Уже тривалий час на кордоні між єгипетським і хеттським царствами відбувалися криваві зіткнення. Руйнували міста, убивали й проганяли жителів. Йшла боротьба за панування над східним узбережжям Середземного моря.

На п'ятому році царювання Рамсеса II хетти вторглися у Палестину. І тоді фараон зібрав військо й рушив уздовж Фінікійського узбережжя на північ, до найбільшої хеттської фортеці в Сирії — Кадеша. Він знав, що прямо перед ним знаходяться головні сили хеттів під проводом царя Муваталліса...

Хеттська армія теж нараховувала 20 тисяч воїнів.

Її ядро складав найгрізніший рід військ того часу — бойові колісничі. Екіпаж хеттської колісничі включав візницю, лучника й щитоносця. Єгипетський — складався з двох чоловік. Лучник змушений був захищатися сам. Хеттські колісничі, легші й рухливіші, мали більший досвід взаємодії з іншими родами військ.

Рамсес II рухався у напрямку до Кадеша, назустріч своєму ворогові. Та хеттів не було видно. Поки Рамсес розгублено обговорював становище із своїми воєначальниками, Муваталліс діяв за попередньо наміченим планом. Послав у табір єгиптян двох шпигунів, яких видали себе за дезертирів і повідомили, ніби хетти, налякані могутньою армією фараона, відступили далеко на північ.

Тоді Рамсес став на чолі передового загону й рушив уперед, залишивши далеко позаду свої головні сили. Уважно стежачи за маневрами супротивника, Муваталліс обійшов авангард єгиптян з тилу й увірвався в колону Ра, що була на марші. На великій швидкості стрімкі, легкі колісничі врізалися в не готові до бою війська єгиптян і засипали їх стрілами. Рештки колони Ра в шаленій паніці увірвалися в табір авангардної колони Амона й потягли її за собою. Колісничі хеттів блискавично проскочили через лави втікачів і оточили Рамсеса II. У цей час колони Сета й Птаха, нічого не знаючи, марширували далеко позаду.

Здавалося, єгиптяни зазнали повної поразки. Та трапилось чудо, яке пізніше Рамсес пояснив втручанням свого бога.

«Злочин моїх солдатів і воїнів на колісничих, що кинули мене, такий великий, що цього не можна навіть виразити словами. Але бачите: Амон дарував мені допомогу... жодного візника не було у мене під рукою... Було їх (хеттів — В. Д.) усіх разом тисяча бойових колісниць, — усі цілилися прямо у вогонь (тобто в голову Рамсеса, прикрашену діадемою із зображенням священного змія, що вивергав із пащі полум'я. — В. Д.). Та я кинувся на них! Я... миттю дав відчутти їм силу своєї руки. Я звалював і убивав їх, хоч би де вони були, і один кричав другому: «То не людина серед нас, то нездоланий Сет... Те, що він робить, понад сили людські!»

Рамсесу пощастило прорватися на південь і зустріти там єгипетський гарнізон. Очоливши його, Рамсес негайно повернувся в табір, зайнятий хеттами.

У цей час сп'янілі від перемоги хетти, перетворившись у натовп мародерів, грабували єгипетський табір. Захоплені зненацька, вони не зуміли дати відсічі. Зчинилася нова кривава битва. Підоспіла колона Птаха. Муватааліс кинув проти неї тисячу бойових колісниць, та, змушені зосередитися на обмеженому просторі, вони втратили маневреність. Увечері хетти відійшли за стіни Кадеша, а Рамсес відступив до своїх кордонів.

Битва засвідчила, що сили обох країн рівні. Між государями було укладено угоду «про вічний мир і дружбу» — один з перших в історії політичних документів. Він підтверджував рівновагу сил. Скріпив угоду шлюб Рамсеса II з дочкою хеттського царя. Мир було забезпечено на сімдесят років.

З прибуттям у країну після кадешських подій Рамсеса II оголосили... переможцем хеттів! Його нарекли «безстрашним, великим, у пошані в усіх країнах... тим, хто поклав край хвальбі країни хеттів», «сином бога Ра, що розтоптав державу хеттів». На честь великої перемоги спорудили пам'ятники. Придворний поет склав поему про перемогу Рамсеса II, в якій докладно описав хід битви при Кадеші.

Цей твір докладно аналізує К. Керам у своїй книзі «Вузька ущелина й чорна гора». І цілком переконливо показує суперечливість поеми та необгрунтованість тверджень Рамсеса про свою перемогу. К. Керам називає цей факт «чистісінькою фальсифікацією історії», «першою фальсифікацією, про яку нам відомо», «шедевром пропагандистської фальшивки».

Фальшивка «працювала» протягом трьох тисяч років. Причиною була та обставина, що хеттів тривалий час вважали незначним прикордонним народом. Історики навіть не думали, що біля Кадеша зустрілися дві величезні військові сили тих далеких літ.

Та прийшов час, і... хеттів «відкрили».

Ще в 70-х роках XIX століття британський сходознавець А. Сейс оголосив, що на Стародавньому Сході не дві культури й писемності — ассіро-вавілонська та єгипетська, — а три. Третій народ — носій древньої цивілізації він назвав хеттами. Проте до цієї заяви поста-

вилися холодно, і за А. Сейсом закріпилося прізвисько «винахідника хеттів». Та на цей час були вже знайдені пам'ятки хеттської писемності, які, безумовно, давали підстави для подібних тверджень.

Назва народу «хетти» наводиться і в Біблії. У ній сказано, наприклад, що за часів патріарха Авраама хетти володіли Ханааном. Та скептичне ставлення вчених кінця XVIII—XIX століть до Біблії як джерела історичних відомостей заважало серйозно сприйняти ці свідчення, хоч саме в цей час відбувалося справжнє відкриття Стародавнього Сходу. У ту пору археологія та мовознавство здійснили стрімкий злет. Були розшифровані ієрогліфи й клинопис.

Першою знахідкою, що примусила звернути увагу на нову писемність, став Хаматський камінь. Його знайшли в сирійському місті Хама на базарі. Незабаром виявили ще чотири камені. Три були вмонтовані у стіни, а четвертий лежав на площі. Він мав «чудодійну» силу. Хворий на ревматизм, лігши на нього, «миттю зцілювся».

Вчені неодноразово намагалися підступитися до каменів для того, щоб скопіювати написи. Та фанатичний натовп мусульман ревно оберігав реліквії. Лише втручання намісника Сирії дало можливість вивезти камені (та й то за допомогою солдатів!) і розпочати їх вивчення.

Протягом незначного проміжку часу пам'ятники хеттської писемності знайшли в різних місцях Передньої Азії, досить далеко один від одного. Це допомогло А. Сейсу дійти висновку, що хетти були не малочисленим північносирійським племенем, як вважали вчені, а могутнім народом, що створив царство на великій території.

Під час розкопок у Сирії були знайдені скульптури з написами тією ж мовою, що й на хаматських каменях. Текст, накреслений рельєфними знаками тієї ж писемності, покривав спину й боки лева, що прикрашав ворота міста Мараша в Туреччині.

За 150 кілометрів від Анкари знайшли святилище, вирубане в скелі, — своєрідну галерею богів. На їхніх постатях висічені знаки тієї ж невідомої писемності.

Один знак — — на скульптурах повторювався.

І А. Сейс тоді припустив, що це ідеограма поняття «бог».

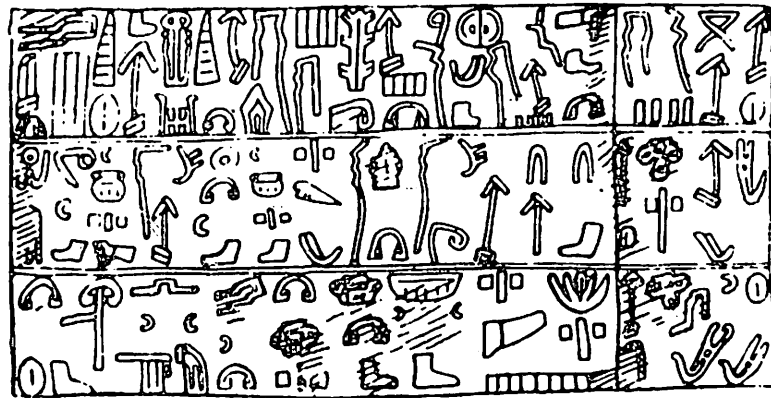
До 1900 року було видано список хеттських написів, що нараховував уже близько сотні назв.

Були й інші вагомні аргументи на захист тези про існування на Стародавньому Сході третьої великої держави. Насамперед послання від хеттського царя Суппілліумаса, яке зберігалось в архівах єгипетських фараонів і в якому говорилося, що цар хеттів бере до відома вступ на єгипетський престол фараона Аменхотепа. Тон послання ввічливий, сповнений гідності. Так міг писати лише рівня. Надмірні вихвалання Рамсесу II з приводу його «перемоги» над хеттським володарем теж якоюсь мірою свідчили, що хетти були сильним і грізним суперником. Але що це був за народ? Коли він виник, якою мовою розмовляв, яку створив культуру, який мав політичний та економічний лад? На всі ці питання треба було шукати відповіді...

І ось 1905 року археологи почали розкопки в районі Богазкьою, де 22 роки тому знайшли глиняні таблички з хеттськими написами і несподівано відкрили державний архів хеттського царства! Частина знайдених табличок на аккадській мові. На той час аккадський клинопис був розшифрований, «аккадські» таблички вже читалися. Стало ясно, що експедиція перебуває на землі столиці Хеттської держави. Тут же видобули з-під землі надзвичайну знахідку — хеттський варіант знаменитої угоди «про вічний мир і дружбу» між єгипетським фараоном і хеттським царем, вирізьбленої єгипетською мовою в храмі Амона у Фівах.

Тепер учені мали достатню кількість пам'ятників писемності, щоб розпочати дешифровку. Виявилось, що хеттські писемні пам'ятники зроблено двома видами знаків — клинописними та ієрогліфічними. Клинопис на Стародавньому Сході був поширений більше, ніж ієрогліфіка. Він відігравав ту ж роль, що й латиниця в середньовічній Європі, і так само, як латинський алфавіт, використовувався в багатьох давніх мовах.

Було очевидно, що проблема дешифрування зводиться до тлумачення особливостей хеттської мови, бо принцип читання клинопису та ієрогліфів уже відомий. Для розуміння хеттських текстів залишалось розібратись у структурі мови, її граматичних формах.

⊙ ХЕТТСЬКІ ІЄРОГЛІФИ

Початок розшифрування клинописного та ієрогліфічного варіантів хеттського письма пов'язаний з іменем чеського вченого Б. Грозного.

Професійну підготовку Б. Грозний отримав у Відні й Берліні. У двадцять чотири роки він став професором Віденського університету. У своїй діяльності Б. Грозний не обмежувався лише розшифруванням стародавніх мов. Він мав іншу мету — вивчити цивілізації Стародавнього Сходу. На відміну від сучасників, що займалися майже виключно міфологією та релігією Стародавнього Вавилону й Ассирії, Б. Грозний вивчав економіку цих держав...

Перед першою світовою війною Б. Грозний копіював хеттський клинопис. Складність роботи над хеттськими текстами полягала передусім у тому, що не було білінгви (її знайшли пізніше, і вона підтвердила правильність розуміння слів). Лишався один шлях — за допомогою висновків і зіставлень спробувати з'ясувати структуру мови.

Б. Грозний почав з тлумачення записів хеттських законів. Структура речень параграфів законів була шаблоном: «якщо хтось зробить те-то, він заплатить стільки-то». Вченому напрочуд швидко вдалося проникнути у граматичну будову мови. Йому на подив, вона виявилася індоєвропейською, а не семітською, як більшість стародавніх мов Передньої Азії. Явно простежувалися зміни, що відбувалися з тими ж самими

словами, тобто чергування закінчень. Уся система словозміни свідчила, що мова Індоевропейська, хоч вона й пересипана аккадськими словами та словосполученнями.

У правильність свого висновку про природу хеттської мови Б. Грозний повірив остаточно, проаналізувавши одне речення. Воно складалося з двох частин з однаковою структурою. У першій частині вчений побачив шумеро-вавілонську ідеограму *хліб* з нарощенням *ан*, потім слово *ezzateni*, дуже схоже на російське *есть*, німецьке *essen*, латинське *edere*. Учений припустив, що значення цього слова — *їсти*. Перше слово другої частини речення *wadar* — схоже на давньонімецьке *watar* — *вода*. І раптом несподівано зрозумів зміст речення: «Нині їжте хліб ваш і воду вашу пийте».

Спираючись на смисл цілих речень, учений досить швидко з'ясував значення великої кількості хеттських слів та граматичних форм. Так Б. Грозному пощастило відкрити мову хеттського клинопису, найдавнішу з добре відомих індоевропейських мов. Якщо раніше найдавнішими текстами індоевропейською мовою вважали поеми Гомера та індійський епос «Ріґведа», датовані серединою другого тисячоліття до нашої ери, то прочитання хеттських текстів допомогло вченим зазирнути глибше в темряву віків, до XVIII століття до нашої ери.

Таку змогу дає найдавніша пам'ятка хеттської писемності — напис царя Аніттаса, іменем якого починається список двадцяти дев'яти хеттських царів. Він об'єднав хеттські племена, переміг ворогів і заснував Хеттську державу. Аніттас рушив з великим військом проти племен хатті, розбив їх, а головне місто Хаттусас зрівняв із землею і зробив храмовий напис: «Я взяв його вночі приступом і на місці його посіяв бур'ян. Якщо хто-небудь з тих, хто буде царювати після мене, знову заселить Хаттусас, хай покарає його небесний бог Грози!..»

Повільно осягали дослідники хеттську мову. Оскільки ті ж самі слова в текстах відтворювали в одному випадку за допомогою ідеограм, в іншому — фонетично, ставало відомо, як вони звучать. Навпаки, постійна передача загальноживаних слів лише ідеограмами не дає змоги з'ясувати, як вони вимовляються по-хеттсь-

ки. Наприклад, досі невідомо, як звучать слова *син*, *брат*, *сестра*, *дружина*, *собака*.

Тепер хеттська клинописна мова завдяки зусиллям багатьох учених до найдрібніших деталей розшифрована. Прочитані й клинописні таблички, що розповіли про історію цього народу.

Насамперед стало ясно, що хетти не корінні жителі Малої Азії. Вони прийшли із Заходу й осіли в Анатолії.

Серед клинописних табличок з Богазкьоя віднайшлися нечисленні, написані відмінною від хеттської мовою — не індоевропейською й не семітською. На них були записані молитви, заклинання, космогонічні міфи. Ця нова мова, відкрита все тим же невтомним Б. Грозним, була, мабуть, давніша і застосовувалася як культура. Її назвали хаттійською.

Коли хетти прийшли в Малу Азію, країна ця не була безлюдною. В ній жили племена хатті, ім'я яких хетти запозичили. (Про боротьбу хеттів з хаттами ми вже згадували, коли розповідали про найдавніший пам'ятник хеттської писемності — написи царя Аніттаса). Потім хатті й хетти змішалися. Мову хаттів, як культуру, разом з релігійними обрядами, богами й культурою сприйняли зайшли племена. Проте світською, загальноживаною лишилася хеттська-нессійська.

У тому ж архіві хеттських володарів знайдено таблички індоевропейською лувійською мовою. Ці племена були закинуті в малоазійські землі однією з хвиль переселення народів із Заходу.

У Богазкьойському архіві зберігалися клинописні таблички вісьмома мовами, і їх усіх вдалося розшифрувати. Прочитано дипломатичне листування, зводи законів, судові вирoki, релігійні книги, настанови для придворних церемоніалів, посібники для виучки кофей, медичні твори, військові статuti, податкові записи та інше.

Проте залишалися ще пам'ятники хеттської писемності, які не були прочитані, хоч знайшли їх набагато раніше від клинописних. Йдеться про хеттські ієрогліфи. Вони стали пробним каменем, на якому дослідили й перевірили можливість дешифровки.

Ієрогліфіку використовували для монументальних написів. Знамениті хаматські камені, галерея богів,

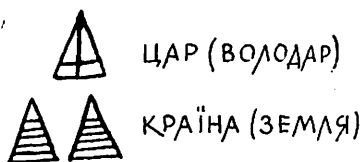
вирубана у скелі Язиликая, та багато інших пам'ятників, знайдених у 69 місцях, мовчали. Шістдесят років мізували вчені над тим, щоб вони заговорили.

Першим розшифрував окремі значки хеттського ієрогліфічного письма А. Сейс, і досить оригінальним способом.

Насамперед він узявся за пошуки білінгви, що є однією з основних передумов успіху дешифровки. В одному з журналів А. Сейс прочитав опис срібного диску, на якому зображена постать людини, оточена дивними значками. Навколо йде обідець з клинописним текстом.

«Це білінгва!» — вирішив А. Сейс і доклав величезних зусиль, щоб знайти диск, цілком імовірно, печать. І невдовзі одержав її. Це була білінгва. Та вона мала так мало знаків; що встановити однозначні зв'язки між ієрогліфами та групами клинописних знаків виявилось неможливим. Зміст напису гласив: «Таррикетимме, пан землі Ерме».

Проте А. Сейсу вдалося виділити два знаки правильно:

Ще один знак — бог був помічений на фігурах богів у святилищі Язиликая.

У 30-ті роки нинішнього століття були встановлені ідеограма *син*, дієслово *робити* й формула *прокляття*, яку вміщували в кінці багатьох стародавніх текстів. Вона звичайно складалась із стандартних виразів, що й дало змогу міркувати про структуру речення...

Наступний важливий крок до дешифровки хеттських ієрогліфів — читання імені царя Суппілуліумаса та списку імен інших царів на скелі в Богазкьої, відомих у клинописному варіанті. На початок другої світової війни вже читали значну кількість складових знаків і мали уявлення про відмінювання та дієвідмінювання, досліджуючи досить довгі тексти пізніх написів.

Восени 1947 року сталося сенсаційне відкриття. Німецький професор Г. Боссерт знайшов на південному

сході Туреччини на горбі Каратепе («Чорна гора») декілька розлогих написів частково на хеттській ієрогліфічній, частково — на фінікійській мовах. Докладне вивчення допомогло встановити, що це білінгва.

Сталося це так. Г. Боссерт вирішив розшукати загадковий «Левиний камінь», про який почув від кочівників в одному невеличкому турецькому селі. Г. Боссерт знав, що в хеттів лев був однією з найпопулярніших символічних тварин.

Після тривалих і наполегливих пошуків ученому пощастило натрапити на слід у районі гірського хребта Каратепе. Дорога йшла через такі густі хащі колючого чагарника, що Г. Боссерту та його супутникам довелося видиратися по ледь помітній чабанській стежці. Досягнувши вершини гори, він побачив довгожданий «Левиний камінь».

Перед Г. Боссертом постала фортеця з валами, рештками стін. Тут же він знайшов вертикальну плиту темно-сірого базальту, а на ній побачив рельєфи й написи фінікійськими та ієрогліфічними письменами. Це була довгождана білінгва.

Після прочитання фінікійської частини можна було б почати зіставлення знаків з ієрогліфами, проте спершу належало довести, що це дійсно білінгва. На камінь нанесли три фінікійські написи, що супроводжувалися двома хеттськими ієрогліфічними текстами. Та знаки були настільки безладно розкидані на поверхні каменю, що виявилось неможливим віднайти початок хеттських ієрогліфічних текстів.

Пощастило встановити, що в текстах йдеться про царя Азітаванда. Проте тотожність текстів двома мовами можна довести, лише прочитавши ціле речення. І лише поєднання точного логічного аналізу з інтуїцією допомогло вченим знайти початок ієрогліфічних написів. Білінгва не лише підбила підсумки роботи над дешифровкою хеттських ієрогліфів, а й відкрила нові обрії для подальших досліджень.

При докладнішому вивченні вдалося встановити, що ієрогліфічні написи зроблені мовою, подібною до лувійської, — іншою індоєвропейською мовою Анатолії, написи якою теж зберігалися в хеттських державних архівах.

Як тепер стало відомо, ця писемність також склада-

ється з ідеограм, фонетичних знаків та «ключових знаків». Читання починається із зображення людини, яка вказує на себе, що значить я (*есъм*). На початок рядка звернені його обличчя, руки, ноги. Рядки міняють напрямок бустрофедном: кінець першого рядка співпадає з початком другого.

Розшифровка хеттського письма триває. До повного завершення досліджень ще далеко. Встановлено, що склади мають кілька варіантів, а варіанти не виокремлені, не можна говорити про повну вірогідність читання. Малий і словниковий запас.

Дві з половиною тисячі років тому хетти зникли з історичної арени. Сталося це після розпаду централізованої держави на окремі васальні області. Проте культурні традиції хеттів ще тривалий час зберігалися, надто у південних районах з лувійським населенням. Саме там знаходили пізні ієрогліфічні написи хеттських текстів, що належали X—VIII століттям до нашої ери.

Після хеттів лишилося мало пам'ятників культури. І представлені вони в основному фрагментарно. Та дешифровка хеттської писемності розповіла нам багато що про цей народ, його побут, звичаї, господарський уклад.

Хеттські боги простакуваті, вони не відзначаються ні мудрістю, ні проникливістю. Хетти сперечаються із своїми богами, дорікають їм за несправедливість і просять, намагаючись говорити красиво й переконливо.

Багата на виражальні засоби хеттська поезія. Ось вірш про сонце:

Вітаю тебе, сонячний боже небес!
Ти бачиш серця всіх людей,
та нікому не дано бачити серце твоє.
Якщо хто злочином себе заплямував,
ти стояв над ним, сонячний боже небес!
Я ходжу праведним шляхом, і ти бачив того,
хто лиха мені завдав, о сонячний боже небес!

Серед творів літератури багато міфів, оригінальних та перероблених.

Ми узнали ім'я одного хеттського літератора — Кілдаса. Це — найдавніший з усіх відомих нам поетів. Він

жив за п'ятсот років до Гомера і створив чи опрацював великий епічний твір про боротьбу богів за владу в небесному царстві.

Хеттський бог Грози із своїм братом Тасмісом вирушає до базальтової скелі Хацці, яка постійно росте, загрожуючи зруйнувати божий трон:

І взяв його за руку і йшов з ним до гори Хацці.
І спрямував свій погляд на страшний камінь,
і ось побачив він страшний камінь,
і зі злості змінився колір його обличчя.
І сів бог Грози на землю,
і рікою текли у нього сльози.
І промовив тоді бог Грози із зволуженим поглядом:
хто може дивитися на такий жах?
Хто насмілиться з чимось подібним вступити у боротьбу?
Та богів Грози сказала на це Іштар:
Брате мій, він не розуміє багато, він не розуміє мало:
дурний він (цей камінь), лише сили в нього на десятьох...

Ці зразки поезії свідчать про багату літературну традицію хеттів.

Хеттська література породила своєрідний жанр — короткі оповідання, що одержали в істориків назву «записи недоглядів і глупства». За формою вони схожі на портретні зарисовки й зображають недбайливих безчесних чиновників, суддів-бюрократів.

Серед розшифрованих пам'яток писемності чимало наукових праць. Багату математичну літературу хетти одержали від вавілонян, які за п'ятнадцять століть до Піфагора, Архімеда та Евкліда вивели формули для вирахування площ трикутника, прямокутника, трапеції, круга, об'єму куба, паралелепіпеда, звичайної і зрізаної пірамід, конуса та інших фігур. Вавілоняни вміли підносити до степеня, мали спеціальні таблиці з квадратними й кубічними коренями. Нічого свого в усі ці розрахунки хетти не внесли.

Зате справді оригінальним є розроблене хеттами право. На жаль, від хеттського кодексу лишилося всього дві клинописні таблички. Та навіть збережені тексти свідчать, яка сувора відмінність існувала між винуватістю й невинністю, між відповідальністю й недбалістю у виконанні обов'язків. Ці високі досягнення правового

мислення стали для сучасної науки вражаючим відкриттям.

Дуже важливим історичним твором є «Аннали Мурсіліса», в яких події суворо розподілені за роками. Це не розважальне чтиво. Тут сухо й досить об'єктивно викладаються факти; як історичне джерело «Аннали...» цілком відповідають вимогам, які ставляться навіть у наш час.

У руїнах Хаттусаса (зруйноване місто відбудувалося й стало столицею хеттів) виявили велику кількість фрагментів тримовних шумеро-вавілоно-хеттських словників, які водночас були й підручниками писемності, а також шумерської, на той час мертвої, та вавілонської мов.

Особливе місце посідає посібник для виучки коней. Це перший з відомих нам творів такого роду. Написав його конюх хеттського царя мітаннієць Кіккулі. Принципи виучки коней, викладені в ньому, відповідають принципам сучасної «англійської школи».

Багато літератури «ворожбитської», астрологічної, медичної з містичним забарвленням, запозиченої у вавілонян та ассірійців, хетти також зарахували до наукової.

А тепер трохи про те, як писали хетти. На одному з барельєфів зображений хлопчик, спадкоємець престолу Таргумпіас, з матір'ю. Біля нього лежить учнівський зошит і пляшечка з тушшю. Зошит — складана дошка з петлями на згині й застібкою. Дерев'яні дощечки хетти обтягували полотном і ґрунтували вапном. Писали щіточками й тушшю. Листи писали на свинцевих смужках. Вони легко згортались, а текст легко стирався, так що на смужці можна було писати знову.

Оскільки в основному використовували дерев'яні дощечки, багато пам'ятників писемності до нас не дійшли.

Тепер вважається доведеним, що початковим письмом хеттів були ієрогліфи. Винайшли їх хетти незалежно від єгиптян, ведучи від рисуночного письма. Пізніше хетти запозичили клинопис, але ієрогліфічне письмо також було дуже поширене.

Клинопис — письмо державних канцелярій. Державні угоди гравіювали на сріблі, залізі або свинцеві.

І ще одне дивовижне мистецтво письма мали хетти — різьба на камені. Кожен знак висічено з такою старанністю, що напис часом перетворювався на твір мистецтва...

Зовсім недавно сотні ієрогліфічних написів захопили вчених своєю загадковістю. Тепер завдяки зусиллям дослідників вони перестають бути таємницею, і хетти все виразніше постають перед нами з п'ятьми тисячоліть багатоліким народом із своєю розмаїтою самобутньою культурою.

ОСТРІВ РІЗНИХ МОВ

У третьому й другому тисячоліттях до нашої ери на острові Егейського моря, на заході Малої Азії, в Греції та на острові Крит була яскрава, високорозвинута культура. Її численні сліди знаходять і досі. Найвищі значніші археологічні пам'ятники дали нам острови Крит і Мікени. Ось чому цю культуру називають крито-мікенською.

Великий Гомер у своїй «Одіссей» присвячує Криту хвалебні слова:

Острів прекрасний лежить посеред винно-темного моря,
Крит плодоносний, навколо омиваний хвилями. Сила,
Безліч там всякого люду живе, а міст — дев'яносто.
Різні там мови змішалися: там проживають ахеї,
Етеокрити відважні, кідоняни, плем'я дорійське,
Що розділилось на три, та ще богосвітлі пелазги.
Кнос — це місто у критян найбільше...¹

Допитливі греки не лише бували на Криті, а й у своїх численних міфах та легендах частенько згадували цей острів. У міфах відобразилися могутність і колишня велич Криту.

Лише кілька десятиліть тому наші знання про Крит обмежувалися легендами і працями великих умів давньої давнини — Геродота, Арістотеля та інших.

Намагався почати розкопки на місці древнього Кносського палацу, де, як твердять міфи, у Лабіринті жив

¹ Переклад із старогрецької Бориса Тена.

Мінотавр, і Г. Шліман. Та ділянка землі, на якій передбачалися розкопки, належала приватній особі. А Шліман не мав потрібних коштів.

Відкрити Критську культуру пощастило іншій людині — англійцеві А. Евансу. Він походив із заможної родини. Батько А. Еванса, геолог і збирач старожитностей, був тісно зв'язаний з Оксфордським університетом та Лондонським королівським товариством. Хлопчик ріс у середовищі, де виявляли величезний інтерес до пам'яток старовини.

Закінчивши університет в Оксфорді й одержавши посаду викладача історії, А. Еванс міг зажити спокійно, забезпечено.

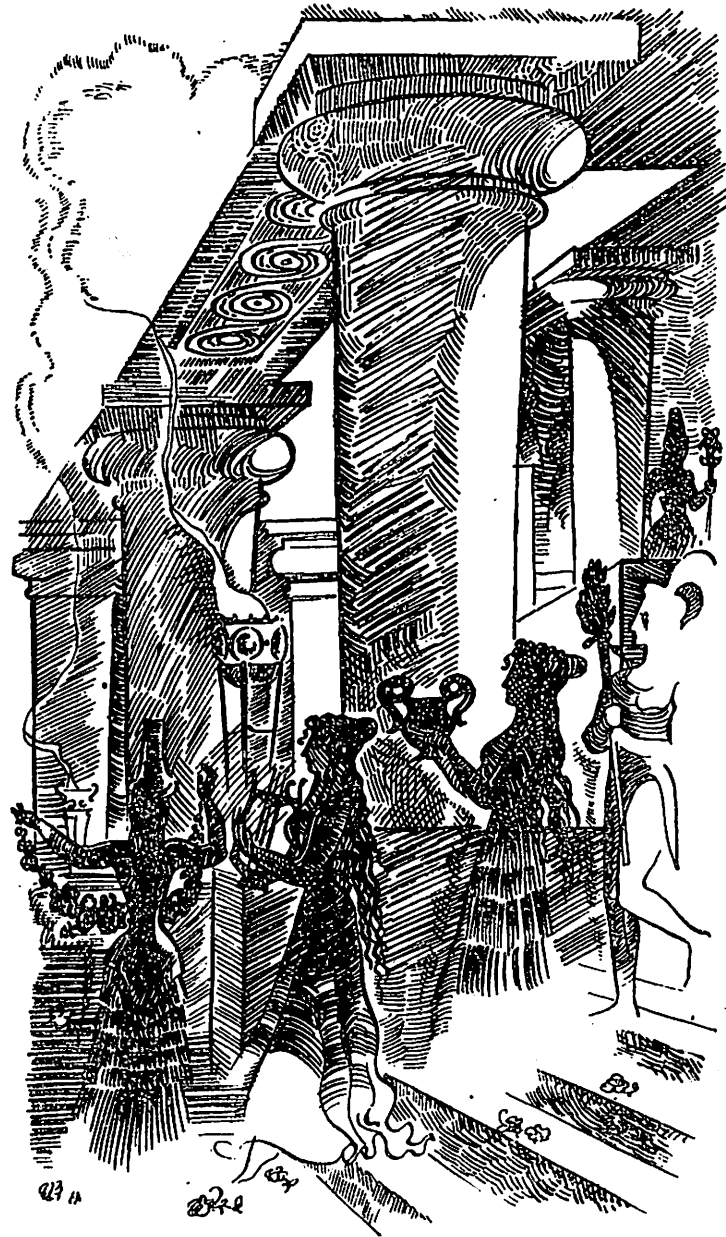
Та не таким був цей англієць. З речовим мішком за спиною він обходив Румунію, Норвегію, Швецію, Балкани. І завжди був у центрі політичних подій. То приєднувався до повстанців, то брав участь у партизанській боротьбі, то пристрасно виступав на захист південних слов'ян. Ставши хранителем невеликого музею в Оксфорді, у фондах якого панувала страшна за небаність, А. Еванс з головою поринув у роботу.

1889 року один завзятий мандрівник, повернувшись на батьківщину з Греції, подарував музею в Оксфорді декілька предметів старовини. Особливо зацікавила А. Еванса чотиригранна сердолікова печатка із зображеннями на кожній грані. Деякі з них нагадували то голову вовка, який висолопив язик, то барана, то якогось птаха. Це скидалося на хеттські ієрогліфи. Та решта знаків були несхожі ні на ієрогліфи, ні на клинопис.

Можливо, це свідчення якоїсь досі невідомої культури? Але як печатка потрапила в Грецію?

І А. Еванс їде в Афіни на розшуки старовинних печаток. Кілька таких печаток з поздовжнім отвором удалося знайти. Їх власники твердили, що печатки привезено з Криту. Це наштотувало археолога на думку, що, можливо, печатки — сліди стародавньої критської культури, яку запозичила Греція.

На Криті А. Еванс був приємно здивований. Як прикраси й амулети жінки носили саме такі сердолікові печатки. Старожитності врятувало марновірство місцевих селян. Вони були переконані, що коли такий «галос» (тобто «той, що приносить молоко») повісити на

шию, то у матері-годувальниці тоді з'явиться багато молока.

Водночас А. Еванс надибав кам'яну плиту з невідомими письменами: вони нагадували не ієрогліфи, а знаки, схожі на літери. Пізніше було знайдено кілька глиняних табличок з подібними літерами. Уважно вивчав учений всі ці предмети. Адже, найімовірніше, письмо Криту було винайдене жителями острова ще в догрецький період.

Та припустити не значить довести. А докази, як розумів А. Еванс, можна здобути лише під лопатою археолога. Отже, треба копати. Повернувшись сюди через кілька років, А. Еванс купив ділянку землі, де, як вважали учені, стояв колись Кносський палац.

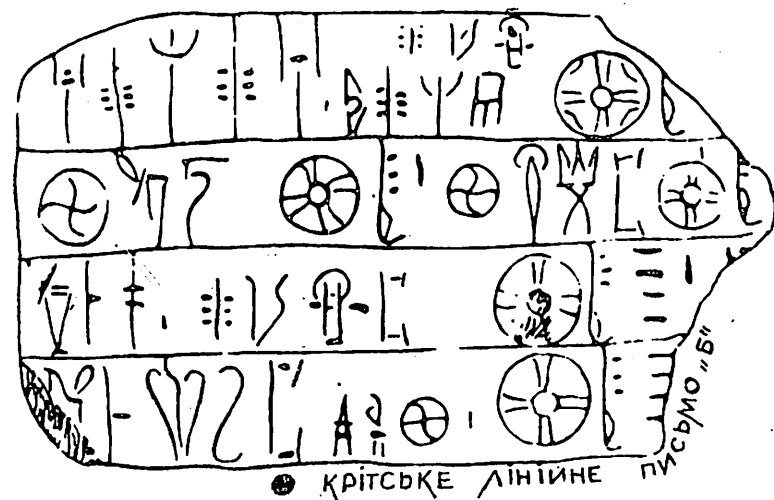
За тридцять років невтомному дослідникові вдалося розкопати величезний палац, подібного якому не знаходив навіть Г. Шліман. Чудовий пам'ятник стародавньої архітектури, палац був прикрашений фресками, мав водопровід і каналізацію, чого не знали давні греки.

Та найбільше А. Еванса, звичайно, цікавили пам'ятки письма. При розкопках їх набралось досить багато. Вивчивши знайдені тексти, англієць зміг зарахувати їх до трьох груп: ієрогліфічного, лінійного письма А та лінійного письма Б. Початкове письмо Криту було ієрогліфічним. З XVII століття до нашої ери з'являється один різновид лінійного письма, якому присвоюється індекс А, і з XV століття — інший різновид — лінійне письмо Б. Пам'яток останнього набралось найбільше.

У 1909 році А. Еванс видав в Англії перший великий том про пам'ятки критського письма. Але як приклади навів лише знахідки ієрогліфічного письма. Написи, виконані лінійним письмом А й Б, А. Еванс обіцяв опублікувати в наступних томах.

Однак пройшло двадцять шість років, перш ніж А. Еванс опублікував з великої кількості табличок (близько трьох тисяч) лише незначну частину — 120. Тим самим він завдав величезної втрати науці, загальмувавши розшифровку лінійного письма.

Сам не маючи сил упоратися з дешифруванням, А. Еванс не дав змоги зробити це іншим. Щоправда, спершу він ішов правильним шляхом. Припустивши,

що авторами табличок були греки, він прочитав кілька слів по-грецьки. Та потім відмовився од цього висновку й до кінця життя дотримувався неправильної теорії.

У тому, що таблички не могли бути написані греками, А. Еванс почасти мав слушність. Деякі таблички, з лінійними знаками А, дійсно написано іншою мовою, але таблички з лінійним письмом Б — по-грецьки. Те, що вчені не зразу встановили це, й заважало дешифруванню.

А. Еванс правильно визначив і систему письма, зарахувавши її до складової. Хоч знаків на табличках небагато, менше ніж сотня, це було не буквене письмо.

У буквеному, як ми знаємо, зустрічається тридцять-сорок знаків, а не сімдесят чи дев'яносто. Англієць указав, що, крім складів, у письмі використовувалися й цифри, і правильно визначив деякі з них. Так, вертикальна риска означала одиницю, горизонтальна — десять, круг — сотню і т. д.

Багато вчених пробували свої сили в дешифровці критського письма. Взався за справу й знаменитий чеський учений Б. Грозний, але успіху не добився. Б. Грозний намагався зрозуміти крито-мікенські знаки, зіставляючи їх то із знаками хеттів, то шумерів, то

фінікійців, і схожі «читає» однією з цих мов. Внаслідок цього дістав мову, змішану із стількох різнорідних елементів, що, природно, й зміст «розшифрованих» табличок виявився позбавленим будь-якого смислу.

У 1943—1950 роках розшифровкою кріто-мікенського письма зайнялась американка А. Кобер. Математик за освітою, вона дуже цікавилась мовами. Знала хеттську, шумерську, санскрит, древньоперсидську. Тому не дивно, що їй заохотилося розгадати загадку кріто-мікенського письма. І, треба сказати, А. Кобер це вдалося краще, ніж її попередникам.

Спочатку вона старанно склала список усіх знаків, а потім почала їх зіставляти. І, порівнюючи, вона зробила своє перше відкриття. Однакові слова мали різні закінчення, і закінчення ці змінювалися залежно від роду, числа, відмінку.

Другим кроком А. Кобер було уважне вивчення закінчень. І тут вона встановила, що вони складаються з голосних та приголосних, причому голосний виражає рід.

Результати своїх спостережень А. Кобер відбила в так званій координатній сітці, в якій розмістила всі групи голосних і приголосних знаків.

Проте А. Кобер проробила лише формальний аналіз. Вона не прочитала жодного знака й навіть не встановила, якою мовою написані таблички. Прочитати лінійне письмо Б, використавши координатну сітку А. Кобер, вдалося іншому дослідникові — англійському вченому М. Вентрісу.

М. Вентріс був тією щасливою людиною, якій багато що легко дається. Талановитий архітектор, він виявився не менш талановитим лінгвістом.

Завдяки щасливому випадкові він ще в дитинстві мав змогу вивчати й порівнювати мови. Мати-полька, розумна й освічена жінка, навчила хлопчика польської. Початкову освіту він здобув не в Англії, а в Швейцарії, де можна було почути й французьку, й німецьку, й італійську мови. У школі М. Вентріс учив французьку й німецьку мови. Допитливий хлопчик вже тоді цікавився: чому різними мовами багато слів звучать однаково: англійською «добрий» — «гуд» і німецькою «гут», англійською «дім» — «хауз» і німецькою «дім» — «хауз».

Ця подібність так зацікавила юного М. Вентріса, що він узявся до мов, яких не проходили в школі. У сім років він уже розумів і читав по-давньоєгипетськи. У шкільні роки М. Вентріс знав п'ять мов. А приїхавши до Лондона, опанував ще латину та грецьку. Як він потім зізнавався, йому завжди було дуже приємно вивчати яку-небудь нову мову. Школу він закінчив досить скромно, і нікому не могло спасти на думку, що хлопчик, захопившись мовами, невдовзі здобуде світову славу.

У чотирнадцять років М. Вентрісу довелося слухати поважного сера А. Еванса, який виступив у 1936 році на ювілей афінської Британської школи в Лондоні. А. Еванс розповідав про свої розкопки на Криті, про давно загинулу цивілізацію і про письмена, залишені невідомим народом.

Відтоді кріто-мікенські письмена не давали М. Вентрісу спокою.

Захопившись архітектурою, він не забуває про критські таблички. М. Вентріс листується з ученими, що досліджують ці таблички, і наполегливо радить читати їх мовою етрусків.

Цієї думки він дотримувався протягом дванадцяти років.

Почалась друга світова війна, — М. Вентріс, прихиливши з собою таблички, пішов штурманом у королівські військово-повітряні війська.

Після війни він посилено штудіює архітектуру. Навчання в інституті, заняття спортом, здавалось, не залишають часу для табличок. І все ж вечорами й ночами М. Вентріс продовжує вивчення загадкових кріто-мікенських знаків. Результати своїх пошуків він віддрукував на друкарській машинці й розіслав найвидатнішим європейським ученим.

М. Вентріс, як і раніше, обстоює думку, що лінійне письмо Б приховує мову, споріднену з етрусською. Водночас він і далі розширює «сітку» А. Кобер. По робочих нотатках ученого можна простежити, яким шляхом він ішов.

Спочатку М. Вентріс виписав з усіх виданих табличок Криту й Пілоса слова, позначені однаковими знаками, і став встановлювати взаємозв'язок знаків. Однакові слова він розбив на групи за різними відмінками.

ми закінченнями. Потім звернув увагу, що коли при однакових словах стоять ідеограми чоловіка й жінки, то останні знаки в них різні. Мабуть, вирішив М. Вентріс, це родові закінчення. Простеживши далі ці закінчення, він побачив, що в останньому складі однакові приголосні й різні голосні.

Та як узнати, що це за голосні? У кожній мові, як міркував М. Вентріс, їх п'ять: «а», «е», «і», «о», «у». Але якими знаками їх писали? На допомогу М. Вентрісу прийшла інтуїція, яка завжди виручала талановитих дешифровщиків. Він припустив, що найчастіше зустрічається голосна — «а», друга за нею — «е», їх звичайно найбільше вживають у мовах.

М. Вентріс розбив свою «сітку», розмістивши голосні й приголосні в певному порядку. Вдивляючись у критські таблички, він помітив слово, якого не було в пілоських. І, навпаки, в пілоських знайшов слово, якого не було в критських. Найімовірніше, це назва місць Кнос і Пілос. Він спробував прочитати це слово по складах — ко-но-со. Таким чином, підставляючи знайомі склади та узнаючи нові, він прочитав: Фест, Тіліс, Амніс і Ліктос.

Так удалося встановити тридцять один знак, дізнатися, які склади вони означають. Цей істотний крок у дешифруванні став можливим тому, що М. Вентріс відмовився нарешті від думки про етруску мову й застосував у своїй «сітці» грецьку. Коли в 1952 році були опубліковані відкриті А. Евансом таблички, вчені одержали величезний додатковий матеріал, якого їм так бракувало.

Вивчивши його, М. Вентріс зміг визначити вже 66 складових знаків.

Він тепер вільно читав деякі слова. Та дещо непокоїло. Написання слів у критських табличках відрізнялось від написання в класичній грецькій мові. Наприклад, при зміні слів голосні в критській мові випадали або переходили в інші не так, як у грецькій. Чому? Була потрібна допомога філолога, що добре знає давньогрецьку. Тим більше що супротивники дешифровки М. Вентріса ухопились за цю невідповідність і взяли під сумнів увесь його метод.

І помічник знайшовся. Ним став доцент кафедри класичної філології Кембріджського університету Д. Че-

дуїк. З 1952 року Д. Чедуїк та М. Вентріс почали працювати разом. Відтоді, коли йдеться про дешифровку крито-мікенського письма, їх імена завжди згадуються поруч.

Д. Чедуїк самостійно досліджував критську і вже дійшов висновку, що в табличках, можливо, приховується грецька мова. Та далі цього не пішло. Д. Чедуїк чекав публікацій нового матеріалу, та й справи на кафедрі забирали в нього весь час.

Розбуркати його допомагала «сітка» Вентріса. Одержавши її, вчений так захопився, що декілька днів не виходив із свого кабінету. Д. Чедуїк підставляв у тексти значення, запропоновані М. Вентрісом, і одержав багато грецьких слів.

Учений послав М. Вентрісу листа, в якому підтвердив правильність «сітки». Відтоді М. Вентріс в особі Д. Чедуїка набув не лише розумного, знаючого партнера, а й хорошого, неймовірно скромного й дуже чуйного друга.

Пізніше Д. Чедуїк згадував: «Я завжди старався пояснювати, що прорив був заслугою одного Вентріса; моя роль, подібно до ролі першої піхотної дивізії, зводилася до розширення пролому або до тієї необхідної підтримки атаки, яку звичайно надає танковий авангард. Просте визначення звукових значень було лише початком, а над винятково важким завданням — перекладати дешифровані слова на зрозумілу грецьку мову — ми вже працювали як рівноправні партнери: постійно надсилаючи один одному наші пропозиції, ми часто незалежно один від одного приходили до тієї ж самої думки...

Великою радістю було працювати з Вентрісом, і навіть якби в чомусь не погоджувались один з одним, нам завжди без великих зусиль удавалося зрозуміти точку зору іншого й запропонувати компромісне рішення чи викласти наші протилежні погляди».

Критське лінійне письмо Б було розшифроване. Про це заявили обидва вчені у статті, опублікованій 1953 року.

Як завжди, вчений світ розділився на два табори: прибічників і супротивників. Та незабаром знайшовся незаперечний доказ, що добряче похитнув лави супротивників, — непоказна табличка з Пілоса.

Цікаво, що потрапила вона до рук американця К. Блегена, який скептично поставився до дешифровки. Він провадив розкопки в Пілосі й знайшов безліч табличок з письменами.

У травні 1953 року він спробував прочитати їх за допомогою «ключа» М. Вентріса.

Американський учений брав табличку з думкою розвінчати англійських дешифровщиків. Та коли він підставив знаки з «сітки» М. Вентріса в табличку з Пілоса, то одержав несподіваний для себе результат: усі слова виявилися грецькими. Дешифровка була правильна! Вражений і захоплений, К. Блеген написав М. Вентрісу та Д. Чедуїку в Англію про цю табличку, яка добре прислужилася обом друзям.

Це повідомлення надихнуло вчених, додало їм упевненості. Вони вже планували майбутні роботи, збиралися уточнити написи. Та планам не судилося збутися. У вересні 1956 року М. Вентріс загинув в автомобільній катастрофі.

Проте справу його продовжили Д. Чедуїк і вчені багатьох країн світу.

З розшифровкою лінійного письма Б вчені одержали змогу вивчати стародавню історію не лише по різних предметах розкопок і міфах, а й по написах, які на сімсот років давніші за Гомера. Щоправда, таблички з текстами лінійного письма Б виявилися усього лиш господарськими рахунками, реєстрами, списками, та й вони допомогли зрозуміти багато що.

Вони дозволили зробити висновок, що саме греки завоювали Крит.

Раніше ми говорили про три групи критських письмен, що виявив на острові А. Еванс. Досі не розгадані ієрогліфи. Вони є, можливо, найдавнішою формою писемності на острові й належать невідомому народові. Учені сперечаються про походження ієрогліфів. Одні вважають, що рисункове письмо виникло на Криті, інші — що прийшло зовні. Адже критяни — чудові мореплавці й, звичайно, могли запозичити писемність. Хто має рацію, покаже майбутнє.

Знахідки з лінійним письмом А були нечисленні й гірше збереглися.

Після відкриття М. Вентріса знаки лінійного письма А прочитали, та зрозуміти його ніхто не може. Інак-

ше кажучи, письмо А відоме, але не інтерпретоване, а мова критян незнана. Подібна картина вийде, якщо текст написати нашими літерами, але узбецькою мовою для людини, яка не володіє нею.

Спроби читати лінійне письмо А по-грецьки успіху не мали. Хоч і висловлювалися припущення про створення лінійного письма Б на основі письма А, але допустиме й співіснування їх деякий час.

Кажучи про загадки критських письмен, не можна не згадати й ще про одну. 1908 року археологи виявили глиняний диск, покритий невідомими знаками. Відтоді «диск із Феста» став знаменитим. Цей невеликий глиняний круг, як гадають, не критського походження. Знаки відтиснуті на обох сторонах диска по спіралі, мабуть, спеціальними штампелями. Серед знаків зображення людей, тварин, рослин.

А. Еванс припустив, що це запис переможного гімну, який мав культовий характер. Відтоді чого тільки не говорили про диск! Що він і лікійського, й карійського, й лівійського, й анатолійського походження. І хто тільки не намагався його прочитати: і вчені пробували читати, й аматори, далекі від лінгвістики та історії.

На XIV міжнародній конференції античників соціалістичних країн в Бревані у травні 1976 року з повідомленням про свою розшифровку Фестського диска виступив у пресі відомий болгарський учений В. Георгієв.

Він виходив з таких міркувань. Диск датується XVII століттям до нашої ери й належить догрецькій епосі острова Крит. Стародавні історики зазначають, що в ті часи тут жили терміли. Пізніше це плем'я переселилося в Лікію, південно-західну частину Малої Азії. Їх стали називати лікійцями.

Таким чином, термільська мова мусить бути споріднена з лікійською, відомою по багатьох десятках написів.

У тексті на обох сторонах диска 259 знаків, багато з них повторюються. Усього використано 46 різних знаків.

Вертикальні рисочки відокремлюють групи знаків — слова чи словосполучення.

В. Георгієв визначає, що писемно споріднене з критським складовим та лувійським піктографічним. На підставі цієї схожості він робить висновок, що писемно на дискові складове.

Якщо ці припущення вірні, то починати розшифровку тексту можна, лише керуючись певними правилами:

кожен знак означає склад: голосну або приголосну + голосну й фонетично відповідає першому складові лувійського слова, що означає зображений предмет;

знаки, які мають аналогію в критському складовому або лувійському піктографічному письмі, будуть мати таке ж саме чи близьке до них фонетичне значення;

установлені фонетичні знаки повинні привести до прочитання лувійських слів.

Виходячи із змісту критських написів, В. Георгієв припускає, що на дискові, безумовно, можуть бути написані особові імена та географічні назви.

Спочатку вчений устанавлює фонетичне значення десяти знаків, що складають особові імена, поширені серед лувійців (у тексті таких імен 11), потім поступово розкриває значення решти знаків, креслених на диску.

Текст виявився донесенням, що висвітлює події на південному заході Малої Азії. Це донесення, надіслане у Фест, призначалося цареві.

Ось переклад Фестського диска, запропонований В. Георгієвим:

СТОРОНА А

«Коли Яра вирушив у похід проти Лілімува, коли вирушив і був розбитий, Ярамува його усунув, прогнав свого улюбленця, і той сам знищив Лілімува.

Тархумува ж вирішив, що Яра повинен вийти на спочинок. Тархумува був у поганих стосунках з Лілімува. Тархумува ж вирішив, що Яра повинен вийти на спочинок у палац.

Сандалія та Апулімува утекли (відступили) в область Самос.

Упарамува зустрів мене розгніваний через свої уражені інтереси. Рунда ж використав силу й відкинув його. Сармасу повернувся до Ярамува».

СТОРОНА Б

«Сарма обмірковує і змінює вільно свої плани: він нацьковує. Іліон (Троя) його підбурює, та я на сторожі.

Сарма, розгніваний через Ефесоса, вирішив на свою користь. Іліон його підбурює. Сармасу звільнився, прибув і застосував силу. Іліон його заохочував.

Щоб принизити Ярину, він пішов у Ялісос, оподаткував його великою даниною, та виявив поблажливість і повернувся до Газена.

Але Яра розгнівався за приниження. Яра зібрав пшеницю (урожай), забезпечив мені щасливе перебування й клянеться, що не буде створювати неприємності, бо це не в його інтересах.

Сандатімува».

«ТАК ЗНАЙТЕ: ТОЙ КАМІНЬ Я...»

Перш ніж розповісти про буквено-звукове письмо, зробимо невеликий екскурс в історію ще однієї своєрідної писемності — орхоно-єнісейських написів. Це, як вважає більшість учених, буквене письмо, датоване VII—XI століттями нашої ери.

Воно має свої особливості: деякі приголосні звуки позначаються різними знаками, коли поєднуються з різними голосними. Це дало підставу деяким ученим, зокрема відомому лінгвістові Д. Дірінгеру, зарахувати орхоно-єнісейську писемність не до буквеної, а до мішаної — складово-буквеної.

Проте спочатку трохи історії.

1889 рік. Глухий монгольський степ. На безкраїх просторах рідко зустрінеш житло людини. Тому, хто наважився на довгий шлях у цих місцях, важко доведеться, якщо він виїхав порожнем, без достатніх запасів провізії.

З ріки дме свіжий вітер. І хоча вже червень, холод проймає до кісток. Зігнувшись, ідуть по лівому березі ріки Орхон декілька вершників. А за ними, ледве перебираючи ногами, чвалають дві коняки, запряжені у вози. На одному з них лежав важко хворий Н. Ядринцев.

Ось уже багато днів маленька експедиція, якою він керує, все далі й далі заглиблюється в маловідомі райони Монголії. Заплановано багато, і треба все встигнути. Тому й робить Н. Ядринцев такі важкі переходи.

Усьому виною неспокійна вдача романтика й шукача. Закоханий у Сибір, у його народ і природу, Н. Ядринцев ким тільки не був: його істориком і етнографом, археологом і економістом, публіцистом і діячем народної освіти. Він вірив у велике майбутнє Сибіру й не шкодував себе.

Н. Ядринцев давно уже цікавився угро-алтайськими племенами і потай плакав надію знайти Каракорум, легендарну столицю Монгольської імперії. Він перегорнув усю російську та іноземну літературу, де була бодай згадка про Каракорум. Та найважче чекало попереду: організація експедиції. Вона вимагала багато часу й сил. Коштів не виділяли, провідників теж. До-

слідникам вдалося роздобути лише десять коней та два вози.

На річці Тола експедиція натрапила на руїни побудованого в XIV столітті палацу Ірхе-Мерген-хана. А потім археологічні знахідки пішли одна за одною. Руїни монастиря на Хорусі, горб Ташин-Чіл, де виявили рештки величезної будівлі з гранітним фундаментом. Та найцікавіше було попереду.

Спочатку вони побачили чотирикутний олтар чи жертвник. За ним — низьку стіну завдовжки 25 метрів, складену з цеглин; під нею — руїни якоїсь споруди.

За стіною, ніби скинутий з постаменту, лежав мармуровий, обгесаний з усіх боків камінь. Колись, мабуть, він був величним пам'ятником. Висота його сягала трьох з половиною метрів, ширина 1 метра й 31 сантиметра.

На уламках ясно виднілися барельєфи, що зображували драконів, які переплелися. «Луска» драконів була суціль покрита незрозумілими знаками, подібні зустрілися в Мінусінському краї. Написи добряче вивітрились, та розібрати значки можна було.

Поруч з напівзруйнованою стіною знайшли декілька мармурових статуй, в яких були відбиті голови. Судячи з одягу, вони зображували древніх тюрків. Трохи далі стояли дві фігури тварин, звернені одна до одної. І на чотири з половиною кілометри тягнувся ряд кам'яних статуй, відстань між якими становила 10—12 метрів.

Це були руїни Каракорума — колись процвітаючої столиці монгольських ханів.

Неподалік лежало в руїнах інше місто — рештки стін та веж, безліч кам'яних фігур жінок і богатирів, що сиділи чи стояли, скульптор з мармуру.

На руїнах монастиря Ердені-Цзо виявили три величезні пам'ятники, які зображували черепаку, лева, ящірку.

Особливо старанно експедиція обстежила написи: знаки дбайливо зрисовували, а два великі уламки від пам'ятника обережно упакували й поклали на воза. Кошти кінчалися, довелося повертатися.

Знахідки експедиції сприйняли як у Росії, так і за кордоном з величезним інтересом. Та навіть сам Н. Яд-

ринцев не думав, що знайдені ним пам'ятники послужать основою для дешифрування древньотюркської рунічної писемності.

Пам'ятники з рунічними знаками були відомі в Росії ще за часів Петра I. Перші відомості про них надійшли від «служивої людини» С. Ремезова, пізніше полонений шведський офіцер Ф. Страленберг писав про камені з подібними написами в долині ріки Єнісею. Старанно обстежив долину Єнісею Д. Мессершмідт і теж зустрічав камені із зображенням тварин, людей і таємничих рунічних знаків. Та лише після обстеження Орхону експедицією Н. Ядринцева рунічні креслення одержали загальну назву орхоно-єнісейських написів.

Два зруйновані надмогильні пам'ятники, відкриті Н. Ядринцевим, як з'ясувалося пізніше, виявилися пам'ятниками принцу Кюльтегіну та його братові Більге-кагану.

... Хто ж ці брати, яку роль відігравали вони за життя? Це належало з'ясувати якомога ґрунтовніше й раніше, ніж вивчати саму писемність.

І ось перші відповіді. Імена братів були пов'язані з древньотюркською державою, цілком вірогідні відомості про яку дійшли до нас і належать до VI століття нашої ери.

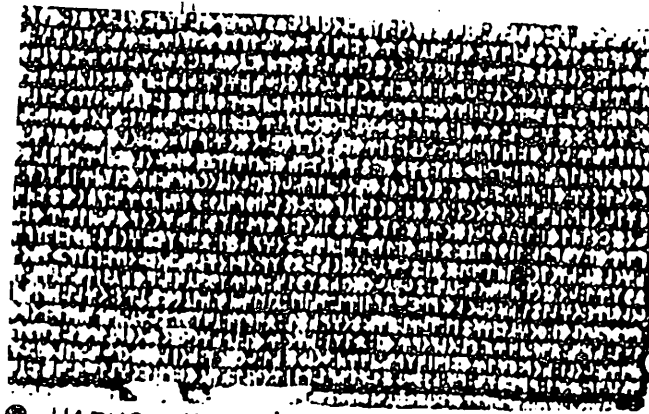
Древньотюркська держава (вона простягалася від Сирдар'ї до Маньчжурії) у другій половині VI століття вже досягла досить високого рівня розвитку. З нею прагне налагодити торговельні стосунки Візантійська імперія.

Та через деякий час тюркська держава розпалася на дві — східну й західну. Цим негайно скористався китайський імператор. Він почав сіяти розбрат між двома царствами й незабаром досяг бажаного: землі тюрків стали залежними від Китаю.

Потім одному з ханів удалося знову зібрати сили й піднести державу тюрків. Довести до кінця розпочату справу йому не пощастило, він помер, залишивши каганат двом неповнолітнім синам.

Цим скористався брат померлого, що плекав честолюбні мрії створити могутню державу. Він відзначався невгамовною жорстокістю. Внаслідок його нерозумної політики багато жителів перейшли на бік китайського

● НАПИС НА ПАМ'ЯТНИКУ КЮЛЬ-ТЕГІНА

імператора, а решта невдовзі порішила свого вожакатирана.

Ось тоді-то на арену й виступили два брати: старший—Більге-каган та молодший—Кюль-тегін. На відміну від свого дядечка брати були гнучкіші й обачливіші. Більге-каган зав'язав дружбу з китайським імператором, і незабаром тюрки-втікачі повернулися на батьківщину. Держава потрохи ставала на ноги, міцніла.

Несподівано помер Кюль-тегін. Його смерть була важкою втратою для тюрків. Старший брат разом з китайським імператором спорудив вражаючий монумент на його могилі. А коли помер і Більге-каган, то його син (знову-таки разом з китайським імператором) поставив і йому такий же надмогильний пам'ятник.

Невдовзі після смерті обох братів тюркська держава, розгромлена уйгурами, перестала існувати.

Давним-давно обернулися на порох обидва брати, та пам'ять про себе вони донесли нащадкам, увічливши свої імена й справи на гранітному моноліті.

Ось «говорить» Кюль-тегін:

«Ставши каганом, я цілком підняв (зібрав?) загиблий, неможливий народ, неможливий народ зробив багатим, нечисленний народ зробив численним. Хіба є будь-яка неправда (фальш) у цій моїй мові?! О тюркські начальники й народе, слухайте це! Я вирізьбив тут, як ви (о начальники й народе), зібравши тюркський народ, творили (свій) племінний союз, як ви, по-

грішаючи, ділились, я все тут вирізьбив. Все, що я (мав) сказати, я вирізьбив на вічному камені. Дивлячись на нього, знайте ви, тюркські нинішні начальники й народе! Покірні престолу начальники, адже ви схильні помилятися?! Я вічний камінь... Пам'ятник я поставив... Дивлячись на нього, так знайте: той камінь я...»

Прочитати ці письмена вдалося швидко. У 1893 році датський учений В. Томсен опублікував статтю, в якій ознайомив із дешифровкою таємничої писемності. Це була справді блискуча праця. Вчені давно досліджували рунічну писемність, та нікому з них не щастило розкрити її таємницю. Лише академік В. Радлов добився деяких успіхів, визначивши кілька знаків.

В. Томсен зробив своє відкриття у дивовижно короткий строк. Тюркські мови давно привертали увагу датського вченого. Він з цікавістю сприйняв відкриття єнісейських та орхонських написів. І з самого початку правильно вибрав собі робочий матеріал: два найрозлогіші і найповніші написи на пам'ятниках Кюль-тегіну й Більге-кагану.

Спершу В. Томсен припустив, що орхоно-єнісейські письмена треба читати не зліва направо, як вважали інші дослідники, а справа наліво. Потім, як і кожний дешифровщик, підрахував, скільки знаків зустрічається в написах. Виявилось тридцять вісім.

Це відкриття дало передусім підставу для визначення виду писемності. Як відомо, число знаків у буквених системах письма в основному перебуває в межах тридцяти, а в складових — становить не менше п'ятдесяти. Отже, зробив висновок учений, орхоно-єнісейські написи — це щось середнє між суто буквеним і складовим письмом. А можливо, міркував В. Томсен, це буквена писемність, в якій ті чи інші знаки для одного звука чергуються залежно від того, який знак іде за ним чи стоїть попереду.

Та припущення залишитись припущенням, якщо під нього не підвести міцну основу доказів. І тут виявляється найважливіше: з самого початку визначення знаків учений іде іншим шляхом, ніж його попередники. Він не намагається читати написи за допомогою відомих буквених знаків, а порівнює співвідношення одних знаків з іншими.

Треба почати з власних імен і знайти аналогію в іншому, відомому тексті.

Відомий текст знайшовся. Напис китайською мовою. Щоправда, він не був білінгвою у повному розумінні слова: китайський текст значно коротший. Та, найімовірніше, ті ж самі власні імена зустрічаються в обох текстах.

Як же знайти такі імена в рунічному тексті? Безумовно, вони повинні привернути до себе увагу або тим, що надто часто будуть повторюватися в тексті, або стоятимуть на початку нового уривка, або ще якимось іншим чином укажуть на себе.

Уважно вдивлявся дослідник у ряди знаків на обох написах. Стоп! Здається, щось знайшов. Одна група знаків $\Gamma T \Upsilon \eta$ — однаково часто повторювалась у текстах. Останній з цієї групи знаків, крайній зліва, означає звук *i*. У цьому В. Томсен переконався, порівнюючи групи з трьох знаків, де було два однакових знаки й один відмінний.

І тоді дослідник висуває сміливу гіпотезу: якщо кінцевий звук *i* — це найімовірніше епітет, який означає князівський титул, що найширше застосовується в монгольській мові та тюркських діалектах і значить слово *бог, небо*.

Часто-густо в роботі дешифровщика дуже багато визначає інтуїція, підсвідоме чуття мови. Інтуїцію В. Томсен мав чудову. Вона підказала йому цей крок.

Далі вчений ототожнив із словом *tängri*, тобто *небо, бог*, групу знаків, що зустрічається найчастіше.

Уявімо, що значення одного слова встановлено. Що ж далі? Далі досвідчене око дослідника помітило таке: в одному з написів декілька разів повторюється

група знаків $\# \text{E} \Gamma \Upsilon \Upsilon \Upsilon$, на іншому камені її не було. Висновок запрошується сам собою: це ім'я того, кому присвячений напис. І тут допоміг китайський текст. Там це ім'я звучало Кюе-те-гін (тюркське «те-гін» — принц). Знаючи, що в китайській мові звук опускається, В. Томсен зіставляє рунічну групу знаків із словом *Kül-tegin* (принц Кюль). За тим же принципом було визначено й ім'я на другому камені $\text{J} \text{E} \Upsilon \Upsilon \text{X}$ — «Більге».

Знахідка четвертого слова відразу розв'язала всі сумніви. Цим чарівним словом було $\text{E} \Upsilon \Upsilon \eta$. Воно особливо часто зустрічалось на обох пам'ятниках. Три знаки вже були відомі В. Томсену; останній, крайній зліва, невідомий. Та якщо три знаки читаються як *t-ü-g*, то нічого іншого не лишається, як підставити букву *k*. Вийшло слово «тюрк».

Мало того, що була визначена ще одна буква алфавіту. Була визначена мова написів! Тюркський діалект, давніший, ніж усі відомі тюркські мови, можна дешифрувати! Ключ знайдено.

Тепер лишалося за допомогою відомих букв установити інші, крок за кроком відтворюючи давним-давно забуте письмо.

«Небоподібний, небомнароджений... тюркський каган, я нині сів (на царство). Мову мою повністю вислухайте (ви), що йдете за мною мої молодші родичі й молодь (ви), союзні мої племена й народи...»

Із сірої поверхні каменю дивляться на нас століття, звертається до своїх нащадків великий правитель тюрків. Кюль-тегін говорить про свою велич, заслуги, про міць держави, про війни та походи, радить майбутнім поколінням не повторювати помилок предків.

«У народу табгач, що дає (нам тепер) без обмежень стільки золота, срібла, спирту й шовку, (завжди) була мова солодка, а коштовності «м'які»; спокушаючи соломкою мовою та розкішними коштовностями, вони так сильно приваблювали до себе віддалені народи. (Ті ж) поселяючись упритул, потім засвоювали собі там дурне, мудрування. Хороших і мудрих людей, благородних героїв народ табгач та їхні приборники не (могли) збити (з істинного шляху). Та якщо (окремі особи) з тюрків (і спокушались), то цілі роди (навіть) до свояків (до шлюбної рідні) не відхилялись. Дозволивши себе звабити їх солодкою мовою та розкішними коштовностями, ти, о тюркський народ, загинув у великій кількості».

Так ще одна дешифровка повернула нам з небуття нові сторінки минулої історії древньотюркських племен і держав Центральної Азії. І серед них — справді безцінні, в найповнішому розумінні цього слова, древньотюркські написи — «літописи» Монголії, в яких невідомі

часом древньотюркські геродоти записали найповніше всю історію Уйгурського та другого східнотюркського каганатів. Їхніми даними користуються сьогодні дослідники всіх країн; до них звертатимуться і вдячні нащадки, яким доведеться мати справу з історією ранніх держав тюрків у Центральній Азії. Хіба вже цим не окупилася праця тих, хто, не шкодуючи сил і часу, досягав заповітної мети — мрії: знайти й прочитати?!

**ЗЕМЛЯ БОГІВ —
ЗЕМЛЯ ЛЮДЕЙ**

«КЛЯНУСЯ ЗЕВСОМ...»

Перед археологами лежала плита. Особливої цікавості до неї спершу не виявили. Плита як плита, нічого незвичайного. Та й не перша. Таких уже розкопали досить багато. Проте коли її старанно обчистили й прочитали чітко накреслені слова, археологи ойкнули: це була... громадянська присяга херсонесців, найцінніший з досі віднайдених епіграфічних пам'ятників III століття до нашої ери.

Мова присяги лаконічна й урочиста.

«Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями олімпійськими, героями — володарями міст, території та укріплених пунктів херсонесців.

Я буду одностайний про врятування і свободу держави й громадян і не зраджу Херсонеса, Керкінітиди, Прекрасної гавані та інших укріплених пунктів і з решти території, якою херсонесці управляють чи управляли, нічого нікому, ні елліну, ні варвару, а зберігатиму все це для херсонеського народу.

Я не валитиму демократичного ладу і не дозволю цього тому, хто зраджує і валить, і не втаю цього, а доведу до відома державних службових осіб.

Я буду ворогом тому, хто замишляє і зраджує або відторгує Херсонес, чи Керкінітиду, чи Прекрасну гавань, чи укріплені пункти й територію херсонесців.

Я служитиму народові й радитиму йому найкраще і найсправедливіше для держави й громадян.

Я охоронятиму для народу «састер» і не буду розголошувати нічого з таємного ні елліну, ні варвару, що може завдати шкоди державі.

Я не замишлятиму жодних кривдних справ проти будь-кого із тих громадян, що не відпали, і не дозволю цього і не приховаю, а доведу до відома й на суді подам голос за законом.

Я не вчинятиму змови ні проти херсонеської общини, ні проти будь-кого з громадян, хто не оголошений ворогом народу; якщо я зайшов з ким-небудь у змову або зв'язаний якоюсь клятвою чи закляттям, то мені, в разі порушення цього, й тому, що мені належить, хай буде краще, а тому, хто дотримується, — протилежне.

Якщо я дізнаюся про якусь змову, існуючу чи таку, що зароджується, я сповіщу про це службових осіб,

Хліб, що звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в яке-небудь інше місце, а лише в Херсонес.

Зевс, Гея, Геліос, Діва, божества олімпійські! Мені самому, якщо я дотримуюсь всього цього, і потомству і тому, що мені належить, хай буде благо, якщо ж я не дотримуюсь, хай мені самому і нащадкам, і тому, що мені належить, хай буде зло, і хай ні земля, ні море не приносять мені плоду, хай жінки не розроджуються щасливо...»

Текст присяги говорить нам багато про що. Про політичну обстановку в державі, про те, які міста були підвладні Херсонесу, якими настроями були пройняті жителі міста і навіть яким богам поклонялися.

Та чому присяга з'явилася? З чим це пов'язано?

У V столітті до нашої ери вихідці з Греції, з Гераклії Понтійської, припливли на своїх гордовитих суднах до берегів Криму й заснували на Гераклійському півострові, на самому березі моря, поселення. Так виник Херсонес Таврійський. Місто з могутніми оборонними стінами, високими вежами й численними храмами з мармуровими колонами.

Це було місто, що карбувало свою монету, володіло величезними територіями північно-західного Криму. Місто жило повнокровним життям. Жвава торгівля, високорозвинуте ремесло й культура. Тут був театр — єдиний поки що знайдений в античному Північному Причорномор'ї. При розкопках археолог О. Домбровський виявив оркестру — майданчик, на якому виступав хор. Півколо кам'яних лавок. Схену, невелике приміщення для перевдягання артистів.

Знайдені в Херсонесі домашні лазні: підлоги покриті мозаїкою з кольорових гальок. Чаші для обмивань. Виноробні давильні. Склади для піфосів з вином...

Не завжди мирним було життя херсонесців. Їх непокоїли войовничі й жорстокі сусіди, набіги зайшлих племен. Ускладнилися стосунки з Боспором і скіфськими племенами. Та й у самому Херсонесі, певне, теж було неспокійно. З особливою силою розгорнулася боротьба за владу. Все це і знайшло відображення в херсонесській присязі.

Далеко від своєї батьківщини розселилися сини Еллади. Безліч міст заснували вони і в Північному

Причорномор'ї. Ольвія, Херсонес і Пантікапей, Танаїс і Фанагорія, Мірменій і Тіра, Німфей і Кеши, Ілурат і Кітей...

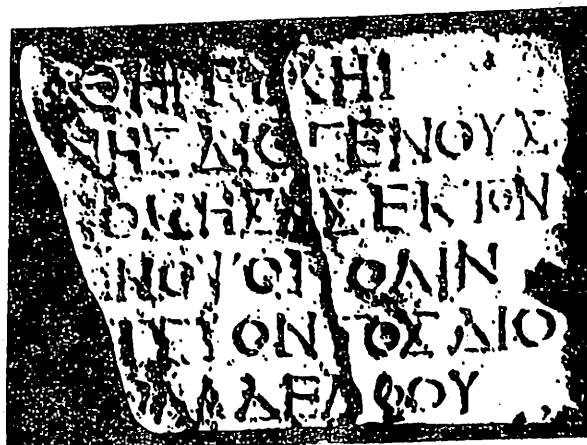
Археологічні розкопки приносять усе нові й нові вісті з цих міст, з глибини сторіч. То там, то тут знаходять античні монети з різноманітними зображеннями. Печі для обпалення керамічних виробів. Амфори з таврами. Форми для виготовлення теракот. Граціозні статуї. Чудові фрески.

Та не лише вони розповідають нам про життя міст Північного Причорномор'я. Серед руїн Пантікапея, столиці Боспору, знайшли надмогильні стели. І хоч їх тексти лаконічні, вони повідомляють багато цікавого.

Саме з написів ми дізнаємося, що в першому столітті нашої ери Пантікапей був значним культурним осередком стародавнього світу, мав своїх поетів і вчених. Філософ Сфер Боспорський був автором багатьох праць з історії та філософії.

Серед написів зустрічається багато культових. Це дозволяє нам упевненіше міркувати про релігійні уявлення жителів Боспорського царства.

Покровителькою й захисницею Боспору греки вважали Афродіту, називаючи її Афродітою Уранією. (Уранія в перекладі означає небесна). Проте в боспорських написах Афродіта іменується також Апатурійською або Афродітою Апатурою.

● ПЛАТА ІЗ ХЕРСОНЕСА

Легенда ототожнювала значення назви «Апатура» з древньогрецьким словом «брехня». Так, так, хай вас не дивує, що саме з цим словом було пов'язане ім'я Афродіти Небесної. Ось як пояснює це легенда.

Коли на Афродіту напали гіганти, вона покликала на допомогу знаменитого древньогрецького героя Геракла. Потім по-зрадницьки виказала гігантів Гераклу, і той їх убив. Народну легенду, згідно з якою Афродіта вдалася до брехні, наводить Страбон, а тому епітет «Апатура» легко витлумачили як певну рису характеру богині.

А втім, деякі дослідники виступають проти такого тлумачення епітета «Апатура» й висловлюють іншу думку. Вони виходять з того, що майже в усіх древньогрецьких містах, заселених греками-іонійцями, з особливою урочистістю відзначали щорічне свято Апатури. Воно символізувало релігійну спільність братрій (об'єднань родів всередині племені). Під час цього свята до списків братрій записували новонароджених і щойно одружених жінок.

У різних містах це свято мало свого покровителя. В Афінах його покровителями були Зевс Фратрій та Афіна Фратрія. На Боспорі — богиня Афродіта, яка саме тому й одержала епітет «Апатура».

Написи, знайдені в Херсонесі, переконливо свідчать про те, що в житті міста особливе місце посідали історія, література, поезія, музика. До наших днів зберігся напис на честь історика й літератора Сіріска, який за цінну працю з історії Херсонесу був нагороджений золотим вінком. Цю працю читали в херсонеському театрі. Тут же проходили вистави, виступали комічні й драматичні актори, читали вірші та інші літературні твори.

Деякі написи розповідають про те, що жителі Херсонеса надавали великого значення розвитку спорту. Переможцям у бігові, боротьбі та інших видах спорту вручали призи — панафінейські амфори.

Знаки грецьких письмен звичайно виявляли на камінних плитах, посуді, різних виробках та будівлях. А одного разу їх знайшли на свинцевих пластинках.

Це були своєрідні послання. Вони дійшли до нас, листи із Стародавньої Греції. Дійшли випадково, лише тому, що не потрапили за адресою. Щоправда, їх дуже

мало. Всього шість. Один знайшли в Греції, решту на території Радянського Союзу, в Причорномор'ї.

Після реставрації одна із свинцевих пластинок опинилася у молодого дослідника Ю. Виноградова. Листа треба було прочитати. Та зробити це виявилось не такто й просто.

Послання належить до VI століття до нашої ери, йому близько двох з половиною тисяч років. На письмо вплинули іонійський діалект та його мілетський варіант. Треба було врахувати й архаїчні слова, які тепер можна зрозуміти по-іншому. Крім того, оповідь ведеться від третьої особи, і не завжди ясно, про кого мовиться.

Та ось розшифровку завершено. Так про що ж йдеться? Виявляється, елліни не поділили між собою раба. На зовнішній стороні згорнутої в трубочку пластинки акуратно написана адреса: «Лист на свинці від Ахіллодора сину й Анаксагору». Це послання, крім того, що одне з найдавніших, виявилось і найзмістовнішим. Воно висвітлює соціальні відносини, які існували в Греції в VI столітті до нашої ери.

Але чому так мало свинцевих листів? У Стародавній Греції свинець цінували дуже високо, хоч і не вважали рідкісним металом. Його використовували для виготовлення гир та грузил, ремонту посуду. Ну а якщо на пластинці писали, то користувалися нею неодноразово. Послання, що виконало свою функцію, стирали й заміняли іншим.

Пам'ятники з грецьким письмом знаходили далеко за межами Греції. Це й не дивно. Адже саме греки зробили значний внесок у розвиток алфавіту, ввівши до нього голосні звуки. Їхній алфавіт поширився по всій землі. З островів, заселених греками, й материка Еллади алфавіт проник у грецькі колонії та інші країни. Причому він виявився таким досконалим, що ось уже майже три тисячоліття служить зручним засобом спілкування людей, які розмовляють різними мовами. На основі його виникло багато інших алфавітів. Його запозичили лідійці, пісідійці, мізійці, лікійці, карійці, фрігійці — народи, що населяли Малу Азію.

Лідійці, наприклад, до грецького додали лише кілька звуків, властивих їхній мові. Пам'ятників лідійської мови зосталося дуже мало, усього кілька надмогиль-

них написів. Але вони дуже стислі й стереотипні. Все це й заважає скласти повне уявлення про лідійську мову.

Подібна ж картина з пісідійською та мізійською мовами. Обидва ці народи писали грецькими буквами. Та з усієї їхньої писемної спадщини дійшло до нас лише 16 пісідійських епітафій та один мізійський напис на мармуровій плиті.

Написів лікійською мовою збереглося значно більше. Лікійці взяли грецький алфавіт і пристосували його до особливостей своєї мови, додали кілька букв, яких бракувало для властивих їхній мові звуків.

Багато суперечок викликає карійське письмо. Алфавіт карійців складається з тридцяти знаків, що означають склади й букви. Найдавніші карійські тексти старші від грецьких. Це і наштотувало вчених на роздуми. Що, коли цей нечисленний народ з Малої Азії — карійці — запозичив письмо у фінікійців і лише пізніше карійський алфавіт був змінений під впливом грецького. Висували й найсміливіші припущення: карійці нарівні з греками самі створили буквене письмо. І все ж найбільш усталена думка, що карійці запозичили алфавіт у греків.

Фрігійці, чие царство у VIII столітті до нашої ери вважалося наймогутнішим у Малій Азії, повністю прийняли грецький алфавіт. Причому він настільки задовольняв фрігійську мову, що навіть не було потреби вводити нові букви.

Підійшов грецький алфавіт і месамам, народу, що жив у Південній Італії й розмовляв своєрідною індоєвропейською мовою.

Цікава історія винайдення готського алфавіту.

Колись готи — одне з германських племен — жили на берегах Балтійського моря. На початку III століття нашої ери вони прийшли в Північне Причорномор'я на чолі інших племен і в III—IV століттях викликали жах у народів, які проживали тут. Потім вони осіли на Дунаї, біля міста Нікополя. Пізніше переселилися в Іспанію та Італію і зникли з історичної арени, розчинившись у місцевому населенні. Від них лишилося тільки кілька великих рукописів — фрагменти перекладу Біблії, записаної готським алфавітом.

У IV столітті нашої ери, піклуючись про духовне життя своєї пастви, що першою серед германців прийняла християнство, єпископ Вульфїла вирішив перекласти мовою готів Біблію. Але, щоб зробити це, довелося Вульфїлові терміново винаходити алфавіт. Грецький не зовсім відбивав фонетичні особливості мови, тому єпископ додав кілька латинських букв, кілька винайшов сам і сів писати цим збірним алфавітом на пурпуровому пергаменті срібними й золотими буквами священні слова Біблії. Так він списав 187 аркушів.

Грецьке письмо справило величезний вплив на Єгипет, витіснивши національну писемність. Єгипетські християни, вирішивши відмовитися від усього язичницького, відмовилися разом і від єгипетського письма. Натомість вони ввели нове, коптське, письмо. За основу взяли грецький алфавіт та дещо запозичили із свого старого письма. Було взято декілька знаків з демотичного письма.

Спочатку коптський алфавіт застосували для запису текстів релігійного змісту. Та потім на основі цього письма почала розвиватися самобутня коптська література. До нас дійшло чимало древньохристиянських легенд коптів, казок, пісень, богословських творів, історичний роман про царя Камбіза. Але розвиток цієї літератури припинився 640 року нашої ери, коли завойовники Єгипту — араби почали наполегливо насаджувати серед місцевого населення свою мову, письмо, релігію.

Багато народів підкорив Олександр Македонський. І створив величезну імперію. Грецька мова, письмо, культура проникали в усі кінці цієї імперії. Проникли вони і в далеку Бактрію. Одружившись з бактрійською царівною Роксаною, Олександр Македонський заснував Бактрійське царство, яке займало сучасний південний Узбекистан, східний Таджикистан і північний Афганістан. У Бактрії тих часів процвітала грецька культура, а грецькою мовою користувалися протягом кількох століть, до нашестя у II столітті нашої ери кочових сакських племен. На місці Бактрії прибульці заснували величезне Кушанське царство. Його територія простягалася далеко за межі колишнього Бактрійського царства. Кушани теж створили свій алфавіт на основі грецького.

Перелік народів, на письмо яких вплинув грецький алфавіт, мабуть, можна закінчити, а він досить красномовно підтверджує його значимість. І все-таки не можна не згадати ще й етрусського, вірменського, грузинського, а головне, слов'янського алфавітів. Усім їм дав життя грецький!

На історичній арені греки з'явилися приблизно в другому тисячолітті до нашої ери. Звідки прийшли вони на Балканський півострів, де була їхня батьківщина, неясно. Відомо лише, що хвилі греків ринули звідкілься із півночі й міцно осіли в Стародавній Елладі. Та й кого б не привабили прекрасні природні умови, близькість морських шляхів, центральне положення серед інших країн стародавнього світу.

Першими греками були ахейці. Розселившись на материку, ахейці проникають і на Крит. В XII столітті до нашої ери ахейська цивілізація досягла найвищого розквіту, та наступна хвиля греків, дорійців припинила її подальший розвиток.

Досягнення ахейської культури не зeszли безслідно. Вони були запозичені дорійцями. Саме ці «класичні» греки з часом створили видатну цивілізацію, що лягла в основу європейської культури.

Писемність древні греки вважали дарованою з неба. У древньогрецькій легенді це описується так.

Кадм, син фінікійського царя Агенора, приплив на своєму швидкохідному судні до острова Фера (тепер Санторін) і навчив греків письму. Греки були так вражені цим мистецтвом, що вважали Кадма напівбогом і складали йому відповідну шану. В іншому переказі говориться, що Кадм показав лише шістнадцять букв, кілька букв додав Паламед, міфічний герой Троянської війни, і кілька — поет Сімонід.

Та хоч би про що йшлося в легендах, одне в них правильне — греки навчилися письму у фінікійців.

Греки запозичили у фінікійців їхній алфавіт, проте значно його вдосконалили. Річ у тому, що фінікійський алфавіт складався лише з приголосних звуків.

Самі фінікійці відчували недосконалість цієї системи й намагались якось передавати голосні. Щоправда, до позначення цих звуків певними буквами їм ще було далеко. Придумали інший спосіб. Щоб полегшити розуміння написаного, вони вживали допоміжні знаки, що

могли вказати хоч би на те, який голосний звук повинен іти за тим чи іншим приголосним.

Що ж це за допоміжні знаки, або, як їх іще називали, «матері читання»? Наочніше й простіше це можна пояснити на прикладі. Припустимо, фінікійцям треба написати слово «семіт». В їхньому написанні воно могло мати вигляд «сmt» і «смйт». Та це не значить, що перед нами два різні слова. У другому випадку ми якраз бачимо допоміжний знак «й». Яке ж було його призначення? У першому випадку три знаки передавали три склади — «се-мі-ти». У другому випадку допоміжний знак не вимовлявся, а лише вказував, що другий склад повинен читатися як «мі», а не «ме», «ма», «му».

Це був перший крок до голосних. Грекам належить наступний крок, що зробив їх, по суті, родоначальниками буквеного письма. Вони почали ці «матрес лекціоніс», «матері читання» вживати регулярно, після кожного приголосного. Перехід до буквеного письма відбувався поступово, в ранньому грецькому ще можна знайти елементи складового письма, які потім повністю зeszли.

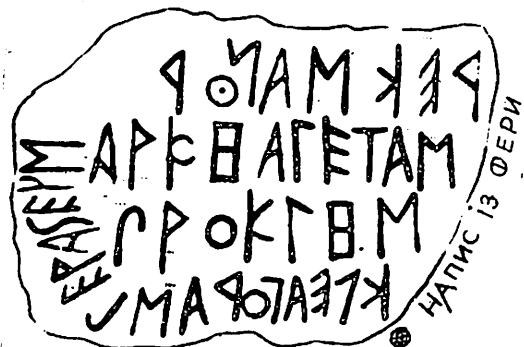
Походження грецького алфавіту від фінікійського — цілком вірогідний факт. Навіть побіжного погляду на фінікійські й грецькі приголосні досить, щоб зрозуміти — вони схожі, як батьки й сини. Навіть назви цих букв та порядок написання тотожні. Перші грецькі записи схожі з фінікійськими й за напрямком письма: справа наліво.

Запозичення греками письма у фінікійців відносять до X—VIII століття до нашої ери, хоч точну дату назвати неможливо. Лише камінь зміг донести зразки найпершого грецького письма VIII—VII століть до нашої ери. Ці написи зберігаються в природному «архіві» Еллади — на скелях острова Фери. Вони являли собою зразки архаїчного письма, яке ще дуже близьке до фінікійського.

Протягом століть греки чимало попрацювали над своїм алфавітом, перш ніж він став таким, яким ми знаємо його нині.

Крім запровадження вокалізації (голосних), змінився й сам напрямок письма. У написах з Фери воно ще фінікійське, справа наліво. Та греки побачили всю

практичну невідність такого письма. Особливо це стало ясно з появою чорнила. Тоді переписувач, щойно закінчивши рядок і переносячи руку праворуч, міг змазати вже написане. На VI століття до нашої ери твердо установилося написання зліва направо.

Спосіб письма фінікійців теж згодом змінився. Спочатку писали бустрофедоном: перший рядок справа наліво, а другий — зліва направо і т. д. Та існував бустрофедон недовго. Усі букви в рядках почали писати в одному напрямку.

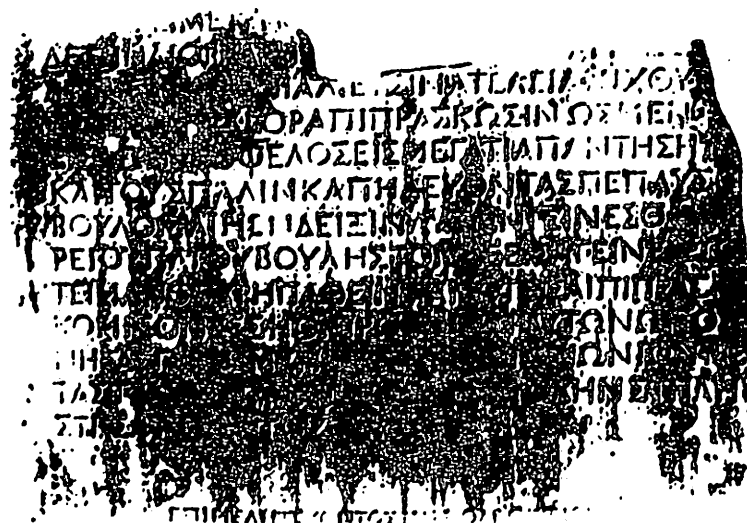
У грецькій мові було декілька звуків, яких не знали фінікійці. Довелося ввести букви для передачі цих звуків, наприклад,

ψ. φ. χ.

Спершу існувало кілька місцевих грецьких алфавітів. Та поступово вони зближувались, і на початок V століття до нашої ери в Афінах було запроваджено іонійський алфавіт Мілета, а до середини IV алфавіт іонійців став повсюдним у Греції.

Формування «класичного» грецького алфавіту, що складається з 24 букв, було закінчене. У сучасному грецькому письмі ці букви застосовують як заголовні. Їх можна використовувати і для монументального письма — на камені, дереві, металі. Та вони не підходять для письма на папірусі, папері, пергаменті. Для таких матеріалів було вироблене швидше й легше письмо — скоропис.

Грецькі написи допомагають відновити події сивої давнини. Ось група лапідарних (камінних) пам'ятни-

● ГРЕЦЬКЕ МОНУМЕНТАЛЬНЕ І ЛАПІДАРНЕ ПИСЬМО

ків: угоди, списки податку, який повинні були сплачувати Афінам їхні союзники, постанови, закони. Вони розповідають нам про стосунки Афіньської держави з її союзниками в V столітті до нашої ери. Напис середини V століття до нашої ери, знайдений на острові Крит і названий Гортинським, виявився зводом законів старогрецького міста Гортини.

А хіба знали б ми про перебування грецьких найманців у Нубії на початку VI століття до нашої ери, якби не залишені ними підписи на нозі статуї Рамсея II в Абу-Сімбелі?

Навіть непомітні черепки можуть нам дещо розповісти. Колись в Афінах застосовували черепки-острака для таємного голосування. На них видряпували імена політичних діячів, що були небажані афінським громадянам. Черепками вони голосували за вигнання негодних з країни. На острака наносили і розписки про сплату боргів.

Менш довговічними виявилися тексти на папірусі. Вони збереглися лише в Єгипті завдяки сухому клімату. При розкопках там знайшли понад двісті тисяч грецьких папірусних текстів. Вони вміщували й ділове листування, й судові справи, й списки платників податків, й акти про купівлю та продаж. Серед них виявився і податковий статут царя Птолемея II Філадельфа з правилами збору податків, здачі у відкуп, організації ремісничого виробництва та інше; папірусний «Архів Зенона» — справжня господарська повість одного з управителів багатого вельможі. І ніхто не думав, що великий папірус, рясно засіяний грецькими буквами, донесе до нас, здавалось, назавжди втрачений текст «Афінської політії» — трактат Арістотеля.

А ось цей гекзаметр ви пізнаєте?

Так сторожили трояни свій став. Тим часом ахеїв
Холод тривоги проймав, полохливої втечі товариш.
Смуток нестерпний мужів подолував найхоробріших.
Так, ніби двоє вітрів, у багатому рибою морі
Вихром раптовим зіткнувся Борей із Зефіром, з Фракії
Враз налетівши, і чорні навколо здіймаються хвилі,
Наче ті гори, й виносять на берег морське баговиння,—
Так від печалі душа розривалась у грудях ахеїв.¹

¹ Переклад із старогрецької Бориса Тена.

Так, це знаменита «Іліада» Гомера: її текст — один з найдавніших пергаментних списків — належить приблизно до III століття нашої ери.

Грецька мова донесла нам твори Геродота й Фукидіда, трагедії Есхіла, Софокла і Евріпіда, комедії Арістофана.

...Ми пізнаємо науку й культуру, політику й соціальний лад видатної цивілізації завдяки грецькому алфавіту. Зачаровуємося красою грецьких міфів. Знаємо насолоди від літератури завдяки грецькому. Знайомимося з іншими народами завдяки грецькому. Цей алфавіт став видатним досягненням людського розуму, закономірним результатом розвитку письма від рисунка до букви.

ЗАГАДКОВІ ЕТРУСКИ

Багато знаємо й нічого не знаємо. Так можна сказати про етрусків — найдавніший народ, що населяв Італію в першому тисячолітті до нашої ери. «Загадкою всіх італійських загадок» назвали вчені забуту мову етрусків. У роботі над дешифровкою писемних пам'яток, залишених етрусками, вони зіткнулися з тим випадком, коли письмо відоме (для запису своєї мови етруски користувалися грецькими буквами), і ми можемо «прочитати» знаки. А значення, зміст залишаються незрозумілими.

Спочатку познайомимося з тим, що вже відомо про заповзятливих мужніх етрусків.

Принаймні дві географічні назви на карті Середземномор'я нагадують нам про цей зниклий народ. Тоскана — досить велика область в Італії (від латинської «туски», так звали етрусків римляни) та Тірренське море (від грецьких варіантів найменування етрусків: «тіррени» або «тірсени»).

Уже в першій половині першого тисячоліття до нашої ери етруски починають відігравати провідну роль серед племен, що заселяли Апеннінський півострів. Час розквіту й могутності Етрурії припадає на VII—V століття до нашої ери. Етруски володіють великими просторами на суші й на морі. На півночі вони займають долину ріки По, на півдні — Кампанію. У сферу їхнього впливу потрапила й Корсіка. Не лише Тіррен-

ське, а й Адріатичне море зобов'язані етрускам своєю назвою. Атрія — одна з колоній тусків.

На цій великій території етруски побудували багато міст. Вони вели жваву торгівлю. Фінікійці везли товари зі Сходу. Карфагеняни постачали металевий посуд, слонову кістку, скляні прикраси, греки доставляли кераміку. Причалювали до етруських берегів єгиптяни, іспанці, сіцилійці. Етруски налагоджували комерційні зв'язки й з віддаленішими районами, наприклад, з державою Урарту.

Місто ставало символом величі, слави й могутності етруського племені. Міст-фортець виникло багато, та головних нараховувалося дванадцять. Кожне було сильне, економічно самостійне. Кожне мало своє обличчя. Вейї, скажімо, уславилася школою скульпторів, з якої вийшли майстри, що створили чудові зразки етруської скульптури. Вейські ремісники брали участь у будівництві Капітолійського храму на Римському горбі.

У Цере розквітало мистецтво обробки металів, оскільки поблизу від нього залягали багаті поклади залізних руд. Неподалік від міста розташовувався жвавий морський порт, і на вулицях Цере можна було зустріти купців з багатьох країн світу. Тархна (або Тарквінія) став центром ремесел. Там налагодили виготовлення бронзових виробів, з якими не могли конкурувати товари інших міст.

Численні археологічні розкопки доповнили наші знання про високу майстерність етруських умільців. Установлено, що вироби етруських ремісників славилися навіть в Афінах.

Майстри Етрурії створили оригінальну кераміку, яка була популярна в усіх країнах Середземномор'я. Амфори, чаші та інший посуд обпалювали так, що глина набувала чорного кольору. Ця техніка одержала назву «буккоро», що значить по-італійськи «чорна земля». Потім вазу полірували гарячим каменем і прикрашали то відтиснутим рельєфним зображенням, то рисунками, продряпаними по тьмяно виблискуючій поверхні, то скульптурними ліпними фігурками тварин і птахів.

Досконало володіли етруски засобами обробки коштовних металів, технікою бронзового литва. Саме їм належить знаменита римська статуя Капітолійської

вовчиці, що вигодувала, як розповідає міф, двох братів-близнюків, які заснували в 753 році до нашої ери місто Рим...

Як свідчать стародавні автори, своїм виникненням Рим багато в чому зобов'язаний етрускам. У ті часи, коли міста Етрурії розкошували й до їхніх берегів причалювали торговельні судна багатьох країн, на горбах понад Тібром, де згодом розкинулося велике місто, були невеликі поселення. Їх нечисленні жителі займалися скотарством та землеробством, а між горбами простягалася болото.

І ось етруски, що заснували чимало міст і вже мали досвід осушення боліт, вирішили й тут осушити землю, для чого й розпочали будівництво відвідного каналу. Згодом цю чудову споруду римляни назвуть *cloaca maxima*, і римські історики захоплено писатимуть про міцність підземного каналу. Будувалася ця майбутня «стічна яма для всіх помий міста» руками місцевих жителів. Робота була така важка, що багато хто кінчав життя самогубством. І тоді царюючий етруск Тарквіній Пріск наказав їхні тіла не хоронити, а прибивати до хреста, щоб хижі птахи роздирали трупи. Цей захід подіяв. Канал побудували й воду з боліт відвели в Тібр. А на утвореній суші заклали велику римську площу, яка спочатку стала центром Риму, потім — Італії, і, нарешті, через кілька століть — Великої Римської імперії.

Етруски були народом мужнім. Стародавні літописці розповідають, що їхні керманічі відзначалися мистецтвом кораблеводіння, і етруски довго владарювали на морі. У грецьких сказаннях згадуються грізні етрусські пірати, яким приписували винайдення абордажного гака.

Завдяки своїй незалежності міста піднесли етрусків над іншими племенами, що проживали на італійській землі. Вони ж (міста) спричинилися до слабкості й занепаду Етрурії. Кожне місто було суверенною державою, економічно сильною і політично самостійною. На чолі стояли аристократичні роди. Постійного політичного чи військового об'єднання етруски не створювали. Спільною в них була лише релігія — культ богині Вольтумни. Етруски побудували спільне святилище і влаштували там раз на рік урочисті ігри на честь богині.

Поступово етруські міста слабкішають. У цей же час набирає сили Рим. Він починає об'єднувати розрізані італійські племена під своєю владою.

Етруські міста здавалися не без опору. Особливо жорстокою була сутичка Риму з Вейями в 406 році до нашої ери. Закінчилася вона поразкою етрусського міста. Нещадно розправилися римляни з жителями Вейї: перебили або продали в рабство. Доля міста повинна була послужити застереженням непокірним тускам.

Останнє місто етрусків римляни захопили в 265 році до нашої ери. Це був кінець історії Етрурії. Почалася романізація етрусських міст. На вулицях змінювалася непокірність етрусків поступово одержали привілеї — їм широко надавалося право громадянства. Та разом з рівноправністю етруски засвоювали римські звички, переставали користуватися рідною мовою.

Проте не канула в небуття культура, створена етрусками. Вона стала коліскою римської цивілізації. Грецький історик Посідоній твердить, що римляни жадібно вчилися в етрусків. Вони запозичили обладнання будинку із внутрішнім двором, навчилися плануванню міст і будівництву водогонів. Переїняли багато традицій, що вкорінилися в житті (тогу, символи влади лікторів та ін.), мистецтво, релігію.

Археологами встановлено, що до I століття до нашої ери діяли майстерні по створенню предметів етрусського мистецтва. Етрусський алфавіт ліг в основу латинського.

Звичайно, далеко не все з того, що успадкував Рим, було винайдено самими етрусками. Багато що вони запозичили у греків через грецькі колонії на півдні країни. Етруски переїняли театральне мистецтво й міфологічні уявлення Стародавньої Еллади, за грецьким зразком карбували золоті монети. Аристократи Етрурії високо цінували чудові чорнофігурні й червонофігурні грецькі вази. Їх знайдено в багатьох етрусських гробницях. Проте історична заслуга етрусської культури в тому й полягає, що вона послужила своєрідним містком між грецькою та римською цивілізаціями.

Загадкове для науки й питання про походження етрусків. Вони так різко вирізнялися серед примітивних племен, які заселяли Апеннінський півострів,

вищим рівнем культури, що це породжувало думку про переселення етрусків з розвинутіших районів стародавнього світу, і насамперед з Малої Азії.

Відгомони суперечки про те, звідки взялися етруски, ми чуємо ще з давнини. Геродот твердить, що етруски переселились у VIII столітті до нашої ери зі Сходу:

«...при цареві Атисі, сині Манеса, у всій Лідії наступив сильний голод (від недороду хліба). Спочатку лідійці терпляче зносили злидні, а потім, коли голод дедалі більше посилюється, вони почали шукати порятунку, придумуючи різні засоби. Щоб затамувати голод, вони вчиняли так: один день увесь час займалися іграми, щоб не думати про їжу, а наступного дня їли, припиняючи ігри. Так лідійці жили 18 років. Тим часом злигодні не зміншувались, а ще навіть посилювались. Тому цар розділив увесь народ на дві частини й звелів кинути жереб: кому zostаватися і кому залишити батьківщину. Сам цар приєднався до тих, що zostалися на батьківщині, а на чолі переселенців поставив свого сина на ймення Тірсен. Ті ж, кому випав жереб їхати із своєї країни, вирушили до моря в Смірну. Там вони побудували кораблі, навантажили на них усі речі й поплили на пошуки харчу та (нової) батьківщини. Минувши багато країн, переселенці прибули на землю омбриків і побудували там місто, де й живуть досі. Вони перейменувалися, назвавши себе за ім'ям сина свого царя (Тірсена), який вивів їх за море, тірсенами. Лідійці ж на батьківщині поневолені персами».

Протилежний погляд на початкову «прописку» етрусків належить Діонісію Галікарнаському, римському літераторові, що жив у I столітті до нашої ери. Він вважає, що в лідійців з тусками нічого спільного не було: ні мови, ні богів, ні законів, ні традицій. Діонісій зараховує етрусків до місцевих племен.

У давнину ж виникла й третя версія — про північне походження етрусків. Її висловлює римський історик Тит Лівій. До «родичів» етрусків він зараховує альпійські племена із стародавньої Ретії — області, що розкинулася від Боденського озера до Дунаю, куди входять нинішній Тіроль та частина Швейцарії. Прибічники цієї теорії будують свої висновки на двох фактах. По-перше, слова «Ретія» й «расенна», як звали себе етрус-

ки, звучать подібно. По-друге, в Придунайській ретійській області були знайдені написи, зроблені етрусськими буквами мовою, не лише схожою на етрусську, але, на думку деяких дослідників, навіть ідентичною їй.

І сьогодні в науці є три концепції походження етрусків. Найменше прибічників у північній теорії, більшість учених схиляється до східної, геродотівської версії. На її користь свідчать чимало фактів, які є сьогодні в учених. Розкрита, скажімо, дивовижна спільність малоазіатських та етрусських племен. В архаїчному образотворчому мистецтві етрусків виявлено східні елементи. Проте набирається достатня кількість аргументів, що свідчать проти східної теорії: наприклад, чому етруски, які прийшли в Італію зі Сходу морським шляхом, розташували свої міста не на березі, що було б природним для морського народу, а далеко від побережжя?

І все-таки є один доказ на користь теорії про переселення етрусків зі Сходу, який замовчують найзавзятіші її супротивники. Він стосується Лемноської стели. На острові Лемнос археологи знайшли надмогильний камінь із зображенням воїна та написом, мабуть, етрусською чи спорідненою їй мовою. Напис зроблено грецькими буквами й досі не піддається дешифровці. Та думка про те, що саме споріднена етрускам народність жила на Лемносі, розташованому порівняно недалеко від малоазіатських берегів, допомагає дійти висновку, що етруски йшли з-за моря зі сходу на захід.

Цікавий варіант цієї теорії належить болгарському вченому В. Георгієву. Він твердить, що етруски не хто інші, як відомі з поеми Гомера та Вергілія троянці. Виходячи з легенди про переселення троянців на чолі з Енеем в Італію, яка зустрічається і в римському, і в грецькому епосі, він підкріплює свою концепцію лінгвістичними даними, доводячи генетичну тотожність назв «Етрурія» і «Троя». На користь цієї теорії свідчить і той факт, що в «Іліаді» та «Одіссеї» відсутня згадка про етрусків, що відігравали одну з провідних ролей в Егейському морі. На думку В. Георгієва, вони добре представлені в цих творах під назвою «троянці».

Питання про те, звідки взяли етруски, чим пояснити такий стрімкий розквіт їхньої цивілізації, поки

що залишається відкритим. Жодна з теорій не може бути визнана остаточною, оскільки всі вони мають чимало слабких сторін. А наука визнає лише точні докази, логічні й фактичні.

Головне місце в ланцюгові доказів могли б зайняти свідчення пам'ятників писемності. Та мова етрусків, яка була ще живою в I столітті до нашої ери, за часів Цезаря й Августа, до II століття нашої ери остаточно витіснена латиною і повністю втрачена. Та й самі етруски не дуже турбувалися про те, щоб зберегти свою мову. Посідаючи в Римській державі значні посади, вони більший інтерес виявляли до біжучих подій, аніж до історії свого народу.

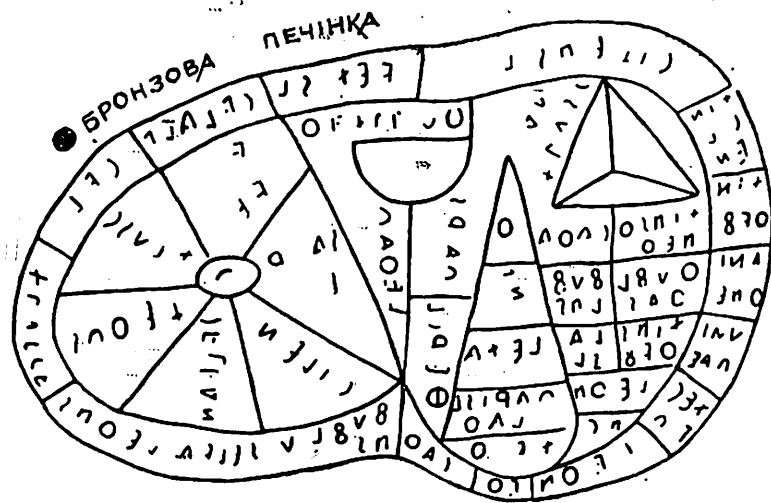
І тепер ми знаємо про етрусків значно менше, ніж про інші стародавні народи, що жили на тисячоліття раніше.

До нас дійшло понад дев'ять тисяч етрусських написів на вазах, статуетках, дзеркалах, посуді, свинцевих таблицях, камінних плитах, стінах гробниць, саркофагах. Найкоротші з них — в одне слово, найдовший і, на жаль, єдиний — близько півтори тисячі слів. Переважають короткі надмогильні написи, від одного до п'яти слів. Їх приблизно сім тисяч. Це епітафії, дарчі й посвятні тексти. Лексикон їх дуже бідний. Імена, вік, родинні зв'язки, посади.

Серед пам'ятників зустрічаються такі, що піднімають завісу над деякими своєрідними сторонами життя етрусків. Наприклад, довгаста бронзова табличка із заокругленими краями, знайдена в 1877 році на околиці П'янченци. Поверхня її розділена прямими лініями на багатокутники різної форми. У кожен вписані слова.

Таблиця імітує баранячу печінку. Релігійний обряд, що називається гаруспіцією, був дуже поширений серед етрусків. У Вульчі знайдено дзеркало. На ньому вигравійовано рисунок, який зображує етрусського жерця, що схилився над столиком з рештками нутроція. У лівій руці віщун тримає печінку й уважно розглядає її.

На знайденій бронзовій печінці, своєрідній «шпаргалці» для віщуна, слова, написані всередині багатокутників, означають імена богів, добрих і злих. Деякі з них уже відомі вченим, інші зустрічаються вперше,

а ще інші етрускологи поки що не можуть навіть правильно прочитати.

Великою подією в етрускології стала одна випадкова знахідка. В середині минулого століття якийсь хорватський турист придбав у Єгипті мумію жінки. Після його смерті вона потрапила в Загребський музей. Там на бинтах, в які була загорнута мумія, виявили сліди написів. Тривалий час не могли з'ясувати, якою мовою написано текст. Вважали спочатку, що напис зроблено арабською мовою, потім — що ефіопською. І лише на кінець XIX століття було встановлено, що це пам'ятник етрусської писемності. Його назвали «Загребська пелена», або «книга Мумії».

Це єдиний збережений зразок *liber linteus* — «лляної книги», тобто книги, написаної від руки на полотні. Спершу вона мала форму сувою завширшки близько 35—40 сантиметрів і завдовжки кілька метрів. Текст на сувої записано стовпцями справа наліво. На збереженому шматку лишилося близько 1500 знаків.

1932 року «Загребську пелену» сфотографували в інфрачервоних променях, після чого прочитувалися навіть бляклі місця неоціненого рукопису. Етрускологи покладали на цей рукопис великі надії. Адже ж дешифрували мови, що мали набагато менші тексти.

Частковій дешифровці етрусської мови допомогли

відомі нам етрусські алфавіти. Завдяки їм дослідникам доводиться вирішувати лише одну задачу: розкрити мову. Вчені можуть навіть простежити розвиток алфавіту, оскільки серед знахідок є кілька предметів із списком букв.

Один алфавіт знайшли під час розкопок Некрополя неподалік міста Марсиліана-де-Альбеня. У похованні виявили пластинку із слонової кістки розміром п'ять на дев'ять сантиметрів. На ній збереглися рештки воску, по якому різцем видавлювали букви. На один край пластини нанесено букви етрусського алфавіту VIII століття до нашої ери.

Розміри пластинки такі малі, що навряд чи її могли використати для письма. Одні вчені припускають, що пластинка служила своєрідним букварем для тих, хто вчився писати. Інші висловлюють думку, ніби вона була свідомством, що її власник знає грамоту, вміє писати і тому шанована людина. Пластинка ця одержала назву «Алфавіт Марсиліани». Він складається з 26 букв: 21 приголосної та 5 голосних. Тут зображено початкову стадію письма, коли воно ще не пристосувалося до своєрідності звучання етрусської мови.

Інший етрусський алфавіт було знайдено у Черветтері, в «Могилі Реджоліні-Галассі». Його накреслили на нижній каймі посудини, що, певне, використовувалася як чорнильниця. Цей алфавіт належить, найімовірніше,

до VII століття до нашої ери. Знаки обох алфавітів дуже схожі. Таких букварів було виявлено багато.

Та обставина, що алфавіти наносили на предмети, знайдені в похованнях, навела одного з провідних етрусологів, француза Ж. Ергона, на думку, що етруски, як і інші стародавні народи, наділяли алфавіти особливою магічною силою, спроможною звільнити людину з-під влади часу. Проте деякі вчені дотримуються погляду, що, незважаючи на свою самотність, ця концепція надто ускладнена й смілива.

Знайдено й інші писемні пам'ятки: глиняну табличку V століття до нашої ери, на котру нанесено близько 300 слів, дві свинцеві таблички з прокльонами, гральні кості, на яких за допомогою букв написано числа від одиниці до шести. І все ж написи, що могли б бути корисними для тлумачення слів, дуже незначні.

Етрусологія як наука виникла майже дві тисячі років тому. Імператор Клавдій, що жив у I столітті нашої ери, присвятив етрускам величезну працю на 20 томів, яка загинула пізніше в Олександрійській бібліотеці.

Вивчення етрусської писемності починається з XVI століття. Насамперед перед ученими постала проблема дешифрування етрусського алфавіту, з'ясування, якій латинській літері відповідає кожен етрусський знак. Цю роботу завершили до кінця XIX століття. Етрускологи виявили всі 26 букв етрусського алфавіту.

Встановлено, що етрусський алфавіт бере свій початок від грецького. Але відокремлюється від грецької основи досить рано, у VIII столітті до нашої ери, ще на тій стадії, коли рядки писали справа наліво. Після цього стало можливим приступити до визначення кожного слова.

І хоч в руках етрусологів достатня кількість пам'яток писемності, є перешкоди, що заважають пояснити етрусську мову.

По-перше, звичайної в багатьох випадках білінгви немає, якщо не вважати трьох золотих пластинок з вигравіюваними на них написами, що знайдені при розкопках стародавнього святилища в Піргах. Два з них написано етрусською мовою, третій — фінікійською, але при дешифровці вони істотно не допомогли.

Є ще кілька латино-етрусських надмогильних написів, та більше одного-трьох слів у скарбничку розшифрованої етрусської мови вони нічого не додали. Відсутність досить великої білінгви — одна з головних причин тупцювання на місці.

По-друге, досі в дослідженнях застосовували в основному два головні методи дешифровки. Комбінаторний метод пояснення написів на основі закономірностей, що впливають із структури тексту цих написів, і етимологічний — зіставлення з приблизно спорідненими мовами.

Можливості комбінаторного методу обмежені. При дешифровці етрусських написів зустрічалися труднощі. Запозичений у греків алфавіт при всіх його виправленнях мало відповідає особливостям етрусської фонетики. Тому при передачі деяких звуків етруски вживали то одну букву, то іншу. Переписувачів мало турбувало, чи зрозуміють їх через дві тисячі років, головне, щоб зрозуміли сучасники. І крім того, етруски, особливо ті, що жили в останні століття до нашої ери, писали, пропускаючи деякі голосні. А чи завжди ви збагнете значення слова *парус*, якщо воно написано самими приголосними?

Словом, універсального ключа, який звичайно використовували у дешифровці багатьох таємничих письмен, тут не виявилось.

І все-таки не можна твердити, що ми зовсім нічого не знаємо про етруску мову. Завдяки копійчій роботі вчених багатьох країн світу, серед них російських і радянських дослідників, ми достеменно знаємо значення понад півтораста етрусських слів та окремі граматичні форми етрусської мови. Почасті перекладено короткі надмогильні, посвятні та деякі інші написи. Розкрито значення слів і граматичних форм, іноді словосполучень і навіть частин речень у великих текстах. Складено уявлення про призначення й зміст довгих текстів, зокрема «Загребської пелени».

Зупинимося на тому, як працював німецький етрусолог К. Ольцша над тлумаченням «Загребської пелени». Через відсутність справжніх білінгв він запропонував створити штучну. Цей метод, названий білінгвичним, ґрунтується на припущенні, що етруски налагодили всілякі зв'язки з іншими італійськими

племенами. Це повинно було залишити слід на етрусських пам'ятниках.

Виходячи з цієї передумови, К. Ольцша приступив до тлумачення «книги Мумії». На той час уже було відомо, що це писемний пам'ятник релігійного характеру. К. Ольцша поставив завдання визначити, на які частини ділиться збережений текст. І виділив розділи, присвячені богам Крапу, Натунсу та іншим.

Потім К. Ольцша зіставив окремі частини книги і почав вивчати її конструкцію. Він зробив висновок, що це ритуальний текст, і, щоб зрозуміти його будову, звернувся до подібних текстів умбрської мовою. Дослідник був переконаний, що релігійні літературні пам'ятники будуються шаблононо, із часто повторюваних формулювань, і тому їх зручно порівнювати.

К. Ольцша дійшов висновку, що «Загребська пелена» є релігійним календарем, де зібрано молитви й прохання, звернені до богів, указано дні, коли необхідно дякувати богам, і правила жертвоприношення.

Проте версію вченого не всі прийняли беззастережно. Йому дорікали за перебільшення схожості і між мовами, і між формами пам'ятників.

Такі наслідки застосування комбінаторного методу.

Не раз намагалися підібрати ключі до етрусської мови за допомогою етимологічного методу. Які тільки мови використовували для тлумачення етрусської: древньоєврейську, грецьку, латину, санскрит, кельтську, численні мови Кавказу, фінську, мови жителів Південної Індії — дравидів, мови індіанців Америки, баскську, шумерську і, нарешті, російську. Та всі спроби проникнути в таємницю етрусської мови за допомогою якоїсь відомої нині досі не дали жодних результатів.

Недавно було зроблено ще одну спробу. Французький дослідник А. Майані вирішив використати албанську мову. Наслідки зіставлення мов він виклав у книзі «Етруски починають говорити».

Про спорідненість етрусської та албанської мов говорили давно. Ще понад сто років тому один з учених випустив товстезний том про звичаї, релігії, мову албанського народу. У ньому зроблено припущення, що албанці — найближчі родичі етрусків. Своєю гіпотезу він будує на співзвучності слів «туски» — латинська назва етрусків, з «тосками» — найменування жи-

телів півдня Албанії, а також «Тірана» — столиця Албанії з «тірренами» — грецька назва етрусків. Після цього не раз робили спроби зблизити окремі слова албанської та етрусської мов.

На початку ХХ століття підсумували всі спроби застосування «албанського ключа» до розшифрування етрусської. Погоджуючися з тим, що в обох мовах є багато елементів схожості, автор підсумкової роботи Д. Буонамічі показує, що пряме зіставлення етрусської та албанської мов неправомірне. Пояснити подібність можна двома причинами: або давньою спорідненістю мов, або існуванням у далекому минулому спільної мови, від якої обидві мови походять.

Безперечно, албанська мова може допомогти у розкритті етрусської. Проте безпосередньо зіставляти албанські й етрусські слова не можна. Лише реконструювавши спільну основу, можна порівнювати граматичні форми обох мов.

Нова спроба прямого зіставлення етрусської та албанської мов, яку робить Майані, винахідлива й дотепна, все ж, на думку радянського вченого А. Кондратова, виявилася знову непереконливою.

Найпоширеніша помилка дослідників, що намагалися підібрати мову, споріднену етрусській, полягала в тому, що вони з'ясовували значення етрусських слів за зовнішньою співзвучністю із словами ключової мови.

Змішаний комбінаторно-етимологічний метод використовував для інтерпретації етрусської мови В. Георгієв. Смісл слова й морфем він визначав, виходячи з самого тексту, тобто комбінаторним методом. А потім на підставі з'ясованих цілком вірогідно значення та походження слів етрусської мови виявляв риси, спільні з іншими, приблизно спорідненими мовами.

В. Георгієв дійшов висновку, що фонетична структура етрусської мови дуже схожа на структуру вірменської. Цю схожість він пояснює тим, що прабатьківщиною етрусків була область Трої — північно-західної частини Малої Азії, де жили й фригійці, від яких згідно з античними даними походять вірмени. Учений вважає, що за своїми характерними рисами етрусська мова — індоєвропейська, хоч, аналогічно хеттській, і включає неіндоєвропейські елементи.

І все ж ця гіпотеза не має достатньої аргументації для беззастережного включення етрусської мови до індоєвропейської сім'ї. Лише подальше накопичення фактів вирішить це питання.

Попереду в етрускологів величезна скрупульозна праця, злеті й невдачі, і... «раптом білінгва»!

А поки що нові повідомлення. Останнє з'явилося в другому (січневому) номері бюлетеня Болгарського телеграфного агентства за 1976 рік, в якому йдеться про те, що академік В. Георгієв став відомий «відкриттям у мовній історії людства — прочитанням етрусської писемності».

НЕМА НАУКИ БЕЗ ЛАТИНИ

У заголовку — крилатий латинський вираз. Один із численних. Мало не кожного дня ми вживаємо ці вирази, вважаємо їх своїми, звичними й навіть не замислюємося над тим, що батьківщина їх — Рим. А все тому, що вони лаконічні, місткі і б'ють, як то кажуть, у самісіньке око. Адже дійсно немає науки без латини.

Ще в середні віки латина була міжнародною мовою вчених та дипломатів. Тепер її вважають мертвою мовою. У нашні дні в жодній країні світу нема такої спільності людей, певного народу, для якого латина була б розмовною мовою.

Але ця мова не щезла безслідно. Навпаки, жодній мові, мабуть, так не пощастило. Вона нагадує про себе в усіх мовах світу. Латина — справжнє джерело наукової і технічної термінології, без неї не обходяться біологи, медики, філологи...

Чому саме наукової та технічної? На відміну від розмовної мови наукова, як відомо, вимагає великої точності. Там потрібне не просто слово, а термін. У своїй мові ми часто користуємося словами, що можуть мати декілька значень. Та в якому саме значенні вживається в даний момент, наприклад, слово *насолити*, ми зрозуміємо із контексту. Наука з цим примиритися не може. Вона вимагає одного конкретного значення. Якщо вже застосовується слово *клас*, то лише в значенні певного ступеня, розряду або угруповання, наприклад, *клас ссавців*.

Завдяки такій точності наукова термінологія доступна людям, що розмовляють різними мовами. Однозначне слово без особливих труднощів перекладається з однієї мови іншою. Причому цим не обов'язково займатися людям. Переклад можуть виконати машини за попередньо підготовленою програмою. Велика кількість термінів звучить однаково в багатьох мовах, вони міжнародні. Візьміть хоч би слова *мінімум*, *максимум*, *інтернаціональний*, *ефект*, *інтерес*. Їм відповідають подібні за змістом і звучанням слова в англійській, німецькій, французькій, іспанській, польській та інших мовах. А все тому, що походять вони з латини.

«О часи! О звичаї!» — вигукуємо ми, коли в чомусь розчаровані або чимось засмучені, аніскільки не бентежачись тим, що ці слова вперше вимовив римський сенатор Марк Туллій Ціцерон, виступаючи з викарвальною промовою проти Катіліни.

А вже що вираз «кінець — ділу вінець» латинський, мало хто знає. Багато хто дивується: «Як, а хіба це не українське прислів'я?» Це найкраще свідчення того, як органічно латина увійшла в нашу мову. Ми навіть не відчуваємо цієї чужорідності.

Таких латинських виразів багато в нашому лексиконі: «батько сімейства», «добрі наміри», «що дозволено Юпітеру, не дозволено бичу», «повторення — мати навчання» та багато інших. Вони роблять нашу мову соковитою, емоційною, виразною.

Ми користуємося не лише крилатими латинськими фразами. Наша літературна мова буквально просякнута латинізмами. Уявімо, що в нас вихідний день. Куди ми підемо? Спочатку можна погуляти в *ботанічному саду* (курсивом подані латинські слова — В. Д.), постояти біля вічнозеленого *лавра*, уважно прочитати пояснювальну *табличку* побіля африканської *пальми*, заглянути на ділянку з *фруктовими* деревами. Потім ми підемо в музей образотворчого мистецтва: побачимо прекрасні *скульптури*, *монументальні* живописні полотна, в яких вражає витриманість *стилю*, чіткість *ліній* і *колерит*. А увечері зустріне нас сяючими вогнями *театр*. У новому *спектаклі* чудова гра *акторів* поєднується з *багатими декораціями*.

Вихідний день наближається до кінця. Завтра *студенти*, *професори*, *аспіранти* підуть до своїх *інститутів*

та університетів. В аудиторіях почнуться лекції, консультації, колоквиуми. Робітники візьмуть інструменти й стануть до своїх апаратів, механізатори виведуть в поле трактори, хіміки продовжать свої експерименти з різноманітними хімічними елементами, а синоптики дивитимуться на календар і прогнозуватимуть погоду.

Особливо багато латини в біології та медицині. Студентам доводиться добре зачувати латинські назви всіляких організмів та їхніх окремих органів, ліків, рецептуру. От вам і мертва мова!

Багато століть тому жива латинська мова звучала на великій території. Спочатку цією мовою розмовляло плем'я латинів, тому вона й одержала назву латинської. Коли й звідки прийшли латини в Італію, точно невідомо. На горбистій місцевості Лаціум по ріці Тібр жили ці мирні землероби й пастухи. У VIII—VII століттях до нашої ери їх племена об'єдналися навколо невеликого центру Риму, заснованого в 753 році до нашої ери.

Рим почав свою історію набагато пізніше від інших держав. Деякі рабовласницькі держави Стародавнього Сходу на цей час нараховували вже тисячі років існування.

Латинів з усіх сторін оточували високорозвинуті сусіди. На півдні Апеннінського півострова і в Сіцилії знаходилися грецькі колонії. На африканському побережжі Середземного моря жили фінікійці, яких пізніше Карфаген об'єднав у сильну морську державу. На півдні Піренейського півострова набувала могутності держава Тартес.

Та найбільший політичний і культурний вплив мали на латинів їхні північні сусіди — етруски. У період VII—VI століть до нашої ери латини перебували на стадії розкладу первісного ладу й виникнення перших державних об'єднань. У цю бурхливу епоху, названу «царською», і з'явилась необхідність у створенні письма.

На цей час греки й етруски вже користувалися буквено-звуковим писемом. До того ж етруски деякий час владарювали над Римом і тому безпосередньо впливали на латинів. Великий вплив на них справила й мова етрусків, завдяки якій латини сприйняли грецьку писемність.

Латини були наполегливим народом. Вони швидко розширювали свою територію, витісняючи інші племена. Поступово латинська мова витіснила італійські мови: умбрську, оскську, сабельську, етрусську, галльську. Лише де-не-де рештки цих мов збереглися до I століття нашої ери.

Подальша історія розвитку мови й писемності латинів пов'язана з історією Риму. Після вигнання етрусків починається становлення республіки й майже безперервні війни. Римляни підкоряють собі весь Апеннінський півострів. Та апетити зростали. Римляни тягнуться далі, їм не завадило б і «світове» панування. Рим пожадливо дивився на ласий шматок — Сіцилію, яку ніяк не могли поділити Сіракузи й Карфаген, ведучи між собою постійну війну. Рим активно втрутився й поступово захопив усю територію, що належала Карфагену, а потім і майже все Західне Середземномор'я.

У середині II століття до нашої ери були завойовані Греція та Македонія.

Тут спостерігається дуже цікаве явище. У завойованих Римом Галлії, Північній Африці, Британії, Паннонії, Дакії, на Іберійському півострові та в прирейнській Германії мова переможців — латинська — витіснила всі місцеві мови. В областях грецької культури грецька мова не лише не була витіснена, а, у свою чергу, сильно вплинула на мову римлян.

Епоха «світового панування» закінчилась приєднанням до Римської імперії Пергамського царства. На цей час остаточно сформувалася латинська літературна мова. На рубежі старої та нової ери Рим досяг свого найвищого розквіту, а мова імперії міцно утвердилася на підвладній їй території.

Після розпаду Римської імперії, у V столітті нашої ери латинська поступово замінюється романськими мовами: італійською, провансальською, сардинською, французькою та іншими. Проте як мова науки й культури латинська існує ще кілька століть.

VII—VI століттям до нашої ери належать найдавніші латинські написи на камені, металі, кераміці. Та їх дуже мало, можна буквально перерахувати по пальцях.

У 1871 році в Пренесті знайшли невелику золоту

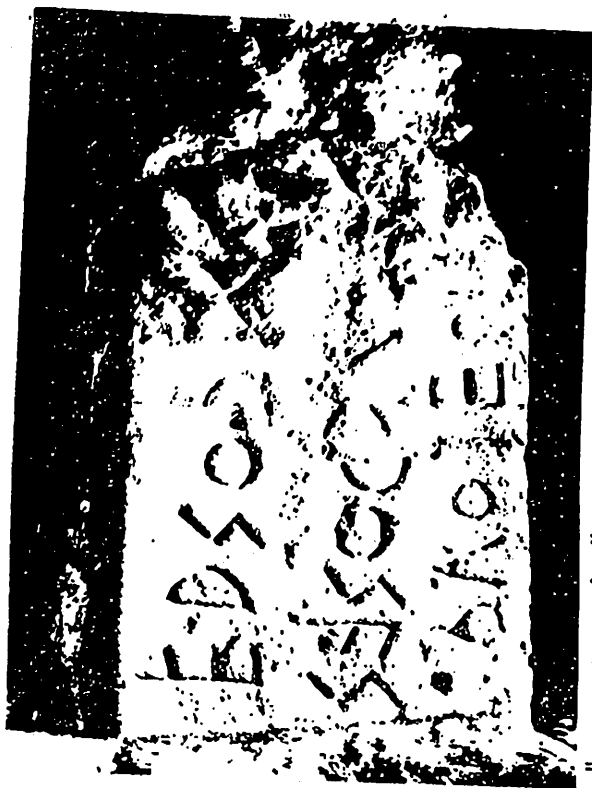
фібулу з виразним написом. Ювелір виготовив її приблизно наприкінці VII — на початку VI століття до нашої ери. На золотій пластинці майстер старанно вигравіював: «Маній мене зробив для Нумезія». Букви в цьому написі йдуть справа наліво. У написі є дві букви, яких немає в грецькому алфавіті. Для відображення своєрідних звуків латинської мови їх запозичили з ранньої форми етрусської.

На місці римського Форуму знайшли дуже зруйнований камінний стовп. Його назвали «чорним каменем». На чотирьох гранях стовпа виявили напис, який учені датують звичайно VI століттям до нашої ери. Це ще один зразок найдавнішого латинського письма, що розвивалося подібно до грецького й етрусського. Напис виконано зверху вниз — вертикальним бустрофедоном. Прочитати його виявилось дуже важко, заважали напрямки письма та поганий стан стовпа.

Досі вчені не дійшли єдиної думки про датування третього напису, що облямовує жертвну посудину Дуеноса. Одні вчені вважають, що його зроблено в VI столітті до нашої ери, інші — в IV. І тут напрямок письма справа наліво.

Ці три написи та деякі пізніші знайомлять учених із ранньою латиною. Алфавіт римлян включав тоді 21 букву (в етрусків їх було 26). Грецькі «тета», «фі» та «хі» не використовувалися в алфавіті, бо римляни не мали подібних звуків у мові, але зате вони прекрасно підійшли для позначення чисел. В етрусській мові було три букви, що передавали звук *s*. Римляни скористалися лише «сігмою». У латинському алфавіті є дві букви, *d* і *o*, відсутні в пізньому етрусському. Проте в ранньому етрусському вони були, отже, латинський алфавіт створено ще до того, як етруски відмовилися від цих букв.

В епоху Ціцерона, в першому столітті до нашої ери, коли Рим підкорив собі Грецію, на культуру Римської імперії почала дуже впливати грецька високорозвинена культура. Римляни зачитувалися грецькою літературою, в лексику мови увійшло багато грецьких слів. А для відображення їх на письмі були потрібні букви. Для притаманні лише грецькій мові. Латинський алфавіт включив грецькі «дзету» й «іпсілон». Таким чином, в алфавіті стало вже 23 букви.

● "ІСРНИЙ ХАМІНЬ"

У незмінному вигляді латинський алфавіт проіснував усю античну епоху, лише в середньовіччі поповнився трьома буквами, точніше, не буквами, а варіантами існуючих букв. У подальшій історії алфавіту не було особливих змін. Його розвиток ішов тільки шляхом пристосування до різних мов та зміни зовнішньої форми букв залежно від видів письма.

Римське письмо використовували усі романо-германські народи: французи й іспанці, італійці й португальці, румуни й німці, англійці й шведи, норвежці й датчани. Латинський алфавіт прийняли також фінни й угорці, естонці й поляки, чехи та інші європейські народи.

Літературна латина починає розвиватися з III століття до нашої ери. У комедіях Плавта й Теренція, у прозі Катона відображені ці «початки».

На рубежі ери з'являється «класична» латина. Абстрактна лексика, суворість і стрункість мови були в її основі. Високим, урочистим стилем написано твори Саллюстія, Цезаря, промови Ціцерона, твори Катулла, Вергілія, Горація, Лукреція.

У I—II століттях нашої ери почалась епоха так званої срібної латини. Вона не відзначалася такими суворими правилами, як класична, була ліричнішою, виразнішою. Це стиль історика Лівія і поета Овідія, філософа Сенеки, романіста Петронія.

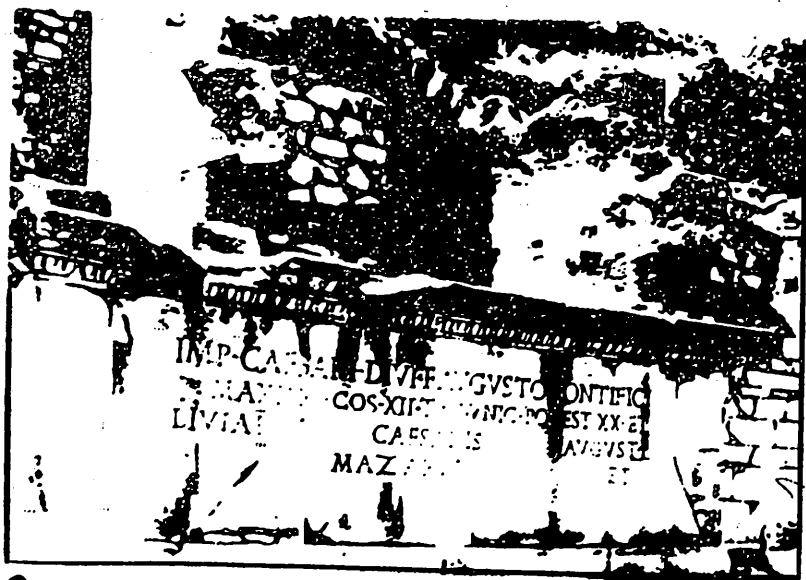
Якщо порівняти латинські пам'ятники письма різного часу, вражає різноманітність форми букв, безліч видів письма. Це зумовлено прагненням до зручності й практичності в написанні, матеріалами й знаряддями письма.

Багато праці й часу вимагало монументальне, або капітальне письмо. Строгі, красиві букви висічено на камені. Та зате подібний меморіальний, надмогильний чи державний напис був вічний, його не лякав час. Недарма до нас дійшло найбільше монументальних написів, як скажімо, напис на честь імператора Августа. Для них використовували бронзові та свинцеві таблиці. На такі матеріали знаки наносили різцем.

Для щоденних побутових записів у Римі застосовували дощечки, покриті воском. По воску дряпали гострою паличкою — «стилем». На використаній дощечці віск вирівнювали другим кінцем «стиля» й знову писали. В'язки таких дощечок підвішувалися до пояса й відігравали роль записників. Букви могли продрапувати пером з очерету, зрізаного під кутом, а з VI століття — пташиним пером. Цей «інструмент» існував дуже довго, лише в минулому столітті його замінило металеве перо.

Писали римляни й на папірусі, згортаючи довгі полотнища у вигляді сувою. Та папірус був дуже дорогий, бо його привозили з Єгипту, він швидко ламався й завдавав багато незручностей при читанні. Значно зручнішим і практичнішим був пергамент. Аркуші пергаменту списували з усіх боків і складали.

Винайдення паперу відразу вирішило багато проблем, просунуло далеко вперед написання книг. З III сторіччя нашої ери папір починає свій переможний рух по країнах світу і в XIV столітті повністю витісняє

● **МОНУМЕНТАЛЬНИЙ НАПИС**

пергамент. На всіх цих матеріалах римляни писали скорописом, швидким і легким письмом.

Все, що залишили нам римляни на каменях, папірусах, пергаменті, папері, по-своєму безцінне як для пізнання історії та культури Римської імперії, так і інших країн.

Римляни дали світу самотутніх філософів, істориків, юристів, поетів. Латинською мовою писали не лише в Римі. Це мова творів Т. Кампанелли, Е. Роттердамського, І. Ньютона, Т. Мора та інших великих мислителів.

У Росії ще у XVIII столітті застосовували латину. Кожна освічена людина повинна була знати дві мови: грецьку й латинську. Чудово знали й використовували у своїх працях латину М. Ломоносов, великі вожді робітничого класу К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, багато письменників і вчених.

Та й тепер, знаючи латину, ми одержуємо ні з чим не порівнянне задоволення читати в оригіналі римських авторів.

Латина допомагає нам розкрити деякі таємниці

історії римлян, не лише пов'язані з їхньою батьківщиною, а й з тими місцями, де колись ступала їхня нога. А таких місць багато. До них належить і Північне Причорномор'я, куди вперше потрапили греки-колоністи, а потім і римляни. Про перебування римлян на півдні нашої Батьківщини багато що невідомо, і кожен знову відкритий напис може по-новому висвітлити історичні факти й підтвердити здогади вчених.

У 1954 році при розкопках Херсонеса О. Домбровський виявив рештки театру, а через три роки знайшли там зроблений з вапняку вітвар з написом латинською мовою. Уважно розглядала його старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук Української РСР доктор історичних наук Е. Соломоник. Скільки подібних пам'ятників пройшло через її руки! Часом здавалося, нічого неможливо відновити, такий зруйнований був пам'ятник. А вона читала, спираючись на знання грецької та латинської мов.

Ось і тепер вона матиме копітку роботу. Вивчаючи вапняковий вітвар, вона згадала вітварі Харакса з Ялтинського музею. Під час війни вони зчезли. Лишилися тільки фотографії та опубліковані М. Ростовцевим написи з них.

Окупувавши в I столітті нашої ери Херсонес, римські легіонери не обмежилися цим. Щоб утвердити владу над територією Кримського півострова, потрібні були інші укріплені пункти. Певне, таким укріпленням пунктом і була фортеця Харакс. Писемні джерела й розкопки підтвердили це.

Херсонес з Хараксом пов'язувало море. Та навряд чи римляни могли вдовольнитися ненадійним морським шляхом. Очевидно, була й сухопутна дорога? На це питання й допомогли відповісти написи на вітварях.

З римськими легіонами завжди йшли будівельники доріг та їхня охорона — бенефіціарії. На трьох харакських вітварях було висічено посвятні написи з іменами бенефіціаріїв. Отже, в Хараксі містився пост дорожніх будівельників.

Напис на вітварі з Херсонеса провіщав: «Богині Немесиді Охоронниці Тіт Флавій Цельсін, бенефіціарій консуляра XI Клавдієвого легіону, за врятування себе й дітей поставив за обітницею». Стоп! Тіт Флавій Цельсін — це ж ім'я є і на вітварі з Харакса. Він був

начальником військового дорожнього поста в Херсонесі й поставив вівтар у двох містах. Хіба не означає це, що між ними існував прямий шлях суходолом? Військову дорогу римлян було знайдено.

Латинська мова — ключ до римської історії — вже відповіла на багато питань учених. Вірою і правдою послужить вона людству й надалі.

**ЗДРАСТУЙ,
РУСЬ!**

ТАЄМНИЦЯ «СТЕПОВИХ ІЕРОГЛІФІВ»

Північне Причорномор'я... З глибини сторіч дивляться на нас народи, що називали колись ці землі своїми. Багато століть тому вони жили тут, а потім щезли з історичної арени, розпорошилися серед інших племен та народів. Та кожен з них у чомусь зберігся: хто — в рисах нашого обличчя, хто — в нашій мові, хто — в наших традиціях...

Найдавнішим з відомих нам за писемними джерелами народів Причорномор'я були киммерійці. Вони залюднили ці землі близько трьох тисячоліть тому. У VIII столітті до нашої ери їх вигнали скіфи. Але й владарювання скіфів не було довговічним: у перші століття до нашої ери їх потіснили племена сарматів, які стали протягом кількох сторіч провідною політичною силою Північного Причорномор'я.

Майже одночасно з цими подіями в VII—V століттях до нашої ери в Північному Причорномор'ї з'являються греки, що заснували на побережжі Понту Евксінського (Чорне море) міста-колонії, частина яких розташована на берегах Боспору Киммерійського (Керченської протоки), об'єдналася в Боспорське царство. Греки принесли з собою досягнення античної цивілізації, що справила великий вплив на скіфів та сарматів. А побут, звичаї і культура варварів, як називали греки чужинців, впливали, у свою чергу, на причорноморських греків.

Але як складалися стосунки між греками й варварами, які події визначили перебіг життя цих народів? Адже саме тут, на широких просторах північніше від Чорного моря, утворилась перша руська держава — Київська Русь. Про це, на жаль, відомо дуже мало. І скіфи, й сармати, й інші варвари, що жили у Північному Причорномор'ї, не зафіксували писемно своєї історії. Ученим доводиться реставрувати її, спираючись на свідчення античних авторів, які часто згадували ці народи побіжно, та на різні археологічні пам'ятники. Важливе місце серед цього матеріалу належить «степовим ієрогліфам».

...Про п'ятиметровий кам'яний стовп з трьома загадковими знаками, що височить на просторах Тернопільщини, з давніх-давен складалися легенди.

Хто, коли, чому поставив тут цей своєрідний монумент?

Багато музеїв нашої країни зберігають пам'ятники з подібними знаками. Тут і уламки камінних плит, знайдені біля Кривого Рога й поблизу стародавньої Ольвії (на березі Бузького лиману), в степах казкової Таврії та Приазов'я. Дзеркала стародавніх модниць, знайдені у степових могилах. Надмогильний пам'ятник у формі грубо обтесаної людської фігури з ледве наміченими рисами обличчя. Особливо багаті рідкісними експонатами колекції Москви й Ленінграда. Тут можна побачити і глиняні іграшки, і знаменитих мармурових левів з Ольвії, і унікальні монети, і найтонші ювелірні вироби...

Кому ж належать «написи» на цих пам'ятниках? Стародавнім грекам чи скіфам, римлянам чи сарматам, готам чи гуннам, алланам чи антам і росам?

Адже «загадкові знаки» є своєрідною «хронікою» далеких бурхливих днів і подій. Їх розшифрування може відхилити завісу над багатьма сторонами життя народів, що заселяли причорноморські степи. Провідні фахівці багатьох країн світу вже протягом майже двохсот років прагнуть проникнути в таємниці цих загадкових зображень. І яких лише сенсацій не було на цьому шляху!

Ще минулого століття вчені, що займалися «степовими ієрогліфами», висловили різні міркування про їхню природу. Їх вважали й монограмами, складеними із знаків невідомого письма, й нерозгаданими буквами, й ієрогліфами, і якоюсь ніби дещо спрощеною ідеографічною писемністю, й умовним письмом, що складається частково з букв, а частково із символів...

З 20-х років нашого століття вивчення причорноморських знаків набуває планомірнішого, систематичнішого характеру. Деякі вчені вбачають у цих знаках спробу утворити сарматське письмо. Наприклад, М. Ростовцев, аргументуючи цю версію, говорить про хеттське ієрогліфічне письмо, яке також утворилося із знаків.

У 30-х роках один з найвидатніших лінгвістів нашого часу академік І. Мещанинов припустив, що в принципі знаки могли перетворитися на ідеограми, складові знаки. А переживши стрибок від піктограми до

ідеограми, знаки далі могли трансформуватися в складове, а ще пізніше — в буквене письмо. Як одну з можливих спадкоємиць, що могла запозичити причорноморські знаки, вчений назвав слов'янську глаголицю.

З 50-х років у дослідженні знаків сформувалися два основні напрямки: сарматський та слов'янський. Прихильники першого припускали, що «загадкові знаки» є сарматським письмом. Прибічники слов'янського напрямку, вважаючи північнопричорноморські знаки то буквами письма стародавніх антів (слов'янське плем'я), то писемними знаками, які належали частково до грецького алфавіту, частково до рунічної писемності, гадали, що вони започаткували глаголичне слов'янське письмо, яке нібито утворилося внаслідок тривалого розвитку десь у Північному Причорномор'ї.

На теорії походження глаголиці з причорноморських знаків буде, зокрема, свою концепцію М. Константинов. На його думку, в основі більшості причорноморських знаків лежить та ж сама стародавня система — кіпрське складове письмо, завезене нібито з Причорномор'я греками-колоністами. Після занепаду Боспору ці знаки застосовувалися з V століття нашої ери в містах Західного Криму, поступово видозмінюючись. Це письмо було потім запозичене слов'янами. Вирішивши, що ключ до загадкових написів знайдено, М. Константинов тут же намагається «прочитати» знаки на так званих старожитностях русів (VI—VII століття нашої ери) і князівські знаки Київської Русі. Він оголошує розшифрованими понад п'ятсот імен, слів і назв, хоча самого «розшифрування» не наводить.

Як монограми з грецьких букв причорноморські знаки пробує читати вчений з Федеративної Республіки Німеччини Г. Гумбах. Скажімо, знак боспорського царя Тіберія Євпатора він «розшифровує» як грецьке слово «сонце». Були й інші спроби «читати» ці знаки за допомогою букв відомих писемностей.

Такі суперечливі точки зору на походження й значення знаків Північного Причорномор'я спонукали й мене на початку 50-х років узятися за їх вивчення. Звідки, як і коли з'явилися вони на степових обширах?

Почались тривалі пошуки. Передусім необхідно було найретельніше вивчити всі пам'ятники з причорноморськими знаками, розкидані по різних вітчизняних

і зарубіжних музеях, написи на скелях, у печерах. Адже публікація неправильно зрисованих, спотворених знаків нерідко приводила до помилкових тлумачень і висновків учених. Для цього довелося з величезною точністю переносити ці знаки на міліметровку. Щоб розрізнити випадкові тріщини, подряпини й зарубки, зроблені рукою стародавньої людини, застосовували оптичні прилади, які в багато разів збільшують зображення, особливі методи фотозйомок, освітлення зображень під різними кутами. Допомогла й хімія. Завдяки спеціальним розчинникам зняли багатовікові нашарування, й перед нашими очима з'явилися нові, досі невідомі вченим цілісні «написи».

Нарешті було складено таблиці, що зводили до купи всі причорноморські знаки. Тепер замість раніше відомих 240 знаків у науковий обіг вводилося близько тисячі. Здебільшого вони виявилися суто сарматськими. Цей висновок підкріплювала й та обставина, що найдавніші знаки були накреслені саме на сарматських пам'ятниках. Проте частина «степових ієрогліфів» — складні знаки Боспору Кіммерійського, хоча й децю нагадувала сарматські, належала не цим племенам, а Боспорському царству. Такі знаки зустрічалися лише на боспорських виробах.

Тепер належало остаточно вирішити питання про походження, графічну еволюцію та значення причорноморських знаків. Пошуки привели до несподіваного висновку: своїм виникненням знаки зобов'язані тотемічним ув'язненням стародавніх про тварин як прародичів людини.

Але яким чином схематичні, геометризовані форми сарматських знаків виникли з реалістичних зображень тварин? У механізмі цього перетворення допомогла розібратися своєрідна білінгва — етнографічна паралель з племенами, що й нині зберегли родовий лад.

Для прикладу візьмемо обських угрів. Угр П. Кукін належав до роду «пугач», і знак роду, природно, зображав його тотем — пугача. Оскільки рід П. Кукіна колись уже відокремився від своєї основної гілки, його родовим знаком стало зображення частини птаха — лапи . Коли ж із роду виділився сам П. Кукін із сім'єю, він, що через сирітство вважався сином сього

роду, успадкував за традицією і його знак — ту ж лапу пугача . Молодший брат П. Кукіна для

відміни додав до свого знака паросток угорі . У сина П. Кукіна паросток з'являється на середній рисочці всередині знака . В іншій лінії Кукіних одна з бічних рисочок взагалі зникає. І хоч ця гілка ще усвідомлює свою належність до роду «пугача», проте новий знак завдяки більшій схожості із стрілою, аніж з лапою птаха, одержує назву «стріла» .

У цьому класичному прикладі виразно видно, як змінюється з часом родовий знак, як щезає в ньому спільний тотемний елемент. Знак перетворюється в індивідуальний і одержує власну назву, взяту з буденного життя, як ось «стріла», що стала знаком одного з відгалужень роду Кукіних. Згодом «прототипами» подібних знаків усе частіше й частіше стають зображення предметів побуту, а їх тотемічна основа забувається.

Те ж саме сталося і з сарматськими знаками. За своїм значенням вони були спершу родовими, потім сімейними, а далі особистими. Смысловий відтінок, якого вони набували в кожному конкретному випадку, залежав ще й від того, де і з якою метою їх застосовували: для культово-магічних потреб або як знаки власності, позначаючи майно, вироби та ін. З їхньою допомогою передавали певні відомості всередині роду, де знали їхнє значення.

Унікальний пам'ятник сарматського «письма» — вапнякова плита з Керчі поцяткована сарматськими «ієрогліфами».

Це справді енциклопедичне зібрання сарматських знаків, тут їх близько 500. Навіщо було сарматам, воїновничим степовикам, витрачати час на складання такого «збірника»?

Вчені намагалися пояснити виникнення цих накреслень культово-магічним призначенням плити. Проте внаслідок старанного дослідження знаків, які ніби «наскокують» один на одного, вивчення етнографічних паралелей та інших матеріалів стало зрозуміло, що цей

збірник складено із суто практичною метою: для позначення, скажімо, мешканців селища чи городища (як своєрідна «домова книга»), чи для позначки пасовиськ, водойм тощо.

Отже, секрет сарматських знаків було відкрито. А складні знаки Боспору Кіммерійського? Яке було їх значення? Вони, на жаль, «мовчали» й далі.

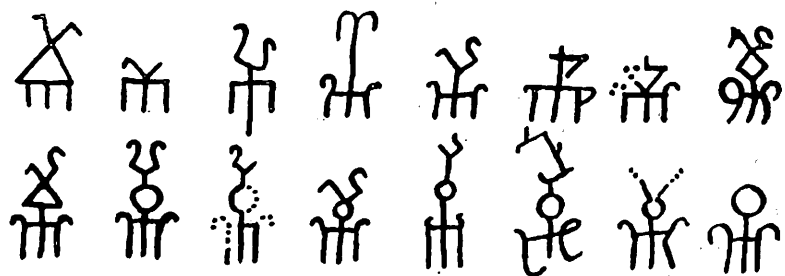
Зображали ці знаки на найрізноманітніших предметах: надмогильних плитах і ювелірних виробках, поясних наконечниках, пряжках і стінах склепів, глиняному посуді та ін. Такі знаки були й у грецьких написах загальнодержавного значення на мармурових та вапнякових плитах.

Поштовхом до дешифрування боспорських знаків знову послужила своєрідна білінгва. Ще в кінці минулого століття були знайдені плити, на яких вирізьблено той самий знак.

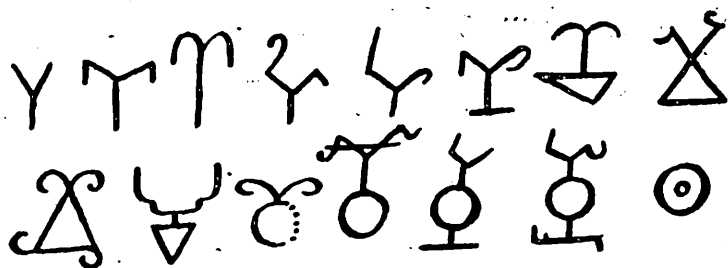
Коли уточнили датування плит, з'ясувалося, що вони належать до років правління одного царя. Стало ясно: ці знаки були не що інше, як особисті знаки Боспору.

Імена ж правителів підказали грецькі написи на плитах. Цей здогад поклав лише початок справжній дешифровці. Треба було з'ясувати, яким чином знаки утворилися.

А форма знаків дивувала: кожен мав дві виразні самостійні частини — верхню («чисельник») і нижню («знаменник»). «Чисельник» у різних знаків змінювався, «знаменник» лишався той самий.

Але що це? Верхня, мінлива, частина тотожна сарматським знакам і зустрічається на багатьох сарматських пам'ятниках.

Нижній елемент складних боспорських знаків на сарматських пам'ятниках не зустрічається взагалі. Висновок напрашується сам собою: нижня частина знака була символом правлячої боспорської династії, тому вона й спільна, а верхня служила іменним символом і змінювалася з переходом влади.

Залишалось перевірити припущення. І така нагода трапилася. В Ермітажі зберігається мармурова плита з грецьким написом, а на ній стоїть царський знак

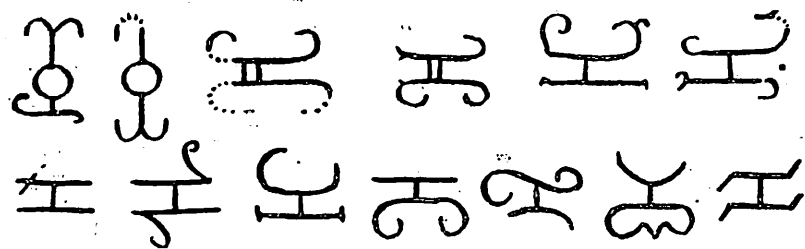
Рескупоріда III, сина Савромата II. Царський

знак Савромата II був відомий з вапнякової плити, що зберігається в Керченському музеї. Зіставлення знаків на плиті показує: зменшення рисочки у верхній правій розвилці знаку Савромата II (при однаковій, звісно, нижній частині) означало належність цього варіанта вже його синові, Рескупоріду III.

Таким чином, припущення було правильне. Це підтверджується ще одним історичним фактом: тільки-но до влади на Боспорі приходили царі-сармати — Фо-

форс,   Іннфімей

та інші, щезала й складна архітектоніка царського знака, пропадав «знаменник». Це цілком природно, оскільки сарматам була чужа символіка правлячої боспорської династії і вони, зрозуміло, усували її емблему. Адже нові царі мали свій родовід, свої династичні знаки — варіанти сарматських знаків, поширених у Причорномор'ї:

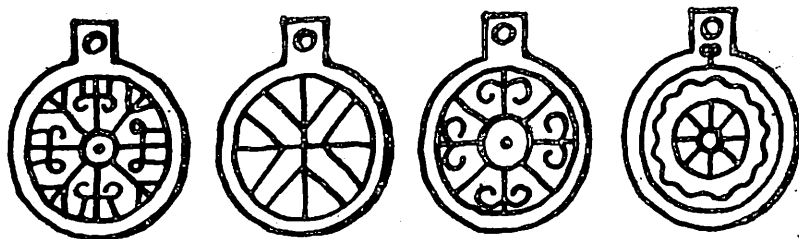

Для сарматських царів символи були такою ж святинею, як і боспорські емблеми для боспорських царів.

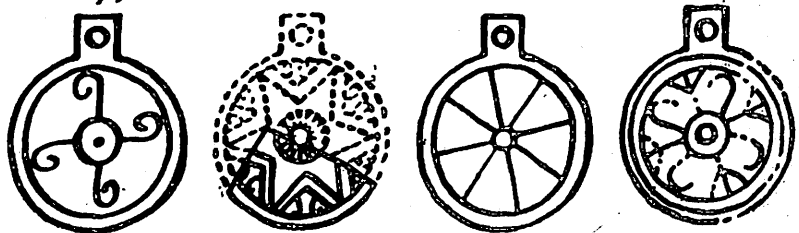
...Йшов час, і настала доба, коли Боспорське царство було знищено. Спочатку його захопили готи, що вдерлися в причорноморські землі у III столітті нашої ери із Заходу, потім — гунни, які вторглися у IV столітті нашої ери зі Сходу й повністю сплюндрували країну. Розігнали й сарматів.

Ну а що сталося із знаками? Чи щезли вони разом із своїми «авторами» чи «пережили» їх?

Розповіли нам про це археологічні знахідки. У 1890 році поблизу Херсонеса знайшли пряжку боспорського виробництва з цікавим знаком. Крім основної прорисовки, він мав ще й додаткові лінії, що посилювали декоративність знака. Основа накреслення відтворювала вже знайомий іменний сарматський знак.

• ТАМГОПОДІБНІ ОРНАМЕНТИ ПРИЧОРНОМОР'Я

Старанне вивчення допомогло встановити, що в цей час зароджувався орнаментальний стиль виконання знаків.

Подальший розвиток цієї традиції привів до виникнення знакового орнаменту. Такий орнамент зустрічається на дзеркалах-підвісках.

Він складався з різних знаків та їхніх мотивів. На перших стадіях розвитку геральдичного орнаменту ще добре простежується його зв'язок з родовими й іменними геральдичними знаками, але поступово це забувається, і накреслення стають суто зображальними, художніми елементами.

І ще один можливий шлях розвитку північнопричорноморських знаків. Є підстави гадати, що саме вони стали тією першоосновою, на якій сформувалися «знаки Рюриковичів» — геральдичні емблеми князів Київської Русі.

РОЗШИФРОВУЄ РАДЯНСЬКИЙ УЧЕНИЙ

Село Ромашки Київської області... Саме тут, на стародавній землі полян, 1899 року археолог В. Хвойко знайшов дивовижний глечик IV століття нашої ери. Чудово зроблений, він був покритий орнаментом, що утворював химерні, складні композиції.

Чимало десятиліть глечик стояв в археологічному музеї, привертаючи увагу шанувальників старожитностей. Не раз пробували свої сили вчені, розгадуючи орнамент. Припущень було багато, а одержати строго обгрунтований науковий доказ не щастило.

Та ось полянським глечиком з Ромашок зацікавився академік Б. Рибаків. Його багатий досвід підказав зовсім нову ідею.

У тому, що багато хто вважав лише незрозумілим орнаментом, академік Б. Рибаків побачив композиції з хрестів, деревця, хвилясті лінії, серпи і снопи, різноманітні комбінації з квадратних штампів. Почалися пошуки розшифрування ромашківських композицій, і його було знайдено... на землі древніх слов'ян.

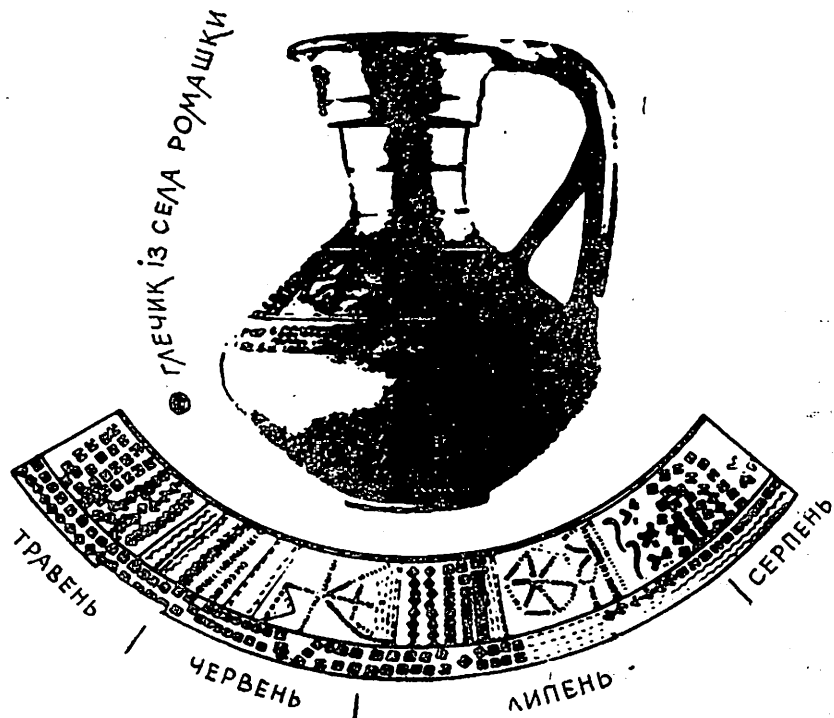
У 1957 році під час розкопок у селі Лепесівці археолог М. Тихонова відкрила споруду III—IV століття з жертovníком посередині. Це було святилище — місце, де стародавні слов'яни, одірвавшись від повсякден-

них турбот, «спілкувалися» з богами. Всередині жертовника містилися чаші. З них усе й почалося.

На широких вінцях однієї з чаш були зображені дванадцять різних прямокутних секцій — і жодного однакового рисунка. Але ж це число, зауважив Б. Рибаків, «дуже поширене в усьому світовому фольклорі передусім як число 12 місяцевих місяців на рік». Те, що рисунки лепесівської чаші — знаки дванадцяти місяців, треба було довести. І насамперед переконати, який саме місяць позначено тим чи іншим рисунком.

Почався дуже цікавий шлях ученого до дешифрування так званого орнаменту. Для зручності в роботі рисунки були пронумеровані за годинниковою стрілкою, починаючи від прямокутника, всередині якого прокреслено косий хрест із кутом зверху.

На трьох рисунках (1, 3, 6) — чіткі косі хрести. Їх називають «поганськими крижами». Це символи вогню або сонця. У шостому рисунку косий хрест повторює-

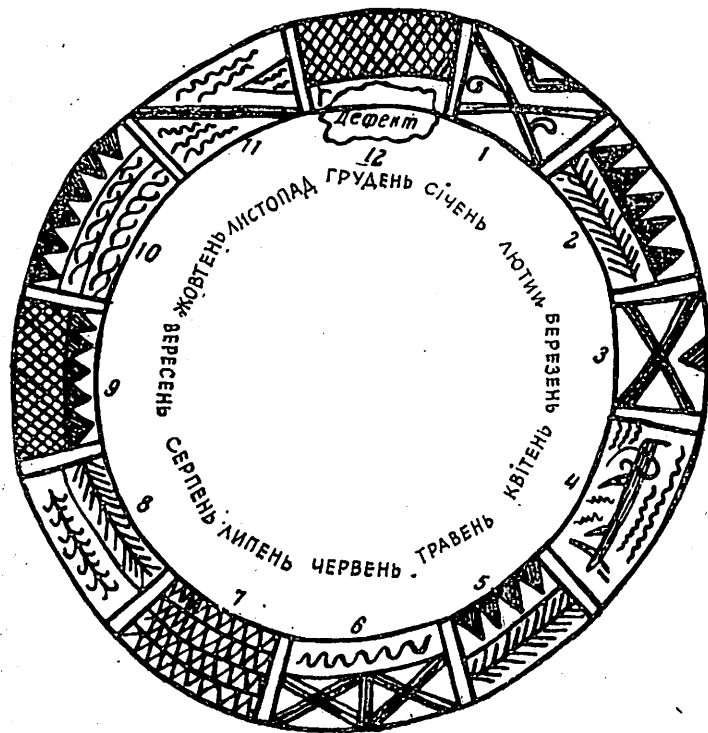

ться двічі й доповнюється хвилястою лінією — звичайним символом води.

І тут на допомогу вченому прийшла його величезна ерудиція. Академік Б. Рибаків згадав, що священний «живий» вогонь, який добували тертям, слов'яни запалювали тричі на рік. Вперше у зв'язку із зимовим сонцестоянням. Вогонь палав до 6 січня, кінця зимових «святців» (до речі, на народних дерев'яних календарях XVII—XIX століть знаком сонця позначали січень, місяць «розгорання сонця»).

Вдруге — у зв'язку з весняним рівноденням наприкінці березня (пізніше християнство пересунуло свято масниці на лютий—березень).

Втретє — в усіх слов'янських і сусідніх з ними народів відзначається живим вогнем свято Івана Купала 24 червня, в день літнього сонцестояння, коли виразно виступають два елементи язичницького культу — вогонь і вода. Осіннє рівнодення слов'яни не святкували.

Таким чином Б. Рибаків зоставив три рисунки вогневих знаків із слов'янськими місяцями.

Рисунок перший: січень (початок нового язичницького року, місяць прохань і заклинань на весь рік). Рисунок третій: березень (місяць проводів зими й зустрічі весни). Рисунок шостий: червень (місяць літньої спеки, сонцестояння та ін.).

А ось четвертий рисунок. З першого погляду ясно: зображено одне знаряддя — рало з череслом і борозна довкола. Що ж, і це зрозуміло, адже ще племена черняхівської культури, що населяли ці землі з II по V століття нашої ери, знали рало з полозом і плуговим ножем. А на лепесівському ралі зображені навіть «вуйця»: два вертикальні, схожі на роги кілочки, за які кріпиться ярмо. Орні знаряддя найбільше застосовували в лісостеповій черняхівській області саме в квітні — місяці оранки й удобрення землі. Недарма, зауважив учений, староруська назва квітня березозоль — місяць «удобрення землі золою».

Восьмий рисунок на чаші означає сформовані колоски з різними зернами. «Найімовірніше — припустив Б. Рибаків, — це колоски пшениці. Збирання ярових закінчувалося на Україні в серпні, тому й назва така характерна — «серпень», місяць жнив, збирання».

Цікаве дешифрування дев'ятого рисунка, що символізує вересень — місяць перельоту птахів. Саме цієї пори на них влаштовували полювання з величезними сітками, які натягували між високими деревами. На підтвердження свого здогаду вчений порівняв цей рисунок із зображенням сіток на старовинній картинці полювання. Подібність виявилася дивовижна.

Рисунок десятий — два плетива, дві коси лляної та конопляної пражі. А обробляли луб'яні рослини, тіпали льон та ув'язували невеликі плетениці пражі в жовтні.

Цим же ключем учений користувався й при розшифруванні знаків на ромашківському глечуку, де, як установив Б. Рибаків, окремі зображення календаря точно позначали числа найважливіших язичницьких свят на честь богів Ярила, Купали й Перуна.

Складність дешифрування полягала в незвичайності орнаменту на ромашківській посудині. У два ряди по стінках посудини йшли знаки досить складних форм.

Деякі з них нагадували зображення серпів, колосків. Молоде деревце, два хрести, шестикутник — знак грому та інші символи входили у верхній ряд загадкових зображень. Під ним в контакт з верхнім ішов другий ряд, що складався з дев'яноста шести квадратів та хвилястих ліній, розташованих у вигадливому порядку. «А що, коли квадрати означають дні?» — припустив Б. Рибаків.

За точку відрахунку вчений вирішив узяти знак грому, що символізував свято грози й грому (Іллів день). До того ж точна дата його була відома з літописів, 20 липня за сучасним календарем. Та будь-яке припущення вимагає доказів, і вчений звернувся по допомогу до літописів. І вони не підвели, подавши дату іншого старослов'янського свята, дня Івана Купала. Від свята грому й грози він віддалений на 27 днів. У верхньому ряді глечика це червене свято позначено двома хрестами.

Невже число квадратів нижнього ряду між двома символами рівно двадцять сім? Так, стільки. А можливо, це лише випадковий збіг?

Ні, вчений знаходить нові докази. Святу Івана Купала, позначеному на глечуку двома хрестами, передувало «русальний тиждень», що тривав шість днів. А на календарі полян упритул до дня Купали в нижньому ряді приєднується ланцюжок квадратів: їх рівно шість.

Однак дослідник не заспокоюється і знаходить ще доказ: один з квадратів стоїть під зображенням дерева, воно, як правило, символізує свято Ярила, яке літопис датує 4 червня. Трохи підрахунків, і стає зрозуміло: квадрат під зображенням дерева знаходиться на місці 4 червня...

Тепер можна не сумніватися: на ромашківському глечуку зображено дуже точний календар, що починається 2 травня, а закінчується 7 серпня.

Несподівано «підійшов» і ще один доказ. Порівнявши сучасні строки дозрівання на Україні ярої пшениці та ячменю з «промовистим» календарем, дослідник одержав цікаву картину.

Влизько 2 травня з'являються перші сходи. 20—30 травня пшениця виходить у трубку — в цей період рослина зазнає особливої спраги. На ромашківському

календарі просто під квадратами, які позначають саме ці дні, накреслено лінії, що виразно символізують дощ. 11—20 червня — колосіння. Отже, знову потрібна волога. І повторно над квадратами цих днів бачимо такі ж хвилясті лінії. 4—6 липня — молочна стиглість зерна — знову хвилясті лінії вгорі...

Нарешті, 20 липня дощі більше не потрібні, хвилясті лінії переходять з верхнього ряду до нижнього. Цим календар символізує «переведення» всіх небесних вод під землю напередодні жнив...

Такий шлях дешифрування. Результат роботи академіка Б. Рибаківа неоціненний. Адже жоден із звичайних методів тут не застосовувався. Надто специфічне розшифрування подібних «орнаментів».

Ромашківський глечик і лепесівська чаша зі своїми таємничими зображеннями були тільки схожі. Зусиллями вченого вони доповнили одне одного, утворивши ланки одного ланцюга.

«ЧЕРТИ І РІЗИ»

«Давніше словени не мали книг, але чертами і ризами читали й гадали, погані суще. Хрестившись ж римськими і грецькими письменами потребували (писати словенську) мову... послав їм святого Костянтина Філософа, названого Кирилом, мужа праведного і істинного, і створив їм 30 письмен і вісім таким чином як грецькі письмена, словенською мовою...»

Цей стислий опис виникнення слов'янської писемності належить болгарському монахові, що жив на рубежі IX—X століть. Його ім'я Чорноризець Храбр. Та нас у даному разі і цікавить та частина повідомлення, де йдеться про те, що до прийняття християнства слов'яни рахували й ворожили за допомогою якихось «черт і ризів».

Що ж це за «черти і ризи», якщо на алфавіт, створений Кирилом та Мефодієм, вони не схожі? Більшість учених вважають, що це примітивне письмо, яким слов'яни користувалися в язичницький період.

А втім, слов'яни демонстрували свої писемні навички не лише Чорноризцю Храбру. Є й інші свідчення. Арабський письменник Ель Массуді, який помер у се-

редині X століття, наполягав на тому, що під час поїздки на Русь в одному з язичницьких храмів він бачив пророцтво, накреслене на камені.

1897 року археолог В. Городцов вів розкопки біля села Алектанове під Рязанню. Тут він знайшов посудину, що мала 14 незрозумілих знаків. «Посудина виявилася дуже слабо обпаленою... виготовлялася поспіхом... виготовлення... місцеве, домашнє, а отже, і знаки на посудині зроблені своїм місцевим чи домашнім царем, тобто слов'янином, — повідомляв згодом археолог. — Залишається припустити, що знаки являють собою літери невідомого письма». Що ж, цілком резонно.

Через рік там же, біля села Алектанове, В. Городцов на фрагментах глиняних посудин знову побачив подібні знаки. Зустрічаються вони й на інших предметах. Таким чином, є декілька ланок ланцюга, але ланок, на жаль, досі незрозумілих.

Становище ускладнюється тим, що етнічна належність населення, яке залишило знаки на посудинах, досі не відома. Цілком можливо, на алектанівських посудинах зображено один із зразків «черт і ризів», та не менш імовірно й припущення В. Сизова, що загадкові знаки є родовими таврами.

Дослідники приділили алектанівським знакам чимало уваги. Ще б пак, адже їх застосовували безпосередньо перед виникненням слов'янського алфавіту, перед кирилицею та глаголицею. Отже, ці системи письма можуть бути пов'язані між собою. Дехто намагався довести близькість алектанівських знаків до глаголиці, але спирався лише на зовнішню схожість.

Шляхом порівняння старослов'янських знаків із глаголицею пішов і дослідник написів І. Фігуровський. Одне з його дешифрувань пов'язане із знахідкою при розкопках Старої Ладоги фрагмента стародавнього лука з вирізаним написом.

«Пазь поковее по лодіях. Домодзи ловочу Вреворусу. Пелегол ест». («Зберігай ковани виробу на човнах. Допоможи ловчому Вреворусу. Потурбувався»).

Так «переклав» цей напис І. Фігуровський, попередньо вирішивши, що на луці вирізані староруські «черти і різи». Проте сенсацією це розшифрування не стало, бо подальші дослідження показали, що на луці вирізані скандинавські руни, справжність яких тепер достатньо підтверджена.

Суперечки суперечками, а факти змушують визнати, що письмо у слов'ян було в дохристиянський період. Про це свідчать і стародавні писемні джерела, і археологічні знахідки, і загальноісторичні закономірності розвитку слов'янських племен. Адже в другій половині першого тисячоліття нашої ери утворювалася староруська держава — Київська Русь.

Але який міг бути характер дохристиянської писемності? На той час людство вже знало й ідеографічне, і складове, і буквене письмо. Проте, на думку радянського вченого В. Істріна, ідеографічне письмо не могло прищепитися у слов'ян, оскільки слов'янські мови мають багато граматичних форм, що вимагають зміни слів. Складове письмо також було непридатним для слов'янських мов — надто багато вони мали складів.

Придатною ж для передачі слов'янської мови могла бути буквена писемність. Стародавні слов'яни цілком могли користуватися буквами якихось алфавітів випадково, несистематично, причому, ймовірно, у різних місцевостях складали найрізноманітніші набори знаків («черти і різи»), які використовували для ворожіння, лічби, позначення дат тощо. Згодом вони могли набути буквено-звукового значення, як, наприклад, скандинавські руни. Для запису застосовували, певне, також грецькі й латинські букви («протокириличне письмо») або букви інших алфавітів.

Ясно одне: до введення кирилиці — стабільного, упорядкованого вживання букв, добре пристосованих для передачі слов'янської мови, — якесь письмо слов'яни, звичайно, використовували. Залишається тільки жалкувати, що до нас дійшло так мало свідчень про перші писемна слов'янських племен, які населяли в давнину територію нашої Батьківщини. Адже такі матеріали для письма, як дерево й берест, про які повідомляли стародавні письменники, на жаль, недовговічні. І зберігаються лише за певних умов. Але там, де є ці умови, «черти і різи» поки що не знайдені.

Щоправда, 1954 року в США з'явилося повідомлення про пам'ятку староруського письма, яка належала нібито до кінця IX століття. Причому сама пам'ятка не збереглася, були опубліковані лише копії. Історія її така. 1919 року О. Ізенбек знайшов у поміщицькій садибі біля Орла в'язку дощечок з невідомими письменами. Наприкінці громадянської війни О. Ізенбек вивіз дощечки з письменами за кордон, де Ю. Миролубов виготовив із них копії. А першотвір, дощечки, зникли після смерті О. Ізенбека в 1941 році.

За описом очевидців, пам'ятка являла собою 35 березових дощечок розміром 22 на 38 сантиметрів. У верхній частині вони, мабуть, зв'язувалися ремінцем, що його прошморгували через отвори. Якимось гострим предметом на дощечках були продрапані письмена, за накресленням близькі до кирилиці.

Зміст «дерев'яної книги» виявився сенсаційним. Створений староруськими жерцями-язичниками, цей своєрідний літопис починався подіями, що відбувалися задовго до нашої ери, і був доведений до часів князя Аскольда (IX століття). На дощечках записана оповідь про пересування слов'янських племен з глибин Центральної Азії до берегів Дунаю, про прабатьків слов'ян Богумира й Ора, про битви з готами, гуннами, аварами, про походження родів древлян, кривичів, полян, сіверян, русів. У тексті згадується ім'я бога худоби Влеса, тому книгу й назвали «Влесовою»...

«На той час був Богумир, муж слашний, і мав трьох дочок та двох синів, вони пасли худобу (?) в степах і там жили на травах, слухаючи батьків і боячись бога слухом і розумом... (незрозуміло), і тут мати їхня, що звалася Славуна, про те сотворила жертву(?) й мовила Богумиру: постаріли ми цими днями й маємо дочок своїх видавати й онуків бачити...» — говорить в одному з перекладів наведеного фрагмента «Влесової книги».

«Так сказав, — читаємо далі в тому ж перекладі, — і підводу запряг і поїхав (незрозуміло) і приїхав до дуба в полі, і зупинився на ніч з багаттям(?) своїм, і побачив увечері трьох мужів на конях, що мчали до нього. Сказали ті: здоров будь, а що шукаєш? Повідав їм Богумир турботи свої, а вони відповідали, що самі в поході, щоб дістати дружин... повернувся Богумир

у свої степи, ведучи трьох мужів дочкам... від цього виникло три роди і були славні... звідти походять древляни, кривичі й поляни, бо перша дочка Богумира мала ім'я Древа, а друга Скрева і третя Полева, сини ж Богумира мали свої імена Сева і молодший Рус, звідти й походять сіверяни та руси... адже троє мужів були троє (незрозуміло) вранці, опівдні й увечері... утворились ті роди біля семи рік, а залюднили (?) замор'я, в зеленому краї і де з давнини (?) водили худобу зі сходу до Карпенстеа гори... то було за тисячу триста літ до Германриху».

У 1959 році в Академії наук СРСР «Влесову книгу» піддали експертизі. Було встановлено, що, крім букв кирилиці, в тексті присутні грецькі, латинські та знаки невідомих писемностей. Як відзначає радянська дослідниця Л. Жуковська, графіка дощечок неточно передає звуки слов'янської мови і за рядом ознак наближається до інших стародавніх алфавітів. Накреслення букв, хоча й породжують сумнів у вірогідності тексту, все ж не свідчать прямо про підробку, бо йдеться про стародавнє, невідоме нам письмо.

Остаточні висновки було зроблено на основі лінгвістичного аналізу, який найбільше переконує, що пам'ятка — підробка. Текст, щоправда, написаний знаками, які могли б належати до X століття, проте мова її, хоч і має архаїзми, властиві слов'янським мовам до X століття, несе також риси, що з'явилися у слов'янських мовах пізніше, коли слов'яни широко користувалися кирилицею.

Багато ознак — зміст, мова й письмо дощечок — наводять на думку, що ця «пам'ятка» належить до виробів відомого на початку XIX століття фальсифікатора старожитностей О. Сулукадзева, який свого часу мав рідкісну колекцію старожитностей та бібліотеку. Проте частина «старожитностей» була наслідком фантазії збирача.

Підробки ж свої він «майстрував», бажаючи прикрасити старовину.

Фальсифікаторська діяльність була взагалі характерна для епохи загальноєвропейського романтизму, що поетизував давнину. Так, на Заході вона породила фальсифікації, які мали гучний успіх. Наприклад, «відкриття» поем Оссіана — шотландського поета III

століття, що створені англійцем Д. Макферсоном у XVIII столітті.

Спочатку за допомогою приписок О. Сулукадзева прагнув підтвердити свої псевдонаукові праці або наділяв справжні рукописи «точним» датуванням, намагаючись зробити їх максимально стародавнішими. Поступово від приписок він перейшов до цілковитих підробок, «винаходжуючи» пам'ятки, що взагалі не існували.

Отже, цілком достеменних пам'яток докирилично-го письма поки що немає. Та вчені вірять, що їх обов'язково знайдуть і буде розкрита не одна нова сторінка історії Давньої Русі.

«ЗНАМЕННЯ» КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Уявіть собі тризубець бога морів Посейдона, або двозубець, чимось схожий на рогач, яким по селах і тепер дістають казани з печей. Знаки, що нагадували тризубець і рогач, постійно знаходили на найрізноманітніших предметах Київської Русі. На горщиках і черепицях, на найдавніших руських монетах і свинцевих печатах, якими скріплювали державні документи, на поясах дружинників, їхній зброї та різних прикрасах. Одне слово, на чому їх тільки не було.

1907 рік. На повен хід йдуть розкопки в місті Києві. Знахідок дуже багато, і серед них пшматок кахлі із загадковим зображенням. Ним зацікавився К. Болсуновський.

К. Болсуновський припустив, що знайдений знак не що інше, як монограма. На розробку цієї гіпотези й були спрямовані всі зусилля вченого. Але чому саме монограма? К. Болсуновський пояснив це в такий спосіб. Свого часу, коли знак з'явився, його значення, безпечно, було ясне й зрозуміле всім, «але потім, внаслідок ускладнення геральдичних умов, знак цей, доповнений різноманітними додатками, втратив свій первісний вигляд і, нарешті... його початкове значення лишилося зовсім забути». Дослідник шукає пояснення таємничому знакові на монетах Боспорського царства, розшукує аналогії в самій Візантії, порівнює з іншими знаками на староруських монетах.

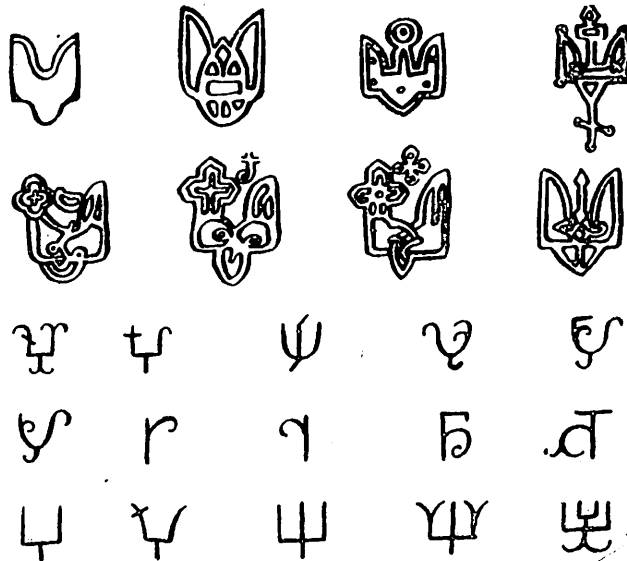
Нарешті дешифрування завершено. Таємничий знак, ніби складна конструкція, був розібраний на складові частини, які утворювали монограму. Вона складалася з грецьких букв і читалася як базилевс. Тобто є «цар».

Та дослідник хотів з'ясувати, кому ця монограма могла належати. Відповідь не забарилася: князю Володимиру... Проте ім'я було утожнено з монограмою лише на підставі однакової кількості букв.

Таке розшифрування мало кого переконало.

Значки ці викликали й досі викликають жваві дискусії. Сперечалися переважно про те, що ж вони означають, як їх розшифрувати, на що вони схожі. Умовно ці таємничі емблеми назвали «знаками Рюриковичів». «Мабуть, це схематичне зображення стародавнього корабля», — говорили одні. «Та ні, це ж зображення світильника», — твердили інші. Треті дотримувалися думки К. Болсуновського, що це зашифрована монограма, яка читається як базилевс, тобто цар.

Особливо запальні суперечки точилися навколо найдавніших руських монет X—XI століть, на яких поряд із зображенням князя або на зворотному боці монети стояв такий знак.

© ЗНАКИ РЮРИКОВИЧІВ

Уперше серйозно і науково обгрунтовано розглянув ці знаки академік Б. Рибаків. Він показав, що при аналізі «знаків Рюриковичів» треба звертати увагу не лише на знаки, які є на староруських монетах, а й на інших предметах.

Б. Рибаків умовно поділив знаки на кілька груп. Тоді стало ясно, що знаки ці — тавра різних майстрів, князівські знаки, тамги (так називали у тюркських народів особисті й родові емблеми). Наприклад, якщо ремісник належав князю, то ставив на свою продукцію княжий знак. І всі знали, де предмет виготовлений і кому належить. Княжі знаки на бляшках поясів дружинників — отже, і дружинники князівські.

Одного разу на Тамані було знайдено накладку на середню частину лука, а на ній — старанно вигравіюваний знак, дуже схожий на геральдичний знак Ярослава Мудрого, відомий за монетами. Схожий, але не ідентичний. Б. Рибаківу вдалося з'ясувати ім'я власника знака. Це був брат Ярослава Мудрого, відважний Мстислав, який 987 року одержав від батька князя Володимира у володіння Тмутаракань. Однак твердити, що й лук належав Мстиславу, передчасно, бо він міг бути луком Мстиславового дружинника. На Північному Кавказі в районі Нальчика знайшли також залізну пластину, надзвичайно схожу на описаний вище княжий герб. Словом, де тільки не бували руські дружинники...

Зустрічаються «знаки Рюриковичів» на свинцевих печатах та пломбах. Деякі дослідники вважали, що печаті й пломби зі знаками належать лише князям. Вичаті й пломби зі знаками належали адміністративним особам. Пломтив, що вони належали «дрогичинськими» за місцем основних знахідок біля міста Дрогичина, в районі ріки Буг, — служили звичайними товарними пломбами.

Відзначимо, що про знаки, на які наші предки не скупились, згадували деякі сучасники стародавніх слов'ян. У 943—944 роках руські, збираючи данину, залишали якийсь знак, що звільнював од подальших зборів данини в цьому місці, пише арабський письменник Ібн Міскавейх. Можна гадати, що це був знак правлячого тоді князя Ігоря.

«В літо 6455, йде Ольга до Новгороду, і встановила

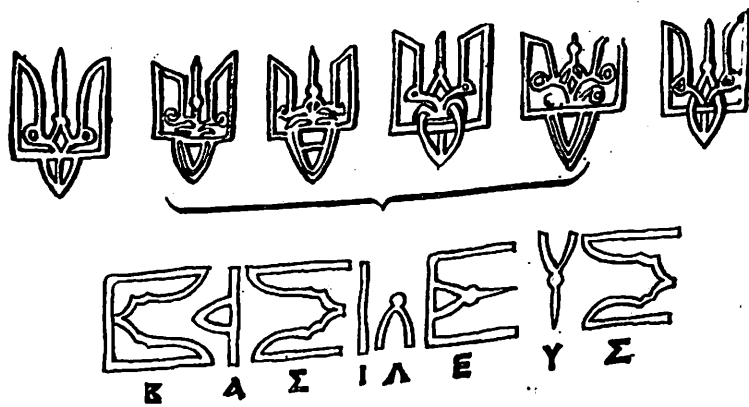
● ЗНАКИ РЮРИКОВИЧЕЙ

● ЗНАКИ РЮРИКОВИЧЕЙ

ваний знак, дуже схожий на геральдичний знак Ярослава Мудрого, відомий за монетами. Схожий, але не ідентичний. Б. Рибаків вдалося з'ясувати ім'я власника знака. Це був брат Ярослава Мудрого, відважний Мстислав, який 987 року одержав від батька князя

данни в цьому місці, пише арабський письменник Ібн-Міскавейх. Можна гадати, що це був знак правлячого тоді князя Ігоря.

«В літо 6455, йде Ольга до Новгороду, і встановила

по Мсті погости й данину; і по Лузі оброки й данину; і ловища її суть по всій землі і знамення і місця і погости». (Слово «знамення» означає, мабуть, знак князівської власності, яким Ольга користувалася під час поїздки). На думку академіка Б. Рибакова, слово «знамя» тотожне знаку, тамзі. У цьому переконує і той факт, що «Руська правда» словом «знаменний» позначала предмет, помічений князівським знаком. Крім того, «Руська правда» повідомляє про знаки, що їх використовували в князівському господарстві: «А за княжого коня, котрий з тавром, 3 гривни». Під словом «тавро» тут слід розуміти князівський знак.

Є й інші свідчення про так звані знаки Рюриковичів, як писемні, так і археологічні.

Початок «знаків Рюриковичів», на мою думку, можна шукати серед знаків Північного Причорномор'я римського часу, а також тамг ранньосередньовічних виробів, найповніше описаних Б. Рибаківим.

1893 року неподалік від села Хацьки знайшли скарб, що належав до VI століття нашої ери. У ньому були жіночі срібні браслети, три комплекти багатих поясних наборів та інші предмети. Особливо цікаві поясні наконечники з якимись знаками, вирізаними на поверхні. Пояснити їх до пуття так ніхто й не зумів.

Проїшло шістнадцять років, і 1909 року в селі Мартинівці нині Канівського району Київської області знайшли ще один скарб, також датований VI століттям нашої ери. У ньому були фігурки коней і чоловічків, застібки та безліч інших предметів. Більшість виготов-

лено місцевими умільцями і лише незначна частина — візантійськими. Серед речей місцевого виробництва знову були бляшки зі знаками від срібних поясних наборів. Ретельно дослідивши ці знахідки, академік Б. Рибаків дійшов висновку, що емблеми на бляшках належать стародавнім русам.

Зображення на цих бляшках і стали наступною ланкою ланцюга, що веде до «знаків Рюриковичів».

На жаль, у нас нема ще всіх ланок переходу знаків Північного Причорномор'я і розглянутих зображень раннього середньовіччя у «знаки Рюриковичів». Бракує однієї і дуже важливої ланки, що пов'язує їх безпосередньо з княжими гербами Київської Русі.

Не виключена можливість місцевого походження деяких слов'янських тамг. Останнім часом в районах ріки Прип'яті, де жили стародавні слов'яни, знайдено багато трапецієвидних підвісок з емблемами у формі двозубця. Їх створено рубежем нової ери.

ГЛАГОЛИЦЯ І КИРИЛИЦЯ

Кирило і Мефодій... Творці слов'янської абетки народилися у гамірному й курному македонському місті Солуні. (Тепер це грецьке місто Салоніки). Мефодій у 820 році, а через шість років — Костянтин (Кирило). Їхній батько був болгарин. У цей час добру половину населення міста складали слов'яни, тому не дивно, що брати вільно володіли слов'янською мовою. Мати-гречанка подбала, щоб дати Костянтинові й Мефодію гарну освіту.

Особливо цікава постать Костянтина, який прибрав перед смертю ім'я Кирило. Уже змалку він вражав своїх учителів яскравими здібностями. У чотирнадцять років батьки направили Кирила до Константинополя, де він вивчає астрономію і математику, риторіку й музику, філософію і античну літературу, богослов'я. Перед ним відкривалася блискуча кар'єра, та він посідає скромне місце патріаршого бібліотекаря, яке незабаром лишає, щоб присвятити себе філософії.

Пізніше його захоплює місіонерська діяльність. На межі 60-х років IX століття Кирило, здійснюючи місіонерську подорож до хазарів, заїхав у місто

Корсунь (Херсонес) на південному березі Криму. Тут він зустрів людину, що мала Євангеліє і Псалтир, написані якимись руськими письменами. «Житіє» розповідає, що, прислухавшись до мови цієї людини, дуже схожої на його власну болгаро-македонську мову, Кирило негайно почав з ним бесідувати. А через деякий час уже вільно розмовляв по-руськи.

Згідно з гіпотезою І. Срезневського книги, які бачив Кирило, були написані «протокириличним» письмом, тобто грецькими буквами, пристосованими до передачі слов'янської мови. Мабуть, ця зустріч і навела Кирила на думку про створення слов'янської азбуки.

У 863 році з Константинополя в Моравію на прохання місцевого князя рушила місія на чолі з Кирилом і Мефодієм. Її мета — підтримати православ'я на противагу католицизму, який усіляко намагалися зміцнити німецькі феодалі, плекаючи надію підкорити Великоморавське князівство. Їхали не голіруч. У багажі подорожніх лежала створена перед від'їздом слов'янська азбука.

Після приїзду Кирила й Мефодія всі богослужіння почали правити рідною мовою. Слов'янською мовою перекладали й грецькі книги.

На початку лютого 869 року здоров'я Кирила погіршало. Даліся взнаки роки напруженої праці по створенню алфавіту, перекладу книг слов'янською мовою, численні поїздки. 14 лютого його не стало...

На шістнадцять років пережив брата Мефодій. Останні літа його життя пройшли в роботі над слов'янськими перекладами. Він помер у 885 році.

Вірні учні продовжили справу братів. Особливо сприятлива обстановка склалась у Болгарії. В Моравії та Чехії діяльність братів також не пройшла безслідно і продовжувалась в ряді місць у X—XII століттях. Невтомна праця Кирила і Мефодія поклала початок створенню слов'янської літератури, старослов'янської літературної мови, що мало величезне значення в подальшому житті слов'янських народів.

Так що ж собою являла кирилиця? Вона складалась з 43 букв. В основі її лежав грецький алфавіт. Для звуків, однакових у слов'янській та грецькій мовах, використовували грецькі букви. Для звуків, притаманних лише слов'янській мові, було створено 19 знаків

• КИРИЛИЦЯ

АБВГДЕЖЗ
ІІНКАМНОП
РСТѦФХЦ
ЩЦУШЪЬѢ
ЮѦѦѦѦѦ
ЖЕУѦ

простої форми, зручної для написання, які відповідали загальному графічному стилю кириличної абетки.

Кирилиця враховувала й правильно передавала фонетичний склад старослов'янської мови. Проте в кирилиці була одна суттєва вада: вона містила шість грецьких букв, зайвих при передачі слов'янської мови.

Паралельно з кирилицею у X столітті існував також інший слов'янський алфавіт, глаголиця.

У глаголичному письмі було на три букви менше, ніж у кирилиці, а в більш ранньому — 38—39 букв. Збігаючись із кирилицею в алфавітному складі та розміщенні, звуковому значенні та в назвах букв, глаголиця різко відрізнялася від неї складним накресленням знаків. Букви глаголиці вживали і для позначення чисел. Перші дев'ять букв означали одиниці, наступні дев'ять — десяткі і ще дев'ять — сотні. Тисячу в глаголиці позначала буква «червь». Для виділення цифрового значення букви над нею зображували коротку хвилясту лінію — «титло», а по обидва боки ставили звичайні крапки.

Букви глаголиці нагадували якісь химерні закрутки, петлі та інші складні фігури. Походження букв досі викликає запальні суперечки. І цілком природно. Якщо є букви, хай навіть складні, значить, вони на щось схожі. Тільки ось на що?

Одні вчені пішли шляхом якщо не найпростішим, то принаймні найочевиднішим. Коріння глаголиці

● ГЛАГОЛИЦЯ

† † † † † † †

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ

почали шукати в інших алфавітних системах. У тому ж грецькому письмі, сірійському алфавіті, у скандинавських рунах та інших алфавітах. Взагалі, теорій з'явилося багато, та найбільшого поширення здобули три.

Перша твердить, що в основі глаголиці лежить візантійський скоропис. Дійсно, схожість є, але дуже незначна. До того ж скоропис у Візантії не вживали для богослужбових книг, а застосовували в побутовому та діловому листуванні.

Інші дослідники дотримуються думки, що глаголиця походить від місцевого слов'янського доглаголичного письма дохристиянських часів, яке, можливо, виникло на графічній основі вже розглянутих нами «черт і різів», а також інших різноманітних знаків.

Згідно з третьою гіпотезою, на наш погляд найімовірнішою, глаголицю створювали учні Кирила й Мефодія або Кирило, але на основі кирилиці. Вірогідна ця гіпотеза ще й тому, що вже занадто химерна і штучна ця абетка, не схожа на жодну з відомих нині алфавітних систем.

Останнім часом учені провели дослідження, які підтвердили, що глаголиця — це наслідок штучної індивідуальної роботи.

То що ж усе-таки створив Кирило? Більшість учених схильні до того, що він винайшов глаголицю, а кирилиця створена в Болгарії наприкінці IX століття з метою наблизити слов'янське письмо до урочистого візантійського.

Суперечки вчених розв'яже час.

ПИСЬМО КРОКУЄ ПО РУСИ

Неподалік від Смоленська є велике язичницьке кладовище. В археології його називають Гніздовим могильником. Понад дві з половиною тисячі могил. Ховали тут слов'ян, іноді варягів.

1949 року археолог Д. Авдусін приїхав у Гніздово на чергові розкопки. Як завжди, вибрали могилу, зробили необхідні виміри. Почалась копітка, сутужна робота. Її результат перевищив усі сподівання.

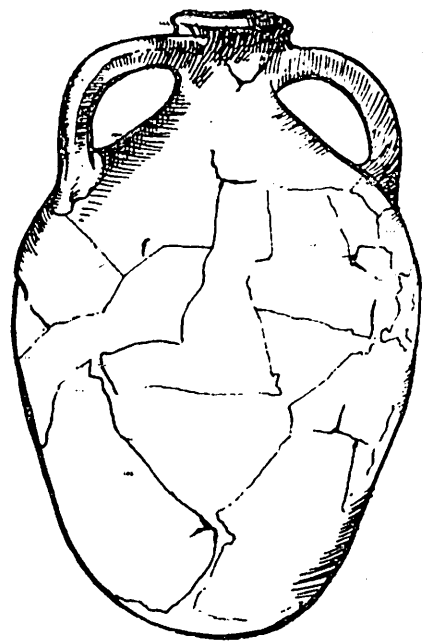
У могилі тисячу років тому поховали воїна. Поклали в човен і спалили. Це визначили за так званими човновими заклепками, знайденими у вогнищі. Меч воїна, попередньо зламаний, устромили у вогнище. Знайшли складані терези, жіночі прикраси (очевидно, вони належали рабині, похованій тут же), арабські монети. Довкола безладно валялися рештки побитого посуду.

Перебираючи їх, археологи натрапили на черепок з продряпанними буквами і не повірили своїм очам: букви були слов'янські.

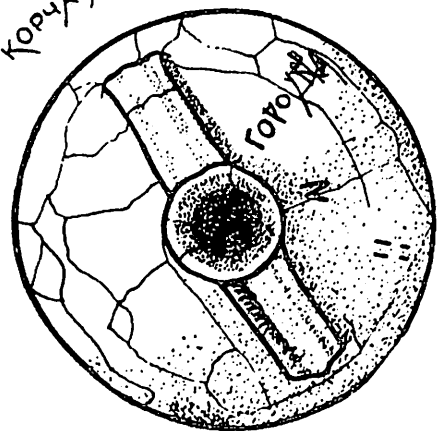
Напис говорив — «гороухша». Звук «у», який ми тепер вимовляємо досить швидко, позначався у давньоруській мові двома буквами «оу». Дві передостанні букви можна було прочитати по-різному, або «хш», або «шн». От як воно буває, слово й букви слов'янські, певне руські, а прочитати важко.

Пізніше напис показали академіку М. Тихомирову, який підтвердив, що букви руські, кирилиця.

Датували напис першою половиною X століття. Важливо було правильно його переказати. Мовознавець П. Черних вважав, що його треба читати як «гороушна», тобто «гірчичні зерна». Першовідкривач запису

● КОРЧАГА ІЗ ГНІЗДОВА

Д. Авдусін і М. Тихомиров дотримувалися дещо іншої думки, трактуючи його як «гороухша» — «гірчиця».

Але як з'явився напис? Могло, звичайно, трапитися так: якась людина купила корчагу з гірчицею і, щоб не переплутати її вміст із вмістом інших посудин, зробила позначку. Тоді як корчага з-під гірчиці потрапила у поховання дружинника? Цілком можливо, що пройшла вона не через одні руки, перш ніж опинилася в Гніздові.

Деякі дослідники не погоджувалися з таким прочитанням напису. Наприклад, один чеський учений трактував його як «Гороух пса», що означало «Горух писав». Археолог Г. Корзухіна прочитала напис по-новому. Вийшло, «горюща» або «горюща», тобто «горюче» (пальне).

В південних містах у шарах IX—X століть часто знаходили посудини із слідами нафти на стінках. Власності нафти відомі здавна, а розвести багаття, щоб спалити покійника, та ще, як могло статися, за поганої погоди, не просто. Гіпотеза цілком вірогідна. Став би в нагоді хімічний аналіз, якби корчага не побувала у вогні.

Поки що вчені стоять і далі на своєму.

Загадки цієї посудини ще далеко не вичерпані. Під розглянутим написом є знак, що дуже нагадує латинську літеру «N». Д. Авдусін припустив, що це ініціал власника. Більше ніяких гіпотез не висловлювали. Хтозна, можливо, з часом надійде і його черга. Та головне в тому, що знайдено найдавніший з тих, які дійшли до нас, вірогідний руський напис на основі кирилиці.

Напис на корчазі допомагає вирішити питання про характер письма в русів, про яке нам повідомляє арабський мандрівник Ібн-Фадлан. Подорожуючи, він потрапив на похорон руса за язичницьким обрядом і докладно його описав. Під час спалення подорожній стояв біля вогню і гомонів з одним із русів. Той говорив: «Ви, о араби, дурні... ви берете наймилішу для вас людину... і кидаєте її.. в землю, і з'їдають її прах і погань і хробаки, а ми спалюємо її миттю, так що вона входить до раю негайно...»

Після спалення, повідомляє далі Ібн-Фадлан, «вони спорудили... щось подібне до круглого горба і поставили в середині його велику деревинку хадангу (білої

тополі), написали на ній ім'я (цього) мужа й царя русів і пішли собі геть».

На жаль, Ібн-Фадлан не скопіював напису. Академік М. Тихомиров припустив, що його було зроблено кирилицею. Адже поховання належить до того часу, коли продряпували напис на корчазі з Гніздова.

Дійшло до нас і повідомлення іншого арабського вченого — Ібн ель Недіма. Належить воно до 987 року. «Мені розповідав один, на правдивість якого я покладаюся, що один з царів гори Кабк (Кавказ. — В. Д.) послав його до царя русів; він твердив, що вони мають письмена, вирізьблені на дереві. Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були зображені, не знаю, чи були вони слова чи окремі букви». На відміну від першого напису, скопійоване передбачливим мандрівником повідомлення збереглося, та розшифрувати його поки що не вдається. Ще про один напис, зроблений, певне, кирилицею, згадується у славнозвісній «Повісті минулих літ».

На спаді X століття князь Володимир Святославич обложив місто Херсонес. Під час облоги мешканець цього міста послав у табір Володимира стрілу з написом такого змісту: «Колодязі знаходяться за тобою від сходу, з них вода йде по трубі».

Напис воскрешає цікаву сторінку історії Давньої Русі. Ось що розповіла нам про ці події одна з кримських легенд.

Вирішив київський князь Володимир Святославич породичатися з Візантією, одружитися на сестрі імператора Анні. Але імператор Василій II вважав принизливим бути ріднею ідолопоклонника і відповів руському князю гордовитою відмовою...

Тоді Володимир Святославич зібрав бояр, воєвод, дружинників і повідомив їм про своє рішення прийняти християнство. А щоб примусити Візантію рахуватися з собою, завоювати Херсонес.

Влітку 988 року Володимирова рать рушила в похід. Човни з руськими воїнами спустились у Чорне море і підпливли до берегів Таврії, поблизу Херсонеса. Їх зустріла людина в довгих аж до п'ят шатах, з хрестом на шії.

— Хто ти є і як твоє ім'я? — запитав його князь Володимир.

— Я священник з Херсонеса, а ім'я моє Анастасій. Дозволь і мені запитати тебе, княже, навіщо з мечем до нас завітав? Адже у нас з вами, русами, угода.

Князь пояснив мету свого походу. Тоді священник порадив йому вмовити жителів Херсонеса відкрити ворота міста. Херсонесці відмовились.

Князь спробував захопити місто штурмом. Та щоразу під градом стріл і каміння руські відкочувалися од міських стін.

Ратники оточили Херсонес і почали очікувати, коли в місті вичерпаються запаси хліба й води. І тут дав про себе знати Анастасій. Він пустив у стан руських воїнів записку. Руські перекрили водогін і примусили місто здатися.

Одержавши звістку про падіння міста, візантійський імператор Василій II направив у Херсонес послів та свою сестру Анну.

Князь Володимир прийняв християнство і повінчався з Анною. Прийняли християнство воєводи і воїни князя. На Русь разом із князем вирушили грецькі вчителі, священники, художники, ремісники.

Хрещення стимулювало розвиток писемності, на Русь ринув потік найрізноманітнішої літератури. Навчалися грамоти й одержували освіту не лише самостійно. Виникали навіть школи...

Літописи розповідають про те, що деякі люди знали не лише руську мову, а й іноземні. Батько Володимира Мономаха «Дома сидячи, вивчив п'ять мов, у тому бо честь має від інших земель», а печерський монах Микита читав книги латинською, грецькою і староврейською мовами. Отже, в XI столітті на Русі були книги не лише руською, а й іншими мовами. Дочка Ярослава Анна, одружена з французьким королем, була надзвичайно освічена. А донька князя Всеволода Анна 1086 року постриглася в черниці, збрала «молдох дівиць, навчала писанню, а також ремеслам, співам, шитву».

«Потворин прясель». Цей напис археологи побачили на одному з прясель, розкопуючи 1885 року Десятинну церкву в Києві. Прясельце — предмет, схожий іноді на кільце, іноді на барильце з наскрізним отвором. Його накладали на веретено, щоб обважнити і надати рівномірності обертанню. Але звідки напис?

МІРЯВ МОРЕ ПО ЛЕДУ

КНУЖЖЕ

● ДАВНЬОРУСЬКІ ПРЯСЕЛЬЦЯ

Уявіть дівчат, що зібралися на вечорниці. Вони співають і прядуть чи мотають пряжу. Та ось пряжа забута, дівчата танцюють. Як же знайти після цього веретено? Тут і допомагає напис, зроблений завчасно на прясельці.

Яких тільки слів і букв на них не зустрінеш! «Невисточ» — це якийсь юнак помітив прясельце своєї нареченої. Або: «Іванко створив тобі це єдиній доньці».

Не поступалися тим, хто писав на прясельцях, і ремісники. «Максимів», — виголошує напис на формочці для литва, утверджуючи право власності. Любили майстри, вдало зробивши якусь річ, залишити на ній своє ім'я.

Пам'ятаєте гніздівську корчагу? На подібних амфорах — корчагах (глиняних посудинах) писали і в інших містах Русі. Написи продряпували на сухій глині. «Благодатна повна корчага сія». Так був прочитаний напис на одному з фрагментів амфори — корчаги, знайденої у Києві.

Навіть у бій ходили руські написи. Їх ставили зброярі як своє тавро біля ручки. «Коваль Людота». Ці слова прочитали на мечі XI століття, знайденому на Київщині.

Є знахідки, про які забувають після першої публікації. Але бувають і такі, про які десятки років точаться запальні суперечки.

Стоїть в Ермітажі плита з написом. Під нею табличка: «Тмутараканський камінь...» Напис із 67 букв про те, що в 1068 році князь Гліб Святославович міряв по льоду відстань «від Тмутороканя до Корчева», тобто ширину Керченської протоки. Виявилось 14 тисяч сажнів.

1776 року в зв'язку з освоєнням Росією Причорномор'я та північного Приазов'я новоросійським, азовським і астраханським генерал-губернатором було призначено достатньо знаного князя Потьомкіна. У середині 80-х років XVIII століття очікували приїзду на південь імператриці Катерини II. Марнославний князь, природно, хотів показати край у найкращому вигляді. Упорядкували щойно приєднані міста. Серед них була й Тамань, яку Катерина напевно не збиралася відвідувати. У містечку стояв батальйон сгерів під командуванням прем'єр-майора Х. Розенберга, якому й приписують відкриття Тмутараканського каменя.

Обставини знахідки невідомі. В усякому разі, на той час турботу про камінь виявили дуже своєрідно: притягли 864-кілограмову плиту до порога казарми й уклали як приступку.

У 1792 році до Тамані на чолі перших чорноморських козаків прибув капітан П. Пустошкін. Підійшовши до казарми і наступивши на камінь, він звернув увагу на дивний напис. Через десять днів камінь лежав на кораблі, чекаючи на відправку до адмірала Н. Мордвінова, начальника П. Пустошкіна.

Звістка про камінь дійшла врешті до Катерини II. Треба сказати, що вона вчинила досить розсудливо. Було наказано камінь негайно повернути на місце, спорудити навколо нього пристойну огорожу, а результати обміру та копію напису надіслати в Петербург. Багато знахідок, археологічних, етнографічних, а також пам'ятників писемності було зібрано в цей час.

Одним з любителів історії та старожитностей був граф О. Мусін-Пушкін. Завдяки йому до нас дійшло «Слово о полку Ігоревім», багато літописів та інше. Саме він першим повідомив царицю про знахідку на Тамані каменя з руським написом. Але графа звинувачували в тому, що камінь він вигидав, а напис фальсифікував.

Чи справжній напис на камені чи зроблений у XVIII столітті, визначити непросто. Думки дослідників поділилися.

Деякі місця в написі викликали сумніви. Наприклад: «Міряв море по льоду...» Але по якому льоду, якщо південні зими теплі, море не завжди вкривається

● ТМУТАРАКАНСЬКИЙ КАМІНЬ (ФРАГМЕНТ)

льодом і середні строки замерзання — три-п'ять днів, а максимальний — близько місяця.

Не з'ясовано походження назви «Тмутаракань». Є лише припущення, що воно тюркське. У слові «Корчев» більшість учених вбачають Керч.

Найбільше сумнівів викликала частина напису з кількістю сажнів, тобто відстань від Тмутаракані до Корчева: О. Мусін-Пушкін твердив, що 8054 сажні, інші наводили цифру 14 тисяч, визнану й тепер. Невідомий був розмір і самого сажня. Вирахував довжину його академік Б. Рібаков. Вона склала 152 сантиметри. Виходячи з цієї цифри, 14 тисяч сажнів дійсно відповідали ширині протоки.

Підозрілий і зовнішній вигляд напису. Занадто малі й акуратні букви. Деякі вчені гадають, що деякі написання букв не відповідають палеографії XI століття.

І все ж доказів на користь справжності каменя більше. Особливо важливо, що археологічними розкопками доведено існування Тмутаракані саме в тих місцях, де було знайдено камінь. Передбачити цього фальсифікатори не могли.

ПЕЧАТКА РАТИБОРА

Таким чином, камінь з Тамані повідомив, що князь Гліб навіщо старанно міряв відстань до Корчева. Це було 1068 року. А через одинадцять літ, у 1079 році, сюди приїхав на посадництво Ратибор і почав випускати печаті, які довго бентежили багатьох дослідників. «Від Ратибора...» Печаті з таким написом знайдені в Криму, Києві і на Полтавщині. Придбані в Севастополі і Константинополі.

І ось що дивно. Розсилаючи свої печаті по чималій території, Ратибор ніколи не мав такої влади, як інші власники печатей XI — початку XII століття. Він був усього лиш посланцем Києва з Тмутаракані. Тоді чому він вів таке велике листування? Дослідники вважають, що на відміну від інших печатей, що стверджували офіційні документи, печаті Ратибора чіпляли до неофіційних послань. Проте загадка Ратибора і досі чекає остаточної розгадки.

ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Гіпотези, навіть дуже сміливі, дискусійні, які часом видаються антинауковими, завжди рухають наукову думку вперед.

Опоненти-скептики починають накопичувати факти, аби їх спростувати, і тим самим поглиблюють вивчення проблеми, наближаючи нас до істини. Ось чому до гіпотез треба ставитися шанобливо й уважно.

Нещодавно київські археологи вийшли на арену дискусій з гіпотезою про існування ще однієї абетки, яку назвали «софійською».

Та спершу про графіті. Відомий факт: великий французький письменник В. Гюго, відвідавши якийсь собор Паризької богоматері, помітив на одній із стін надряпане в давнину слово «апачки», у перекладі з грецької «фатум», «доля». Цей коротенький напис схвилював письменника і наштовхнув на думку про створення роману «Собор Паризької богоматері».

Написи на штукатурці будинків, фресках храмів, продряпані гострими предметами, в нашій країні відомі здавна. Їх називають графіті. Рясніє цими написами Софія Київська — чудовий архітектурний пам'ятник Київської Русі.

Понад півтора століття триває вивчення цього шедевра староруської архітектури, що входить до скарбниці світового мистецтва. Мозаїки й фрески Софії Київської відомі усьому світові. Про високу культуру Київської Русі засвідчує неповторна велична архітектура собору, його будівельна техніка, монументально-декоративне мистецтво, тематика фресок.

Перші спроби вивчення графіті Софії Київської були зроблені у 20—30-х роках нашого століття. У повоєнні роки цікаві написи виявив академік Б. Рибаків. Серед опублікованих ним у 1947 році графіті привертають увагу написи, в яких згадуються визначні історичні діячі Давньої Русі — Володимир Мономах, Мартирій, архієпископ Новгородський та інші.

Планомірне вивчення графіті почалось набагато пізніше. У 1954 році розгорнулися реставраційні роботи в соборі. З-під пізніх нашарувань почала вивільнюватися стародавня штукатурка... Саме розчищення великих ділянок первісної штукатурки висококваліфікованими кадрами реставраторів дозволили С. Висоцькому в 1959—1963 роках здійснити широке дослідження софійських графіті.

Виявлення, фіксація, розшифрування та видання С. Висоцьким староруських графіті Софії Київської XI—XIX століть стали великою подією в радянській історичній науці.

Що схвилювало вчених насамперед? За змістом написи Софійського собору споріднені, а часом і аналогічні літописним повідомленням. Це свідчить про великий інтерес їхніх авторів до вітчизняної історії, прагнення залишити пам'ять про хвилюючі події.

«В (літо) 6562 (1054) місяця лютого 20-го смерть царя нашого»... Розшифрування цього напису, виявленого С. Висоцьким, почав академік Б. Рибаків. Вивчення графіті на стіні дозволило йому зробити декілька цікавих висновків. У написі, датованому 1054 роком, йдеться про смерть «царя нашого». А якраз у 1054 році, в лютому, помер великий київський князь Ярослав Мудрий, будівник Софії Київської.

У різних літописах точна дата смерті Ярослава визначалася по-різному: або 19 лютого, або 20-го. Цю

● ЗАПИС ПРО СМЕРТЬ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

[^]
 ВЪ С Ф ^Б
 МЦА ФЪ ВРАП
 КЪ С З ПЕ] N
 К Ц Р А Н А Ш
 Г О В З В З
 — — — — —
 Ф Е Ш Д О Р П

розбіжність академік Б. Рибаків пояснює тим, що Ярослав помер у ніч із суботи на неділю. У Давній Русі для визначення початку дня існувало два принципи: за церковним рахунком — опівночі, в побуті — вдосвіта. Ось чому по-різному називається й дата смерті Ярослава: за одним рахунком це була ще субота, а за іншим, церковним, — уже неділя. Так запис на стіні допоміг усунути давню плутанину в літописних повідомленнях.

Отже, напис на стіні Софії історично вірогідний. Це викликає довіру й до інших «автографів» наших предків.

Ось загадкова звістка, що дійшла до нас з глибини сторіч: «Місяця грудня в 4-те створиша мир на Желяни: Святополк, Володимир і Олег».

Про який час йдеться? І про яких князів? Треба бути добрим знавцем історії, щоб розшифрувати загадковий і, певне, дуже важливий напис. С. Висоцький почав з імені Святополка. Воно стоїть першим у списку. Відповідно до тогочасних ієрархічних правил на першому місці вписали ім'я великого князя Київського.

Ім'я Святополка не набуло великого поширення на Русі через погану славу Святополка Володимировича (Окаянного), який убив своїх братів Бориса й Гліба. Святополка Володимировича дослідник вилучив зі списку «претендентів» одразу. Окаянний помер 1019 року, а Софійський собор побудували 1037.

Залишилися три Святополки: Мстиславович, Георгійович та Ізяславович. Перший з 1142 року князував

у Новгороді, потім — у Володимирі-Волинському, де й помер у 1154 році. Другий — Святополк Георгійович — був маловідомий турівський князь. І С. Висоцький віддає перевагу Святополкові Ізяславовичу, який протягом двадцяти років (1093—1113) був великим князем Київським. Лише його ім'я могло бути вписане в графіті попереду імен двох інших князів.

Отже, період встановлено. Це епоха, про яку автор «Слова о полку Ігоревім» пише як про початок княжих чвар і навали на Русь кочових племен половців.

Тепер треба визначити імена інших князів. Це неважко. Володимир — переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах. А третій — чернігівський князь Олег Святославович, або «Гориславович» — так називає цього любителя інтриг, княжих сварок та конфліктів автор «Слова о полку Ігоревім». Вони — сучасники Святополка.

Желянню у давнину називали місцевість на південний захід від Києва, по якій пролягала дорога на північ, у бік Вишгорода. Ця рівнина у заплаві ріки Либідь дуже зручна для пересування військ. Саме на Желяні війська Святополка були розбиті половцями.

Так дослідник установив епоху та імена князів. Тепер С. Висоцький поставив собі за мету з'ясувати, коли відбулася ця важлива подія. Адже мир у Желяні, цілком імовірно, мав величезне значення. Скоріш за все, князі скріпили свій союз клятвою, яку дали у Софійському соборі. На згадку про цю подію очевидець і зробив напис, що звучить як важливий дипломатичний документ далеких часів.

Але в якому році це було? Адже в літописі немає повідомлення про мир у Желяні. Щоправда, є подібний напис, датований 1098 роком: «В літо 6606. Прийшли Володимир, і Давид, і Олег на Святополка і стали у Городця, і створили мир...»

Проте спочатку чи потім було підписано і мир на кровопролитній Желяні.

Знову пошук. Знову роздуми про епоху, так виразно описану автором «Слова»:

Отоді за Олега Гориславовича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Даждь-богові,

В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле¹.

Вчений досліджує хронологію подій.

1094—1096 роки. Наступ на Русь кочових племен. І загострення стосунків між Володимиром Всеволодовичем Мономахом та Олегом Святославовичем. Вотчина Олега, Чернігів, ще за Всеволода була віддана Володимирі Мономаху.

1094 рік. Олег кличе половців на допомогу і вигнання Володимира з Чернігова до його вотчини — Переяславля.

1095 рік. Святополк і Володимир ідуть на половців. Запрошений ними Олег ухиляється від участі в поході проти своїх союзників-половців. «І сталася між ними ненависть», — пише літописець. Розгромивши половців 19 червня 1095 року, Святополк і Володимир ідуть на Чернігів карати Олега за зраду. Той тікає в Стародуб. Після 33-денної облоги міста князі уклали перемир'я за головною умовою, що Олег та його брат Давид Святославович прийдуть у Київ для укладення миру й спільної угоди «про Руську землю».

1096 рік. Олег воює в муромо-рязанських землях із синами Володимира Мономаха.

1097 рік. Відбувся Любецький з'їзд руських князів, де обговорювали питання спільної боротьби проти половців і поділу володінь між нащадками Ярослава Мудрого. У літописі не йдеться про мир між Святополком, Володимиром і Олегом напередодні Любецького з'їзду, і водночас літописець згадує, що Олег був присутній на з'їзді як претендент на частину Руської землі. А це, звичайно, було можливо тільки після попереднього примирення із Святополком та Володимиром. Отже, примирення відбулося в 1096 році біля Києва, на Желяні?

С. Висоцький зупиняється на даті 4 грудня 1097 ро-

¹ Переклад із слов'янської Максима Рильського.

ку, тим паче, що текст літопису 1096—1098 років порушено пізнішими вставками (підтверджує він свою думку). Проте з датуванням С. Висоцького не погодився академік Б. Рибаків, по-перше, тому, що мир повинні були укладати чотири князі, серед них і старший брат Олега — Давид Святославович, а по-друге, мир було укладено в Городці на півроку пізніше — влітку 1098 року.

Відновлюючи хронологію подальших подій, учений приходить до дати — 1104 рік.

На той час Давид помер, а Олег, не забажавши брати участі в Долобському з'їзді князів у 1103 році, взимку 1104/05 року рушив із Святополком і Володимиром походом на Мінськ.

Цілком справедливо С. Висоцький називає автора запису патріотом Руської землі, одноступцем автора «Слово о полку Ігоревім», що закликав до єднання.

Досліджуючи графіті, С. Висоцький розшифрував десятки дуже цікавих написів. Староруські графіті XI—XVI століть Софії Київської він поділив на такі основні групи: написи з повідомленнями про військово-політичну історію Давньої Русі; поминальні написи, близькі літописним («місяця серпня 22-го преставився раб божий Лука єпископ блаженний Білогородський» — у літописі про смерть єпископа нічого не сказано); доброзичливі написи («Господи, поможи рабі своїй Олисаві Святополчої матері руської княгині...»); автографічні («Михааль убогий, а гріхом багатий писав, господи, поможи йому», або «Писав Ставр Городятинич», або ще простіше: «Іван писав»); написи, які належать до фресок (наприклад, на зображенні Онуфрія, на висоті 1,8 метра від підлоги, графіті: «Святий Онуфрію, моли бога милостиво за рабу свою Олену і... допоможи... рабу своєму Фсипорові, амінь»); символічні та побутові рисунки.

І ще про одне відкриття. Воно сталося в наші дні.

У Михайлівському боковому вівтарі Софії Київської С. Висоцький виявив цілу абетку. Вона, як і досі софійські графіті, була продряпана на стародавній штукатурці. Висота літер 3 сантиметри. Час виникнення абетки в соборі — перша половина XI століття, тобто невдовзі після спорудження храму. Проте сама абетка, гадає дослідник, була створена набагато раніше.

● ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

В ній двадцять сім букв: 23 грецькі та 4 слов'янські (б, ж, ш, щ). Софійська абетка, припустив учений, посідає ніби проміжне положення між грецьким алфавітом і кирилицею, яка в моравському варіанті мала 38 знаків, а в іншому — болгарському — 43.

Але як з'явилася незнана досі азбука в соборі? Хто її так старанно й акуратно виписав? Для чого? Навіщо? І чому популяризатор абетки так поспішав відобразити її в новому соборі, що будувався на віки? І чому в ній є такі знаки, як «ксі» та «омега», а «ъ» і «ь», обидва «юси», «червь» і «цк» відсутні? І тут учені висунули цікаве припущення: цих знаків узагалі не було в ті часи, коли відтворена софійським книжником абетка сформувалась і була у вжитку. Отже... Так несподівано С. Висоцький прийшов до сміливої гіпотези, яка розбурхала наукову громадськість: знайдена абетка—

докирилівська і відбиває початковий етап у створенні слов'янських письмен. Учений вважає, що до 862 року на Русі була не лише впорядкована ділова документація, а й формувалася література. І користувалися тоді абеткою, яку знайшов С. Висоцький у наші дні.

Гіпотеза С. Висоцького викликає серйозні заперечення, насамперед з боку лінгвістів.

А можливо, абетка просто недописана, як не без підстав гадає академік Б. Рібаков?

Словом, поки не знайдуть інші пам'ятки «докирилівського» письма, доти не припиняться суперечки, якою абеткою користувалися на Русі до прийняття християнства.

БЕРЕСТ І НОВГОРОДЦІ

Вранці 26 липня 1951 року співробітниця Новгородської експедиції Н. Акулова, розчищаючи бруківки XIV століття, між колодами настилу помітила раптом цупкий і брудний сувій бересту і, трохи знявши пилюку, побачила на ньому продряпані літери. Не думаючи про важливість знахідки, Н. Акулова спокійно передала сувій начальникові дільниці й хотіла знову продовжити роботу. Та, глянувши на начальника

● БЕРЕСТІНА (ФРАГМЕНТ) ГРАМОТА

експедиції А. Арциховського, миттю забула про свої обов'язки. Той завмер, мов монумент.

— Я чекав цієї знахідки двадцять років! — мовив він тоді.

Ще в 1938 році А. Арциховський казав співробітникам експедиції, щоб вони розгортали берест і дивилися, чи нема на ньому літер. І лише 1951 року його мрії здійснилися. Тоді знайшли десять грамот, нині їх близько 530.

У чому ж сенсаційність знахідок?

До 1951 року вважалося, що письменність у Давній Русі була привілеєм князів, бояр, церковників, а рядові ремісники і взагалі більшість жителів писати й читати не вміли. Берестяні грамоти новгородців довели, що мистецтвом письма володіли й прості люди.

На всіх грамотах літери продряпані якимись гострими предметами. Задля цього користувалися різноманітними кістяними, металевими та дерев'яними стержнями, загостреними на кінці. На протилежному кінці стержня — «писала» робили отвір, щоб підвішувати до пояса.

Пролежавши сотні років у вологому середовищі, на повітрі й сонці, берестяні грамоти швидко підсихали й розсипалися в руках. Перш ніж читати, треба було реставрувати знахідки.

Прочитати грамоти — не ієрогліфи розшифрувати. Хоч і стародавня мова, але ж руська. Важче з обривками. Спробуйте розібрати текст, якщо від нього залишилося кілька речень, а в більшості слів бракує по кілька літер. І все ж значну частину фрагментів удалося прочитати й інтерпретувати. Блискуче провів цю роботу Л. Черепнін.

Він прочитав навіть те, що, здавалося, неможливо було розібрати. Припустивши, що берестяні та збережені пергаментні тексти близькі за змістом, Л. Черепнін почав переглядати всі писемні документи XI—XV століть. Здійснивши ретельне дослідження і виявивши чимало збігів з текстами цілих грамот, учений зміг відновити й багато текстів на обривках берестяних листів давніх жителів Великого Новгороду.

Виявилось, що майже всі вони написані простими мешканцями. Отже, не безписемний період був тоді на Русі, а час масової освіченості. Правда, можна заперечити,

що писемність у Новгороді — це ще не загальна писемність Русі. Проте не в одному Новгороді, а ще в чотирьох містах (Пскові, Смоленську, Вітебську та Старій Русі) археологам пощастило знайти берестяні рулончики з подряпаними буквами.

«Уклін від Михайла панові своєму Тимофію. Земля готова, потрібне насіння. Надішли, пане... а ми не сміємо і мати жита без твого слова».

«Уклін від Петра до Марії. Покосив, обіжнуся, і Озериці у мене сіно відняли. Спиши список з купної грамоти і надішли семо; куди грамота поведе, дати ми розумно».

Жива мова давніх новгородців вирвалася з лабетів часу й заговорила. Про що ж?

Ось, приміром, найперша грамота серед знайдених у Новгороді. Вона належить до XIV століття. У ній тринадцять рядків, довжина кожного рядка 38 сантиметрів. Щоправда, майже всі рядки спотворені. Але А. Арциховський збагнув зміст документа: в ньому перераховувалися села, з яких надходили податки на користь якогось Хоми.

«Є місто між небом і землею, а до нього їде посол без дороги, сам німий, везе грамоту неписану». Загадка тримається на біблійській легенді й розшифровується так: місто між небом і землею — ковчег Ноя, що рятувався від потопу. Німий посол — Голуб, якого Ной послав дізнатися, чи не видно поблизу землі. А грамота неписана — оливкова гілка, яку голуб приніс Ною в дзьобі своєму на знак того, що неподалік земля.

Серед авторів берестяних грамот були прості люди, ремісники й селяни. Деякі грамоти складені групами селян. У них — протест проти різних форм феодальної експлуатації.

Ось як перекладає одну з грамот А. Арциховський: «Уклін Юрію і Максиму від усіх сиріт. Що ти дав нам за ключника, він нас не обстоює, нас продає і ми ним пограбовані. Ми через нього нерухомі, не дозволяє виїзді. Через нього гибіємо. Якщо він буде сидіти, нам сили нема сидіти. Дай нам лагідну людину. І на тім тобі чолом».

Новгородські селяни — «сироти» скаржаться своїм господарям на занадто запопадливого ключника, який не дозволяє навіть виїжджати із селища для

господарських потреб. Не лише скаржаться, але й погрожують піти геть.

Цікава серія грамот з дитячими рисунками. Вчені встановили і їхнього автора. Це хлопчик Онфим. На одній з берестяних грамот він зобразив свій «героїзований» портрет — вершника, що вражає ворога. Дитяча мрія зрозуміла: Онфим народився в епоху великих перемог Олександра Невського. Цікава й грамота, на якій Онфим намалював своїх друзів: семеро хлопців узялися за руки.

А ось і витівки новгородських школярів: «Невіглас писа, не дума каза, а хто се чита».

Є грамоти, що дихають історією, жаркими бойовими сутичками на далеких північних рубежах Новгородда, боротьбою за честь і незалежність своєї держави.

«Від Григорія до Дмитра. М/и в Но/рові, а ти ходи, не бійся. Мир взяли на /с/тарій межі Юрія князя, (ни-ні) ця послале кареле на Каяно море а /не п/омешай, не іспакости каянецамо ні собі. Присловія візьми, а/к/и поімало данини лонескіі. А уцюєши, а не піду до Но... і, ти тоді йди/без мене/. А дома здорово, а на мене вісті перечиня... о. Якщо можеш, помогай мені цимо».

Величезна праця вчених, які розшифрували цю грамоту. Треба було витратити місяці копітких досліджень на вивчення літописів, історичної літератури, щоб прочитати фразу саме так: «М/и в Н/орові», а не, наприклад, «м/и зд/орові». (Норова або Нарова — так називалася прикордонна із шведами новгородська волость на річці Нарві).

А хто такий Юрій, що колись установив важливу межу десь на кордоні землі Новгородської? Тут ученим допомогли рядки Оріховецької угоди 1323 року: «Це я князь великий Юрій з посадником Варфоломієм і тисяцьким Авраамом з усім Новгородом уклали мир з братом своїм з князем шведським Магнусом сином Еріка». Таким чином, згаданий на бересті Юрій — це внук Олександра Невського, старший брат Івана Калити, московський князь Юрій Данилович, який був і новгородським князем. Він успішно воював із шведами, уклав з ними Оріховецьку мирну угоду і встановив вигідні для Новгорода кордони.

Вивчаючи старовинні договірні документи новгородців із шведами й норвежцями, вчені визначили кін-

цевий пункт «межі князя Юрія»; він знаходився на північно-східному побережжі моря «Каяна» — Ботнічної затоки. На південний захід од цієї «межі» — територія Швеції, на північний схід — новгородська земля.

Через три роки після укладення Оріховецького миру Магнус — король Швеції і володар Норвегії — уклав з Новгородом ще одну мирну угоду, що підтверджувала правильність «межі Юрія». Але зимою 1337/38 року карели підвели німців (так літописець називає шведів) і підступно вбили багато новгородців, а також купців з Ладоги та християн, що жили в Карельському містечку. Новгородці, зібравшись на силі, уже влітку відповіли могутнім ударом. «Молодці новгородські» сплюндрували землі довкола Німецького містечка, спалили врожай і вирізали худобу.

Невдовзі у Новгород з Выборга од воеводи Петрина прийшли послы, які заявили, що «розмир» стався без відома короля Магнуса. Це задовольнило новгородців, і вони послали «Кузьму Твердиславича і Олександра Борисовича посольством, і привезоша мир, докончавше по тому миру, що докончали з великим князем Юрієм в Неві...»

Ось які найтонші перипетії дипломатичного життя Новгорода передає берестяна грамота, яку після тривалих досліджень можна датувати точно — 1339 рік. Григорій писав послання після зустрічі новгородських послів з Магнусом і першим повідомив Дмитра про укладення миру. Ясно, що Григорій належав до почту послів: він у числі тих «другів», про яких згадує літописець. А Дмитр? Його характеризує рядок: «Присловія візьми, а/к/и поімало данини лонескії», тобто «паятну записку візьми, як зібрав торішню данину».

Таким чином, і Григорій, і Дмитр — збирачі данини. Тільки Григорій був ще й посланцем. Певне, їм потрібно було раз іти збирати данину, але посольська місія затягувалася, і Григорій дописує: «Якщо стане ясно, що я не піду до Но/.../ і, ти тоді йди /без мене/». Про добрі зв'язки посольства з Новгородом свідчить і передостаннє речення: «/Я знаю/, що вдома все гаразд, мене про це вже повідомили».

До речі, перша грамота, знайдена в Новгороді, виявилася однією з найбільших.

Із повідомлень стародавніх авторів знали про ви-

користання бересту як матеріалу для писання в Швеції, східній Прибалтиці, але знахідок не було. Нарешті, при розкопках шведської торговельної факторії, що називалася «Готським двором», знайшли берестяну грамоту, літери якої дуже нагадували готичне письмо. Розшифрувати її взявся співробітник Московського університету Д. Дрбоглав. Як з'ясував дослідник, грамота написана готичним курсивом XIV—XV століть. У ній три різних написи, прочитаний поки що лише один, щоправда, найдовший: якийсь благочестивий «гість» написав початок 94-го псалма Давида.

Ця знахідка, звичайно, не може свідчити з цілковитою точністю про існування на Заході берестяних письмен. Автор цієї грамоти міг просто перейняти спосіб запису у кмітливих новгородців. І все ж таки це відкриття стимулює подальші пошуки археологів Західної Європи.

«Сенсація», «Видатні знахідки», «Найбільші наукові досягнення нашого часу» — так характеризували зарубіжні вчені знахідки берестяних грамот у Новгороді відомим радянським ученим О. Арциховським та його колегами. Доповіді радянських дослідників слухали на міжнародних конгресах і симпозиумах у Римі, Парижі, Лондоні та інших містах.

Нічого дивного. Адже завдяки берестяним грамотам, як відзначив член-кореспондент АН СРСР В. Янін, уперше вдалося проникнути в такі куточки минулого, які раніше вважали абсолютно неприступними.

ЯРОСЛАВОВА БІБЛОТЕКА

Староруською мовою говорили й писали в Новгороді, Києві, загадковій Тмутаракані та в інших містах. Близько 250 рукописних книг збереглося до наших днів. Цифра невелика, якщо врахувати, з якою швидкістю розвивались у домонгольський період на Русі писемність і книжкова справа.

Радянський історик Б. Сапунов виражував, що в XI—XIII століттях на Русі були сотні тисяч книг, з них не менше 85 тисяч церковних.

Та згадаймо: чорною хмарою пронеслися по Русі татари-монголи, палили міста й села, забирали з собою

майстрів. А втім, горіли книжки не лише під час нашествия. Палали монастирі, церкви, а разом з ними й книжки. А це ж були основні книгосховища. У Новгороді з середини XI по XIX століття згоріло 816 церков. 160 війн було в XIII—XV століттях. У XVI столітті (1571 року) в Москву увірвався кримський хан Девлет-Гірей, у XVII столітті — поляки. Пожежі 1812 року. Та хіба перелічиш усі трагічні події, коли горіли книжки.

А згадайте реформу Никона. На вимогу грізного патріарха церковні книги приводили у відповідність із стародавніми візантійськими зразками. Небажані твори знищували. Тисячі книг гинули, не витримавши впливу часу.

Небагато творів дійшло до нас. «Повчання Володимира Мономаха», «Ізборник Святослава», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» та інші пам'ятки староруської літератури. І серед них особливе місце посідає знаменита хроніка «Повість минулих літ», яку можна порівняти з енциклопедичною працею. Тут наводяться географічні та етнографічні дані, уривки билин, сказань, легенд і пісень, що не дійшли до наших часів.

Автор цього чудового літопису — монах Києво-Печерської лаври Нестор — став по суті першим істориком східних слов'ян. Це була дуже освічена людина свого часу. Він знав багато мов, добре вивчив літературу, історичні матеріали, праці літописців-попередників. Усі ці джерела були ним вправно опрацьовані.

Розповідаючи про славу й велич Батьківщини, про її значення в житті європейських держав, про мудру політику руських князів, про єдність держави, літописець виявив себе справжнім патріотом землі Руської.

У наші дні виникла навіть наукова дисципліна, яка вивчає життя і діяльність великого літописця, «несторознавство».

Важливе місце в нашому житті посідають бібліотеки. Не могли обійтися без них і в Київській Русі. Бібліотеки сприяли продовженню та поглибленню освіти. Створювали їх здебільшого при монастирях. Стежив за книгами один з монахів.

Про таку бібліотеку розповів академік Б. Греков. Братія за розпорядженням брата-бібліотекаря «повинна була з'являтися у певні години для читання книг.

Частина братії переписувала книги. За Феодосія у Києво-Печерському монастирі був монах Іларіон, «хитрий писати книги». Никін опрацьовував їх. А в кутку його столу звичайно вечорами прилаштовувався сам Феодосій і пряд нитки, потрібні для оправи. Дехто з братії мав власні бібліотеки. Учень Феодосія Григорій не мав нічого свого, та не міг втриматися од придбання книг. У нього їх почали красти. Щоб не спокушати злодіїв, він частину своїх книг подарував «владарю града», а іншу продав; уторговані гроші роздав старцям. Та потяг до книг не пропав. Він знову почав збирати бібліотеку.

Монах Микита, будучи в монастирі, напам'ять вивчив Старий завіт. Даміан не спав ночами й читав книжки. Феодосій заохочував «шанування книжне». Книжки накопичувалися і старанно зберігалися. Для літературних праць, що виходили з цього монастиря, вони, звичайно, були необхідні.

У «Повісті минулих літ» розповідається про битву з печенігами. На місці битв, на честь святої Софії, богині мудрості, 1037 року було споруджено храм святої Софії.

У глибині собору досі стоїть мармурова гробниця Ярослава Мудрого. Руські літописи, скандинавські саги, європейські хроніки розповідають про нього як про видатного державного діяча. Відома і його широка освіченість.

Лаврентіївський літопис розповідає:

«Ярослав почав будувати в Києві велику міську огорожу, що має Золоті ворота; заснував і церкву Святої Софії, митрополитову, і після цього церкву Святого Благочинія Богородиці, що на Золотих воротах, після цього монастирі Св. Юрія і Св. Ірини. При ньому віра християнська почала широко розповсюджуватися, примножились монахи і засновувалися монастирі. Ярослав любив церковні устава, дуже любив священиків, особливо монахів, ретельно читав книги день і ніч. І зібрав він багато переписувачів, наказав перекладати з грецького слов'янським письмом, і переписали вони багато книг; він і придбав багато книг, навчаючись яких, віруючі люди утішаються Божественним ученням. І як буває, що один розоре землю, другий засіє, а треті пожинають і їдять небідну їжу, так і він. Його

батько Володимир розорав і розм'якшив, тобто просвітив хрещенням, він засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаємо, засвоюючи книжне вчення... Ярослав, як ми вже сказали, любив книги, він багато їх наказав написати і поклав у церкві Св. Софії, яку сам і побудував...»

Отже, є свідчення про утворення бібліотеки. Але така вже наука, що одного свідчення буває замало.

Коли засновано бібліотеку, де зберігалися книги і де їх переписували? Який склад бібліотеки і взагалі яка її роль у культурному розвитку Русі?

Згадайте, як формуються сучасні бібліотеки. Роками... У Київській Русі, де одну книгу могли переписувати кілька років, все було складніше.

1037 року спорудження Софії завершилось. Це значить, що разом із закінченням будівництва в 1037 році могло розпочатися лише заснування бібліотеки. Та книги щезли. Можливо, величезна пожежа, яка багряним язиком злизала майже весь Київ у 1124 році, не проминула і бібліотеки Ярослава Мудрого.

Або інше припущення. 6 грудня 1240 року, коли ніщо вже не могло стримати натиску татаро-монголів, Київ було здобуто. Останні захисники міста робили відчайдушні спроби врятувати становище. Старі, жінки й діти заховалися від вогню та ворогів за церковні стіни. Всі сподівалися, що загарбники не наважаться зазіхнути на святині... Розкопки Десятинної церкви археологом М. Каргером дозволили уявити картину здобуття церкви татарами.

...Деякі жителі намагалися сховатись у тайнику, перечекати. Все було зметено, все зруйновано. Більш ранні розкопки археолога В. Хвойка виявили на схід від Десятинної церкви величезну братську могилу. Тут лежать захисники церкви і ті, хто в ній переховувався. Нікого не жаліла татарська шабля: ні чоловіків, ні жінок, ні старих, ні дітей. Поруч знайшли ще одну братську могилу, а скільки їх було по всьому Давньому Києву! І, звичайно ж, не краще повелися загарбники з тими, хто перебував у Софійському соборі. Його пограбували, а книги в кращому разі викинули.

Що ж могло зберігатися в цій бібліотеці?

Багато дослідників гадають, що за Ярослава книжки в основному перекладали з грецької мови руською

або переписували раніш перекладені. Російський історик церкви Є. Голубинський вважав, що Ярослав на-самперед намагався придбати книги в Болгарії, де вони були вже перекладені слов'янською мовою. Дослідник гадає, що число томів у бібліотеці сягало 500, а працювали над її створенням 20 майстрів протягом дванадцяти з половиною років. Та гіпотеза ця не підтверджена доказами і більшість учених її не приймає.

Нині встановлено, що в бібліотеці зберігалися книги переважно церковного змісту: євангелія, книги пророків, премудрості Соломона, апостоли, життя святих. Це видно навіть з похвали ученню книжному, наведеному в записі Лаврентіївського літопису того ж 1037 року: «Велика бо користь буває від учення книжного; книгами бо кажемо і вчимо шляху покаяння, мудрість бо знаходимо і утримування від слобес книжних. Се ж бо суть ріки, що напувають всесвіт, се суть джерела мудрості; в книгах бо є незмірима глибина; ними бо в печалі втішаємося; се суть узда утримуванню. Мудрість бо велика є, бо і Соломон похваляючи глаголить: «Премудрість, всели світло і розум і смисл... Світи, моя мудрість, мое утвердження, моя міць. Мною цесарева царствує, а сильні пишуть правду. Мною вельможі величаються і мучителі держать землю. Люблячих люблю, ті, що шукають мене, знайдуть благодать». А ще бо пошукайте в книгах мудрості старанно, то отримаєте велику користь душі своїй. Бо хто книги часто читає, бесідує з богом або святими мужами. Шануючи про-роцькі бесіди, і євангельське вчення, і апостольське, і життя святих отців, приймете душі велику користь».

В усякому разі, хоч скільки і яких книг було зібрано в цій бібліотеці, вони лишили значний слід і в розвитку писемності, і в розвитку бібліотек на Русі.

Києво-Печерська лавра була заснована ще за Ярослава. Тут складала літописи і писали книги. У дні, вільні від роботи, монах-книгохранитель бив у калатало—щось подібне до сучасного гонга, збиралася братія, і кожен одержував по книзі для читання. Крім того, монастирські правила зобов'язували під час приймання їжі читати вголос книгу для всіх.

Понад сімдесят монастирів було на Русі в домонгольський період. У Києві, Переяславі, Чернігові, Ростові, Турові, Полоцьку, Нижньому Новгороді, Володимирі,

Ладозі, Новгороді та інших містах. Багато з них мали й бібліотеки. Іноді на обкладинках стародавніх книг можна зустріти напис, що свідчить про пожертвування цієї книги монастирю або церкві.

Більше половини віцільних книг XI—XIV століть припадає на Новгород. У період діяльності Ярослава тут була створена бібліотека, в якій збереглися дуже цікаві книжки, серед них і Остромирове Євангеліє (1056—1057 роки).

Велика бібліотека була в XI столітті при Софійському соборі в Полоцьку.

1101 року в Смоленську будується великий Успенський собор. Засновується монастир та бібліотека.

Та звернімося знову до бібліотеки Ярослава. Невже не збереглося жодної книги? Були сміливі припущення, що деякі книги можна відшукати у найвизначніших сучасних бібліотеках, наприклад, у Державній публічній бібліотеці імені Салтикова-Щедрина.

У 1653 році мандрівник із сирійського міста Алеппо Павло Алепський приїхав до Києва. Відвідав Печерський монастир і, на своє здивування, побачив чудове сховище. Книги були дорогі й стародавні. Можливо, що це була бібліотека Ярослава Мудрого. Та пожежа 1718 року безжально знищила цю скарбницю. А може, бібліотека Ярослава досі лежить в одному з підземель, яких так багато в Києві? Це припущення цілком ймовірне.

На початку XX століття поруч із Софійським собором провалилася земля. Те, що це підземний хід, здогадатися було неважко. Звістка про нього швидко поширилася, обростаючи все новими, часом зовсім фантастичними подробицями та припущеннями.

Та й не дивно. Кілька місцевих любителів історії обстежили підземний хід і знайшли при цьому шматок бересту з написом, що міг зацікавити будь-кого. «А ще хто найде сей хід, той найде великий клад Ярослав». «Великий» — означало «великий».

На жаль, напис був пізніший і належав до рубежу XVII—XVIII століть.

«Книги мають свою долю», — говорить стародавня мудрість. У староруських книг, написаних кирилицею, завидна доля: вони набагато пережили своїх творців. Про високоосвічених, за мірками того часу, літописців

ми згадуємо, читаючи старанно зафіксовані скупі історичні відомості. Вони розповідають нам, далеким нащадкам, про свій суворий час, про своїх сучасників. Автори літописів не безсторонні реєстратори подій, що розгортаються у них перед очима. Вони виступають з активної громадянської позиції: підтримують і славлять тих князів, які дбають про інтереси Вітчизни, і, навпаки, ганяють тих, що керуються лише корисливістю та марнославством. Головна їхня турбота — єдність і процвітання рідної землі, благоденство свого народу. І ця традиція, започаткована ще староруськими літописцями, стала характерною рисою кращих творів радянської літератури.

**ЧЕРЕЗ МИНУЛЕ
ДО МАЙБУТНЬОГО**

Сучасне виростає з минулого, а майбутнє — із сучасного. І чим глибше ми пізнаємо минуле, тим краще здатні передбачити й творити майбутнє.

Ще два століття тому наша історія починалася від Гомера та переказів Старого завіту. Знання стародавніх мов обмежувалося латиною, грецькою та староврейською. Величезна робота, здійснена за цей час, продовжила історію людства принаймні удвічі.

Багато перемог над нещадним часом одержали вчені, що повернули з небуття стародавні народи, імена й обличчя тих, хто незримо присутній у нашому житті. Талант і праця багатьох народів, серед них і забутих, влилися часточкою в культурне надбання людства. Це вони винайшли водопровід і колесо, календар і плуг.

Проте письмена зберігають ще чимало таємниць.

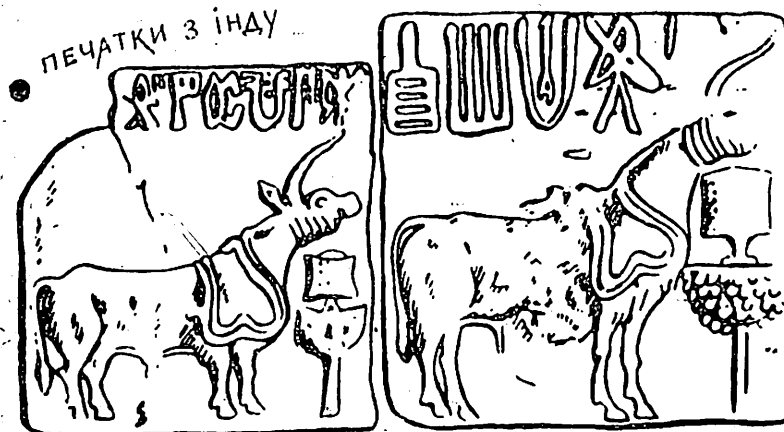
Мовчать письмена долини Інду. Тут, на території Пакистану, де у давнину проходили шляхи з Центральної і Західної Азії в Індію, процвітала одна з найвидатніших цивілізацій минулого. Виникла вона одночасно з цивілізаціями на берегах Нілу і в Месопотамії, між Тигром та Євфратом. Кожна створила свою писемність. Дві з них — древньоєгипетські ієрогліфи та клинопис — уже дешифровані. Третя чекає свого Шампольйона.

Поки що не вдалося знайти жодного довгого напису, який би належав до цивілізації долини Інду. Знайдено лише короткі. Вони вигравіювані на печатах, таврах, бронзових табличках, керамічних виробках.

Загадкою лишається етрусська мова, письмо острова Пасхи... Потребує дешифрування протобіблська писемність. Бібл був одним з найбільших портів Фінікії у Середземному морі, центром фінікійської культури. Деякі вчені вважають цю писемність предтечею алфавіту.

Не розгадана писемність Кавказької Албанії. Ця держава виникла у II столітті нашої ери, охоплювала територію Азербайджану і частини Дагестану, була залюднена численними племенами. (Співзвучність у назві з європейською Албанією наука вважає випадковою). Її алфавіт склав учений монах М. Маштоц, творець вірменського та грузинського алфавітів.

Перелік можна було б продовжити: мікенське, протоеламське, харапське письмо... Кожна писемність чекає своїх білінгв, своїх Вентрісів та Грозних, переко-

наних у тому, що все створене людиною може бути людиною розгадане.

Величезна робота, здійснена ученими-дешифрувальниками, мала наслідки не лише для істориків, а й для лінгвістів. Вона надала їм багатющий матеріал. Нові знання дозволили простежити, як формувалася писемність протягом тисячоліть, зрозуміти загальні закони, за якими розвивається письмо.

Від боязких, невмілих контурів предмета до впевненого рисунка, майже натуралістичної картини-пиктограми, своєрідної розповіді у малюнках про події, що схвилювали художника. Було потрібне не одне тисячоліття, перш ніж стародавня людина усвідомила рисунок як знак.

Передача смислу через рисунок тривалий час була пануючим принципом. Думку записували набором рисунків-понять, які настільки спростилися і схематизувалися, перетворившись у знак-ідеограму, що часом лише при дуже великому напруженні уяви можна впізнати обриси первісного образу.

Власні назви стали для ідеографічного письма своєрідним каменем спотикання і примусили шукати іншу форму, аніж знак-поняття. Вихід було знайдено: імена почали записувати «ребусним» способом — набором знаків, що фіксували подібні за звучанням слова. Знак-ідеограма відігравав у цьому випадку роль складу: не смислової, а фонетичної одиниці. Іноді фонетичний

запис застосовували паралельно з ідеографічним і для інших слів. Це допомогло вченим при дешифруванні письма встановити вимову слів.

Надалі молодші писемності почали використовувати складовий принцип. Старим ідеографічним писемностям, наприклад єгипетській ієрогліфіці або ассіро-вавілонському клинопису, було важче переходити на складову систему — тяжіли традиції. І все ж склади активно запроваджувалися в практику письма. Причому те ж саме слово могло, крім ідеограми, мати декілька варіантів складового запису. Уявіть собі, яке безладдя панувало і в без того громіздкому письмі!

Складове письмо відображало фонетичний лад мови. То був «звуковий» запис. Складові писемності нараховували від кількох десятків (35—40 у писемності брахми й кхарошти) до кількох сотень знаків (понад двохсот — в ефіопському письмі). Це залежало від особливостей звучання мови.

Наступною одиницею при поділі слів на дрібніші частки був звук, графічно виражений у букві. Шлях від піктографії завершився буквеним письмом.

Якщо уважно придивитися до переходів від одного типу писемності до іншого, можна помітити, що русійним моментом розвитку, основним стимулом до пошуків нових засобів є точність у передачі змісту.

Точність! Як міняється зміст цього поняття від століття до століття! Людина епохи неоліту не поспішала в гонитві за хвилинами. Їй достатньо було чотирьох зарубок на бірці-календарі, якими вона позначала зиму, весну, літо й осінь. Так само цілісно, у згоді з тим, що бачила перед очима, вона сприймала й відображала світ, задовольняючись рисунком.

Розмірено плінув час у стародавніх єгиптян. Подібно до пірамід, їхні ієрогліфи сприймаються як символи спокою і вічності.

Далека від нашої «лічби на хвилини» й римська точність. Римляни ще не враховували дні як самостійні хронологічні одиниці. Час вони міряли декадами-десятиденками.

Потреба у всезростаючій точності стає найважливішою рисою нашого часу.

Сучасне письмо користується перевагами всіх знакових систем. Піктографія дуже наочна і тому часто

застосовується в рекламі, для різних попереджувальних знаків. Ідеограма, не пов'язана із мовою, що звучить сьогодні, у вік дедалі міцніючих контактів між державами, стає універсальнішим засобом, ніж літера, пов'язана із мовою, що звучить і вживається у міжнародних системах (одиниці виміру, формули, хімічні, математичні та інші загальноживані символи).

Придивімося до сучасного письма. Який багатий його арсенал! Часом нам важко буває знайти потрібне слово, щоб точніше висловити свою думку, та при його написанні не зазнаємо особливих труднощів.

Відтворити інтонацію мови, розвиток думки допомагають нам особливі значки — розділові знаки. Їх усього десять — крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дужки, питальний та окличний знаки, лапки й три крапки. Кожен з цих маленьких значків, усім добре відомих, що завдають декому з нас чимало клопотів, мають чітко встановлене призначення, і ця точність — результат високого рівня розвитку письма.

Розділові знаки з'явилися порівняно недавно. Перша з них крапка, яка набула свого сучасного значення лише у XVII столітті. Решта ж молодші. Упорядкувати пунктуацію допомогло книгодрукування. Перші правила застосування розділових знаків складені наприкінці XV століття венеціанським книгодрукарем А. Мануцієм.

У нашій граматиці система пунктуації починає закріплюватися у XVIII столітті. Сучасні ж правила застосування розділових знаків сформульовані лише в кінці XIX — на початку XX століття. Наше письмо, хоч яке зручне і досконале воно здається, розвивається й далі. І можливо, дивлячись на рядки наших книг, людина майбутнього вважатиме його таким же незручним для передачі інформації, як ми тепер церковний півустав або клинопис.

Ще наприкінці минулого століття була створена міжнародна штучна мова есперанто. Її винайшов польський дантист Л. Заменгоф. Есперанто задумано як один із легкодоступних засобів спілкування. Природні живі мови важко вивчати, в них багато специфічного, пов'язаного з історією та психологією народу. Складаючись протягом багатьох сотень років, така мова має багато правил та винятків.

Есперанто ж графічно проста мова, у неї всього 16 правил і жодного винятку. Словник її має поняття, що входять до всіх європейських мов. Тому його легко опанувати. Особливо «модним» есперанто була в 20—30-ті роки. На Заході й тепер багато ентузіастів, є навіть театр, у якому спектаклі ставлять мовою есперанто.

Есперанто не єдина спроба створити міжнародну мову. Запропоновано близько 300 штучних мов. Деякі з них тримаються на неалфавітних системах знаків, якими можна було б записувати слово, що звучить.

Основна складність, яка виникає при точній фіксації мови, полягає в тому, що мови мають різну фонетичну будову і потрібен навик, аби відтворювати незвичайні звуки: скажімо, у деяких африканських племен є незвичні для європейця «цмокаючі» звуки, в китайській та бірманській мовах особливу роль відіграє висота тону.

Найпомітніше ця звукова особливість позначається на власних назвах (знову власні назви, що тисячоліття тому допомогли перейти від запису смислу до запису звука). Прийнятий сьогодні запис вимови імені або назви (її транскрипція) призводить нерідко до всіляких неузгодженостей. Бібліотекарі знають, як часом важко буває знайти книгу іноземного автора лише тому, що наводиться різна транскрипція його прізвища.

Запропоновано багато проектів фонетичного запису мов.

«Міжнародний фонетичний алфавіт» (МФА) — система знаків, за допомогою якої можна точно передати звуки будь-якої мови. Проте запис знаками МФА дуже складний.

Своєрідна система — «видима мова», розроблена американцем М. Беллом. Знаки цієї системи показують не самий звук, а положення, яке займають органи мовлення при його відтворенні.

Цей принцип був удосконалений датчанином О. Есперсеном. Його систему знаків для запису звуків називають «Неалфавітною нотацією». Кожний звук записується як своєрідна формула, що складається з арабських цифр, грецьких та латинських букв. Грецькі букви у цій формулі позначають органи мовлення, що беруть участь в утворенні звука, а латинські — їхнє положення.

Можна продовжити перелік. Проте головним для нас є неухильне прагнення знайти універсальний спосіб запису мовлення, придатний для будь-якої мови. Зараз важко сказати, який метод виявиться найзручнішим і найточнішим. Важливо, що людство шукає його і обов'язково знайде.

Бурхливий ріст обсягу інформації став характерною рисою нашого часу. Вчені назвали його «інформаційним вибухом». Інформаційний потік настільки великий, що часом економічно доцільніше провести дослідження, ніж витратити зусилля на пошуки відомостей про результати аналогічних праць. Щоб цей потік якимось регулювати, ведуть посилені пошуки нових методів збору, зберігання і поширення інформації. Головне місце у вирішенні цієї проблеми належить інформаційно-пошуковим машинам. В їхню пам'ять закладають відомості, які потім видаватимуть на вимогу фахівця. Перед творцями таких систем на перший план висувається проблема машинної мови. Величезна армія лінгвістів у багатьох країнах світу працює нині над створенням цих формалізованих мов.

Отже, ми живемо в час, коли людство посилено шукає способів подолання мовних бар'єрів. Одні вчені вбачають майбутнє мови у поступовому злитті існуючих. Міжнародний лексикон уже має досить велику кількість спільних слів. Виникають спільні морфологічні моделі та синтаксичні конструкції. Цей інтернаціональний фонд збільшуватиметься й надалі.

Тим часом існує й інша, протилежна тенденція. В усьому світі зміцнюються і розвиваються національні мови. Вони служать основою національних культур. Створюється багата література, яка відбиває історичну й психологічну своєрідність народу. І навряд чи, вважають інші дослідники, у найближчому майбутньому відбудеться повне злиття усіх мов в одну.

Мабуть, обидва процеси розвиватимуться паралельно. Уже тепер мови, якими розмовляє значна частина населення планети, підносяться до рангу міжнародних. Світовими мовами оголошені англійська, російська, китайська, іспанська, французька.

І ще один момент, що торкається долі письма. Він пов'язаний з появою нових засобів передачі інформації: радіо, телебачення, кінематографа.

Сьогодні писемність існує у формі книги, журналу, газети. Вони увійшли в наш дім як вірні друзі й зживаються в ньому разом з телевізором і радіоприймачем. Над книгою схилиємося ми, щоб осягти ази знань. До книги звертаємося за потрібною довідкою. Книга приносить радість зустрічі з видатними літературними творами. У нас в країні книга шанується в кожній сім'ї.

Деякі футурологи провіщають книзі смерть. Вони оголошують занепад «Гуттенбергової галактики», згадуючи німецького першодрукаря, родоначальника європейського книгодрукування Й. Гуттенберга. Телебачення, радіо, кінематограф, на їхню думку, повинні витіснити книгу з життя людини майбутнього. Утилітарні знання вона одержуватиме по телебаченню чи по інших каналах, натискуючи відповідні кнопки.

Не хочеться вірити, що книзі судилося загинути. Пройшовши довгий шлях від глиняних табличок і сувоїв папірису до сучасних томів, вона подарує людям майбутнього щасливі хвилини спілкування з духовним багатством, нагромадженим протягом століть. І серед тих скарбів заблищать, мов рідкісні, безцінні камінці, розповіді стародавніх про себе, повернені до нового життя зусиллями багатьох учених, що примусили заговорити замовклі письмена.

Автор вважає за свій обов'язок висловити сердечну вдячність О. Домбровському, В. Жуку, М. Зеленіній, М. Істріній, Л. Ковальчук, К. Куранцевій, С. Лопатенку, О. Мажуко, О. Нехаєву, С. і В. Плачиндам, Є. Підвисоцькій, Н. Сікорському, В. Сковронському, В. Смирновій, Н. Соловійовій, А. Хренковій, В. Еггерт, а також усім друзям, колегам, учням, що надали велику допомогу в роботі над книгою «Дорогами тисячоліть».

ЗМІСТ

КЛЮЧІ ДО ТАЄМНИЦЬ МИНУЛОГО	7
Загублений світ	8
Як виникло письмо	11
Від рисунка до букви	15
Що таке дешифрування	27
З ЧОТИРЬОХ СТОРІН СВІТУ	31
Дарій і скіфи	32
Чи була писемність в інків?	34
Знаки й символи	39
Індіанці вимагають	43
«Ти любиш росіянку...»	46
«Говоряще дерево» мовчить	49
ДОРОГАМИ ТИСЯЧОЛІТЬ	61
У країні пірамід	62
«Китайська грамота»	83
У ПОШУКАХ ЗНИКЛИХ СВІТІВ	91
Шумери: клин і ще раз клин	92
Хто виграв битву при Кадеші?	110
Острів різних мов	123
«Так знайте: той камінь я...»	136
ЗЕМЛЯ БОГІВ — ЗЕМЛЯ ЛЮДЕЙ	145
«Клянуся Зевсом...»	146
Загадкові етруски	159
Нема науки без латини	174

ЗДРАСТУЙ, РУСЫ	185
Тасмниця «степових ієрогліфів»	186
Розшифровує радянський учений	195
«Черти і різи»	200
«Знамення» княгині Ольги	205
Глаголиця і кирилиця	209
Письмо крокує по Русі	213
Графіті Софії Київської	221
Берест і новгородці	229
Ярослава бібліотека	235
 ЧЕРЕЗ МИНУЛЕ ДО МАЙБУТНЬОГО	 243

Д72 Драчук В. С. Дорогами тисячелетий. О чем поведали письменна. Очерки. Пер. с русского В. Чуйко. Оформление Г. Бойко и др. К.: «Веселка», 1978. 254 с. с ил.

Эта книга о развитии письма от рисунка к букве, о расшифровке древнейших письменностей разных народов.

Д $\frac{70803-187}{M206(04)-78}$ ВЗ-8-20-78

902.9

Виктор Семенович Драчук

ДОРОГАМИ ТЫСЯЧЕЛЕТІЙ

О чем поведали письменна
ОЧЕРКИ

(На українском языкє)

Для среднего и старшего школьного возраста
Перевод с русского Владимира Лукьяновича Чуйко
Обложка и титул Георгия Павловича Филатова и
Ростислава Евгеньевича Беспятова

Рисунки Галины Николаевны Бойко
и Игоря Наумовича Шалито

Издательство «Веселка», Киев-4, Басейная, 1/2

Редактор О. О. Ющенко
Художній редактор В. Ю. Тернавський
Технічний редактор М. А. Калиш
Коректори С. В. Гоодіюк,
Т. А. Прожогіна

Информ. бланк № 1103

Здано на виробництво 14. 04. 1978 р. Підписано до друку
24. 08. 1978 р. Формат 84×108^{1/32}. Папір друк. № 2. Гарнітура
шкільна. Друк високий. Фіз. друк. арк. 8. Обл.-вид. арк. 12,55.
Умовн. друк. арк. 13,44. Тираж 65000. Зам. 700-8. Ціна 50 коп.
Видавництво «Веселка». Київ-4, Басейна, 1/2. Львівська книж-
кова фабрика «Атлас» республіканського виробничого об'єд-
нання «Поліграфкнига». Держкомвидав УРСР, Львів-5,
Зелена, 20.